

АРТУР ФУРМАН



ПІД  
ПРЮПЮРОМ  
БАНДЕРИ



ЛОНДОН

1964





Theodore Iwaniw  
101 Glendale Ave  
Liverpool N.Y.  
Tel. 457-1111

А. ФУРМАН

родився на Україні  
німець

## ПІД ПРАПОРОМ БАНДЕРИ



**diasporiana.org.ua**

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

ЛОНДОН

1964

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

COPYRIGHT 1964.

-----  
Всі права застережені

Тираж 2500 примірників

*З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні*

---

*Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd.,  
200, Liverpool Road, London, N.1.*



## Передмова

У передмові до свого роману-хроніки «Кров і вугілля» (1961 р.) автор збірки спогадів і оповідань «Під прапором Бандери», Артур Фурман писав:

»Я прибув до Воркути і став членом великої, могутньої, ще сьогодні активної, протимосковської революційної Армії, армії каторжників. Протягом п'яти жадливих, а разом і чудових незабутніх років, я боровся в лавах цієї Армії у Воркуті, Інті, Сухобезводному. П'ять років героїчної боротьби проти майже непереможного ворога, який тремтів при кожному нашому наступі.

»Мої німецькі приятелі постійно мене питають, чому я живу в дружбі саме з українськими націоналістами? Причина моєї дружби з ними — це не тільки людські почування і не тільки спільні терпіння та змагання протягом п'ятиох років. Ні, моя глибока дружба з українськими націоналістами полягає ще і в тому, що я глибоко переконаний про слушність їхньої боротьби та про остаточну перемогу їхньої справи...»

Ці слова Артура Фурмана є не лише поривом серця, запалом і щирим прагненням молодої людини, вони були (і є!) суворим, холоднокровним ствердженням тієї боротьби і її завершення — майбутньої перемоги, що від років потрясає московсько-більшевицькою імперією. Підставу для реальності і логічності існування таких поглядів дають численні свідчення інших людей. І коли сьогодні — року Божого 1964-го, — слідкуючи за внутрішньо-політичним розвитком подій в ССРСР, бачимо, що імперія переживає глибоку кризу в кожному відношенні, усвідомлюємо (може, одначе, й не цілком яскраво) ту велику істину, що початків, коріння цієї кризи треба шукати в подіях, які ще десять років тому відбувалися на великих просторах Советського Союзу, — в кривавих страйках, повстаннях, заколотах і чинних виступах мільйонів політичних в'язнів у концентраційних таборах московської імперії.

Ці страйки й повстання, що посилено тривали протягом 1953-1955 років, були для теперішньої большевицької імперії таким самим землетрусом, як для царської — лютневі події 1917 року. Розглядаючи дальші етапи цього «землетрусу», бачимо, як його гвилі займають чимраз більший обшир. Сьогоднішня економічно-

індустріальна криза в ССРСР виникла — по-малу, але невідхильно — в наслідок того, що згадані страйки і повстання в'язнів зламали нелюдський, паразитарний закон Москви — використувати дарову працю мільйонів невільників у змугастій одежі, з нашитими на ній нумерами; поворот до цього закону, до системи чисто невільничої праці був би новим потрясінням для імперії, з непередбаченими наслідками. Можливо теж, що він сьогодні є вже взагалі неможливий.

Часті страйки й закологи селян та робітників, які вибухали в ССРСР минулими роками (Темір Тау, Одеса, Новочеркаське, Краснодар, Мінеральні Води і т. п.), спротив українських письменників на конференції в днях 11-15 лютого 1963 р. в Києві, які домагалися: припинити русифікацію, дозволити перебувати освіту без практики у різних галузях господарства, дозволити одержувати літературу з чужини, припинити вивіз українців в інші області й республіки, запровадити українські школи в тих республіках, куди вивезено українців і т. ін., все частіші засуди й розстріли «шкідників і розкрадачів народного добра», пошквалена підпільно-політична й релігійна діяльність та зростання націоналізму, — ось наслідки й плоди страйків і повстань з-перед 10 років.

Коли Карло Маркс кидав визискуваній робітничій клясі часу раннього капіталізму бойове гасло: «Всі колеса (машин) зупиняються, якщо цього прагне твоя міцна рука», і цим санкціонував право робітників на страйк; коли десятки років пізніше Ленін розвивав теорію організованої боротьби, то обидва вони ніколи й не мислили, що їхні гасла, видумані для пролетаріату в капіталістичній системі, стануть кличами невільників праці в соціалістичній системі. Ленін навіть не припускав такої мислі, що його вчення про організацію, конспіративну боротьбу, тактику й стратегію стане підручною книгою для вишколу в боротьбі проти створеної ним держави-імперії. Але якраз десять років тому вчення Маркса-Леніна виявилось динамітом, закладеним під суспільний лад Советського Союзу, цієї «першої в світі соціалістичної держави».

Учасник боротьби в сибірських концентраційних таборах, колишній в'язень у Воркуті, австрієць Вернер Шарндорфф пише про цей динаміт так:

»У березні 1953 року помер Сталін. Його наслідники тремтіли, щоб його колишня влада не вихопилася їм з рук. Керівництво було нерішуче, воно проголошувало амністію та безчисленну кількість декретів, щоб втримати народ у карбах. Ніхто на Заході не відчував цієї непевності, цього страху керівництва тоталітарної держави. Тим сильніше, однак, його відчувли мільйони

в'язнів цього режиму... Навіть найменші дрібнички примушують в'язнів застановлятися над ними й аналізувати їх. Адже ж невиконання норм праці не потягає тепер за собою карі. Це видається майже неймовірним для тих, що засуджені переважно на 25 років важкої праці. Підпільні національні організації в таборах починають обережно аналізувати ситуацію. Керівники цих організацій чимраз яскравіше бачать, що витворилося становище, в якому панівний прошарок не має змоги так керувати, як це було раніше. Вони пізнають теж, — дуже часто підсвідомо, — що маси в'язнів відчують новий стан і ніяк не мають охоти терпеливо коритися дотеперішній долі... Перші контакти поміж національними підпільними організаціями нав'язуються...»

Так, контакти нав'язувалися, праця для визволення розгорталася. Як твердить далі Шарндорфф, підпільна організація діяла з прецизністю і цілеспрямованістю доброї машини.

Насамперед в'язні знищили т. зв. «стукачів» — таборових донощиків і шпівців. Протягом травня і червня 1953 року ця «чистка» поширилася, як твердить Шарндорфф, від таборів Воркути над Льодовим морем аж до Караганди в казахстанських степах, від таборів дроворубів у Карелії аж до далекосхідних концтаборів Коліми й Магадану. Большевицькі політкерівники раптом побачили голови своїх агентів на столах своїх бюр. Маса в'язнів перетворилася на велетенську загрозу, про яку дотеперішні володарі таборів не мали жодного поняття. Непевність ворожого керівництва збільшилася. В той момент почалася систематична агітаційна й організаційна праця підпільних організацій. Досі невідомо — говорить Шарндорфф, — яким чином ці підпільні організації зуміли поширити полум'я своїх наказів і закликів до страйку та повстань на просторі всього СРСР, на просторі тисяч кілометрів. При цьому характеристичним явищем є те, що загал в'язнів нічого не знав про цю організаційну працю, він тільки підсвідомо відчував непевність старшин і вояків вартових відділів та передбачував прийдешнє. У липні 1953 р. вибух потряс імперією.

Упадок Берії спричинив паніку серед таборових комендантів і старшин і цю хвилину використали керівництва підпільних організацій. У вугільних шахтах Воркути працю гірників раптом зупинили групи підпільників, які наказали кинути кайла й ошаджувати свої сили для кращого моменту. У довгих на кілометри штольнях появилися плякати, які пригадували підземним невільникам, що ціла основна індустрія СРСР — вугілля, руда й дерево — є в руках в'язнів. В бараках розпочалися дискусії, виринули домагання. Врешті прийшов день страйку. Кілька днів пізніше робітники Ленінграду знали, що у Воркуті вибух страйк,

бо лєнінградські фабрики не одержали вугілля. Тому й робітники Лєнінграду мусіли «святкувати» й не дістали заробітної платні. Настрої стали бурхливішими.

Після невдалих намагань чекістів переговорювати з страйковими комітетами в концтаборах, Москва вирішила вжити старих, випробуваних методів — мордування неозброєних. За словами Шарндорффа, тільки у воркутських таборах «протягом п'яти хвилин гриміли сальви кулеметів, машинкових пістолів і гранатометів, виміряних у безборонну товпу 3.000 в'язнів». В інших таборах, як у Казахстані, москалі мусіли вживати ескадри бомбовиків та панцерні дивізії, щоб приборкати повстанців. Панцерами й танками придушено свободу в таборах Норильська, Колими, Магадану та численних інших районах.

Все таки Москва перерахувалася. Не зважаючи на перевагу своєї зброї, вона мусіла поступитися. Це засвідчили наші сестри — українські жінки-політичні в'язні Мордовських спецтаборів, які 5 жовтня 1955 року писали в листі «Нашим Дружям на чужині»:

«У перші повоенні роки голод, непосильна праця та жакливі гігієнічні умови забрали тисячі жертв з рядів політв'язнів, знову же в 1948 р. запроваджено в спецтаборах т. зв. посиленний режим: замикання заґратованих бараків на ніч, обмеження листування до 2 листів у рік, заборона мати гроші на руках, штрафні бараки, заборона носити свій одяг, приказ носити тільки лагерний із номером на спині, заборона: робити виписки з книжок, робити ручні роботи, сходитись у більші гуртки і т. д... Невиносимо важкі життєві умови викликали повстання в поодиноких лагерних осередках: у Воркуті (1952), Норильську (1953 р.) та Кінґірі (1954 р.). У повстаннях брало участь понад 40 тисяч в'язнів різних національностей. В боротьбі з повстанцями ворог використовував всяку зброю, з танками включно. Ціною життя та здоров'я декількох тисяч вбитих і ранених друзів ми добились знесення посиленого режиму і встановлення 8-годинного робочого дня...»

Успіхи безприкладних концтаборових повстань підтвердили теж чужинці. Поль Бартон у своїй статті (американський журнал «Сатурн» ч. 1 за січень-лютий 1956 р.), між іншим, писав:

«...Була потрібна довготривала діяльність підпільних організацій і психологічний удар, викликаний великими страйками, щоб потрясти концтабовою системою. І вона справді захиталася. За малими вийнятками, всі зриви з 1953 р. привели до безпосередніх поступок з боку влади. Ліквідовано числа, нашіті на одєжу; з вікон бараків знято ґрати; бараки перестали замикатися на ніч. Скасовано обмеження листування з родиною і дозволено

їй відвідувати в'язнів... Реформи не обмежуються тільки зм'якненням таборового режиму. Водночас проходять і важливі зміни в самій структурі. Шахти і фабрики, обслуговувані таборами, є виведені з-під керівництва МВД і передані під керівництво різних економічних урядів... Між таборовою управою і промисловими управами автоматично виникає антагонізм. Директори заводів відмовляються брати до праці хворих та непрацездатних людей, таборіві управління починають дотерміново звільняти хворих і калік... Привертнено теж систему скорочування реченця ув'язнення, у зв'язку з виповненням виробництва, що було в часи есовщини скасоване.

»В той же сам час влада робить заходи для колонізації районів концтаборів. Звільненням в'язням дозволяється женитись. Очевидці, які дають ці свідчення, переконані, що метою цієї політики є, з одного боку, намагання здавити нові спроби колективного спротиву за посередництвом підтримки сімейних інстинктів і людської ініціативи, а з другого — створити в тих областях необхідну робочу силу через природний приріст населення...

»Завдяки посиленому контактові з родиною засланці могли довідатися, що ставлення населення до влади вже не таке, як раніше. Вони переконалися, що советські громадяни не є вже такі покірні та що влада мусить все більш і більше рахуватися з тим, що можна б було назвати прилюдною опінією...

»Ми можемо тільки відмітити, що в советській таборівій системі — пише далі Бартон, — потрясеній до основ неможливістю і далі арештувати необмежену кількість людей, і повстаннями в'язнів, проходить тепер новий процес, наслідків якого не можна ще передбачити...»

Вони стали виднішими щойно тепер. І, читаючи слова А. Фурмана у його, цитованій уже передмові, знаходимо підтвердження цих наслідків:

»Що націоналізм одного дня затріюмфує над московсько-большевицьким варварством, перемаже в Україні..., як теж в інших уярмлених країнах, — це не тільки віра чи сподівання, а впевненість, яку зміцнюють щогодини й щодня події по цей і по той бік залізної заслони. Націоналізм — це ідея нашої доби. Цю ідею не можна зупинити чи взагалі усунути зі світу, навіть збройним насильством. Ідея націоналізму непереможна, вона є суттю і динамікою нашого століття, й вона опановує мільйони людей, які в її ім'я борються, терплять і перемагають!«

Всі ці люди, як каже автор, творять Каторжанську Армію, а це — переважно українська армія. Її кадри й провід рекрутуються з колишніх воєнків УПА і членів ОУН... Під час усіх таборових повстань 1953-1955 рр. керівні становища в КА мали

члени ОУН і упівці. Без них не було б ніяких повстань. На їхній рахунок греба записати славу, але теж і найбільші жертви. Так залишилося і досі».

Про членів цієї Армії, яка й досі бореться під прапором того, хто став уже символом визвольно-революційної боротьби волелюбних народів під ярмом Москви, — під прапором Степана Бандери, з найбільшою любов'ю, людською теплотою, пошаною і подивом розказує у цій збірці спогадів і оповідань один із наших бойових друзів, чужинець з крови й походження, але рідний нам з духу й почувань — Артур Фурман.

Народжений 8 березня 1931 року в Лібав (Латвія) в німецькій родині, через кілька років пізніше переселяється з батьками до Німеччини. Від кінця минулої війни живе у Шверині, де весною 1949 року вступає до ліберально-демократичної партії Німеччини. Боліючи програюю своєї батьківщини та жахливою окупацією московських військ, молодий Артур вступає, як учень гімназії, до таємної підпільної групи спротиву. Одначе незабаром, бо вже 5 липня 1950 р., його арештує ССД (східнонімецьке КГБ) і разом із групою товаришів видає у руки московських емведистів. Після жахливих катувань Фурмана засуджують військовим трибуналом на кару два рази по 25 років важких робіт у «трудових ісправительних лагерьях», підмінюючи цим засудом попередній вирок — кару смерті.

У таборях Воркути, опісля Інти й Сухобезводного Артур Фурман пройшов твердий вишкіл вояка підпільної армії, беручи участь у страйку таборів Воркути. Там він зустрівся з членами ОУН і кол. вояками УПА та духово виріс серед них. Несподівано звільнений разом із тисячами інших німецьких в'язнів, Артур Фурман у жовтні 1955 року був відісланий до Східної Німеччини, де зразу знову попав у тюрму. Одначе, наполегливі старання його друзів із Західного Берліну принесли йому волю. У квітні 1956 року йому пощастило втекти до Західного Берліну, а звідтіля переїхати до Баварії. З того часу він постійно співпрацює в пресових органах українських націоналістів на чужині.

Сьогодні Артур Фурман далі добровільно стоїть на фронті спільної з нами боротьби. Працюючи в одній з мюнхенських редакцій, він постійно пише до численних німецьких газет статті про українсько-революційну боротьбу, в якій бачить визволення і для своєї вужчої батьківщини — Східної Німеччини. В його очах і душі й досі стоїть образ:

»На даху лопотить у пасмугах диму велетенське, посічене кулями, червоно-чорне полотнище — прапор Бандери, прапор визвольної революції...« (»Останній батальйон«).

О. Д.

## Слово від Автора

### Бандерівці!

Як часто чув я цю назву під час мого довголітнього перебування в неволі. Скільки гордості було в ній, коли її вимовляли вороги Москви й комунізму, скільки ненависти, коли цю назву викрикували чекісти! Бандерівці! — це був для нас бойовий клич, гасло. Бандерівці — звалося полум'я, що його не могла згасити найстрашніша буря терору.

### Я бандерівець!..

Хто міг таке твердити, цей був найхоробріший з хоробрих. Бути бандерівцем означало бути «упривілейованим». Але цього «привілею» не можна було дістати як подарунок, його треба було вибороти, витерпіти. Одне слово — для українця не було більшого відзначення, як це: бути бандерівцем.

### Бандерівці на фронт!..

Де не лунало це гасло під час в'язничних повстань в СРСР? Всюди! Там, де спалахували вогні розрухів, бандерівці творили авангард. Так було на Далекому Сході, так було в Казахстані, в Сибіру, над Льодовим морем. Серцем і мозком наростаючої революції були бандерівці.

### Бандера — наш визволитель!

Генерал Айзенгауер, ген. де Голь, б. німецький канцлер Аденауер — безперечно великі мужі й безумовно вороги комунізму, але жодний в'язень чи засланець-українець не ждав від них визволення з московсько-комуністичної неволі. Цього визволення очікувано тільки від однієї людини, влітаючи свою надію в кожну молит-



ву: Бандера! Яке значення мало питання дипломатичної і військової сили? Для мільйонів українців обабіч загорож з колючого дроту Бандера мав вартість цілої армії, слава його революційних чинів, блиск його імени й творча динаміка його незвичайної особистості, що впливали на нас із велетенською незламною силою, не зважаючи на безмежну географічну віддасть, зрівноважували силу танків і літаків, яких він не мав.

**Бандера — наш провідник!..**

Бандера не був провідником тільки однієї організації, він був провідником усього народу, поневоленого, але не скореного й воюючого українського народу. Я цілком свідомий того, що це твердження натрапить на спротив деяких українських екзильних політиків. Але я тверджу тільки те, що відчували й думали сотні тисяч українців поза залізною заслоною. Провідництво Бандери беззастережно визнали всі українці, бо понад партійними розходженнями височіло одно-єдине, найбільше: Батьківщина. Тепер, коли пройшло вісім років з того часу, як я вийшов на волю, я можу з усією рішучістю твердити, що Бандера мав більше друзів, послідовників та прихильників поза залізною заслоною (і далі має!), ніж на її західньому боці. Велич його особистості швидше збагнули ті, хто, не зважаючи на місце свого перебування, безперервно бореться за свою свободу.

**Бандера — це Україна!..**

Коли хто говорив про Бандеру, той одночасно думав про Україну. Обидві назви зіллялися в одне й те саме. Бо Бандера уособлював в собі всі найкращі й найбільші чесноти українського народу, був для сотень тисяч, ба, мільйонів вимріяним символом волі й незалежності.

Хто з них особисто знав Бандеру? Скільки з них справді були членами ОУН? Невелика кількість. І цих кількох, які його бачили, чули чи говорили колись з ним, називалися щасливцями, їм заздрили, навіть не приховуючи цієї заздрости. В цьому саме є велич Степана Бандери. Ще за свого життя він став національною легендою, героєм, я навіть відважуся сказати: святим. Мабуть, не було ні одного бараку, заселеного в'язнями чи засланнями-українцями, де не було б його портрета.

Цей портрет переховувано як найбільші скарби й він ніколи не дістався до рук чекістів. В концентраційних таборах і селищах примусово поселених запроторених ходили про нього безчисленні оповідання і легенди. Були й такі, що знали напам'ять його писання, текст його промов і закликів. Кур'ери й вістки з-за кордону давали найдокладніші інформації про його революційні дії.

Але Бандера мав своїх послідовників і прихильників не тільки серед українців. Ні, інші немосковські національні групи теж уважали його своїм. Революційна сила, що її випромінювала його особистість, не знала жодних національних меж. Його можна було або безмежно любити, або безмежно ненавидіти. І це останнє робили москалі. Сатанинську ненависть до Степана Бандери можна було помітити не лише серед московських комуністів. Москалі-невільники в таборах примусової праці теж бачили в ньому свого смертельного ворога, знищувача Московської імперії.

»Ненавиджу комуністів, — сказав до мене одного разу москаль-білогвардієць, — але і в некомуністичній Росії є для Бандери тільки одно місце: ешафот!«

Чи скритовбивчий замах на Степана Бандеру допоміг Кремлеві перемогти внутрішній і зовнішній фронти українського народу? Хто переконаний, що так, той не знає українського народу, а бандерівців і поготів! Так само, як московські замаху на Симона Петлюру й Євгена Коновальця не могли припинити української визвольної боротьби, так само вбивство Степана Бандери не поставило на коліна українських націоналістів. Боротьба продовжується аж до переможного кінця. Навіть мертвий Бандера надалі залишається найбільшим і найгрізнішим ворогом Москви. Його дух живе — я глибоко переконаний — всюди там, де залишилися його борці: в Україні, в Сибіру, в Казахстані й на всіх просторах тиранської імперії, ім'я якій ССРСР. Він і далі наснажує їх до святої боротьби й перемоги. Цим борцям під прапором Степана Бандери, з якими я мав щастя жити і спільно боротися, із найбільшою радістю та дружньою любов'ю присвячую ці свої спогади й оповідання.



## СПРАВЖНІ ЛЮДИ

Приятелі німці завжди запитують мене, чому я так шаную українців. Вони обов'язково хочуть знати глибші причини мого захоплення українцями. Бо мої приятелі думають, що існування національної гордості серед українців можна зрозуміти тільки в часи комуністичного примусового режиму. Коли б не було цього режиму, то треба б радше шкодувати, що існує ця гордість, — кажуть вони, — ніж вітати її. Бо ж цей принцип, на думку моїх приятелів, був би в такому випадку виявом нападництва. Треба, отже, сподіватися, що за «нормальних» стосунків у цьому відношенні наступило б покращання, виховання на волі і для волі знівечило б пережиток минулої епохи, яким є національна гордість. Так доводять мої німецькі друзі...

Однак, я мушу кожного разу розчаровувати їх, цих моїх добрих і мудрих приятелів... Коли б я міг докладно означити, чому, до лиха, я ламаю списа в обороні українців, я був би безперечно понадінтелектуалістом. Але мені здається, що мотиви мого поступування сягають дуже далеко назад, у похмурі часи моєї польсько-української неволі, аж до одного пережиття на грані великої пригоди...

... Третього дня блуканини наш поїзд раптом затримався з полоненими на якійсь станції північної Московщини. Серед лайки й гавкоту собак зараз почалася звичайна церемонія перевантажування. Ми мусіли зійти з вагонів і зібратися поза станцією.

Був незвичайно теплий полудень жовтня і сніг під соняшним промінням перемінився у якусь липку, брудну кашу. Залізнична станція була велетенською будівлею у сталінському стилі «емпайр» з гіпсовими постатями вождів, на її мурах висіли портрети «советських богів» і гасла центрального комітету, що кликали до миру й поступу. Цей палац був яскравим контра-

»кваші« ще залишалася якась порожнеча, але ця порожнеча давала цікаву загадку...

Хтось поклав руку на мое плече і я невдоволено оглянувся. Це був москаль Борис, якого емведисти впхали нам до вагона в Берестю. Він був невинний, як переконував нас, і тільки якась »кар'еристична свиня« підклала йому ногу. А він мріяв про посаду бригадира і про місце активіста на почесній дошці Мінської фабрики тютюну »Роза Люксембург«.

— Що ти дивишся, камерад? — почав Борис, жахливо ламаючи німецьку мову. — Ах, не дивися. Це дурні селяни, лихий чоловік. Українські селяни, знаєш? Роблять війну проти Росії. Хочуть не працювати в колгоспі. Хочуть лише свободи. Але їхня свобода не є нашою свободою, ти розумієш? Ми не знаємо жодної України. Ми знаємо лише велику Росію. Від Чорного моря до Льодового. І від Сяну до Амуру. Не дивися, камерад, це божевільні селяни! Тікають у ліс і приносять партизанам хліб. Тому мусить цей селянин геть з України, мусить на Сибір. Ніколи він уже не повернеться на батьківщину, а я повернуся. Бачиш, камерад, отой довгий поїзд? Весь — українські селяни...

Борис закінчив свою промову лайкою і показав мені на довгий ряд вагонів, що стояли на бічних рейках. Вагони для перевоження худоби.

Отже, це були українці? Цілком просто — українці. Виселені, як мовиться по-фаховому. Прогнані з дому і з своєї землі. Навіки викинені з своєї батьківщини...

Те, що так сильно схвилювало мене, коли він подавав їй цукор, а вона пригортала до грудей дитину, цей хвилюючий образ такого людського серед відлюддя, все це зглибив я в одну коротку мить, яка швидко зникла, а з нею і мое пізнання.

Але я, друзі, знову віднайшов це пізнання.

Та не тоді, коли ми наново сиділи в »сталипінських« вагонах і їхали до нашої кінцевої мети. Ні, тоді я ще був тим, який шукає і питає.

Яка могутня, таємна сила одуховлювала цю селянську пару? Звідкіля, властиво, взялася ця сила? І чому

я знайшов її — серед так далекої від всякої людяности маси двоногих створінь — якраз у тих двоїх? Чи тому, що це були українці?

Напевно, ця пара ніяк не була освіченими людьми. Ці селяни ніколи навіть не чули нічого про Гегеля, Моцарта чи Гете. »Некультурні дядьки«, сказав був Борис. Але, в якій школі ці »некультурні« навчилися людяности?

Ця освіта так глибоко вкоренилася в них, що ні голод, ні страх, ні запроторення, а навіть смерть не могли позбавити їх їхньої людяности, навпаки, ще сильніше й ясніше підкреслили в них те, що є найцінніше в людині. Думаю, що коли б вони втратили свою »несознательність«, вони рівночасно втратили б свою людську істоту.

Образ тієї людської пари не зник з моєї душі й досі. Тільки кілька хвилин тривала наша зустріч на московській станції, але вона свіжа й досі, пульсує життям і наказує мені не забувати, бо забуття про них було б чимсь більшим, ніж самим забуттям...







## НОВАК

Бригада дістала »новака«. Вчора, коли ми повернулися з ранішньої зміни до табору, нас зустріли інші друзі, радісно повідомляючи, що прийшов новий етап. Етап — це подія в монотонному житті в'язнів; можна побачити багато нових облич, почути нові голоси, а навіть можна мати таке безсоромне щастя, що зустрінете старого доброго знайомого. Може між ними буде й такий, з яким ви разом жили »в лісі«? Одне слово, етап — це таборова тема число один на довгі дні.

— Візьміть його з собою до штольні, — наказав нам начальник, — але добре вважайте, щоб з молокососом нічого лихого не трапилося. Не маю охоти втратити своєї місячної премії.

Еге ж, відколи в таборі дають нагороди за працю без нещасливих випадків, наші мучителі перемінилися на приятелів...

Ідучи до праці, старі в'язні піддають новака допитам за всіма правилами в'язничної методи. Це звичайні питання: як виглядають на світі жінки, чи буде війна, які настрої. Але серед цих питань падають теж таборові жарти на науку. »До нас повинні приїхати Айзенгауер і Черчил. Аж тоді перевиконаємо плян...« Інший докидає: »А чи процвітають колгоспи в соціалістичному раю? Не смійся так по-дурному! Таж незабаром на берегах Льодового моря ростимуть пальми! Премудрий Мічурін уже давно заповів це...«

Але ніхто з нас не ставить новакові питання, яке нуртує в кожного. Бо ми ще не знаємо його, цього нового. Правда, він робить незле враження, але треба виждати. Все ж таки у кожного на думці тільки це єдине питання, в якому ховаються наша туга й тиха надія: коли ж, врешті, прийде кінець? Чи ще триває боротьба? Чи живі ще повстанці й скільки їх? Чи не

заламалася їхня сила? І чи вірить ще наш народ у свою перемогу, яка мусять прийти?

Ніхто з нас не питає про це. Але ці питання ховаються в кожному кутку понурої штольні, якою ми тепер ідемо.

Новакові не більше 18 років і він ще майже дитина. Але в його рисах і в його мові немає нічого хлоп'ячого. Навпаки — з його постаті промінює передчасно зріла твердість.

Він учився у Києві, розповідає нам новак. Сам походить з Ужгороду. В 1952 році його ужгородську класу розв'язали «дисциплінарним порядком» і розкинули в інші області. Частина його товаришів вислали до Омська, інших до Іркутська. Його самого перевезено до Києва...

Батька повісили енкаведисти в 1944 році, перед тим виколовши йому на голих грудях тризуб. І то на очах всієї родини... Він не міг прочитати, що вони написали на карточці, яку повісили батькові на шию; щойно пізніше розказала йому матуся: «Це нагорода для всіх агентів Бандери!»

Брати пішли в повстанці. Від одного мати дістала вісточку, що живе тепер на Камчатці, про інших і слід загинув. Мати й сестра живуть у карній колонії над Єнісеєм...

Ми лежимо на землі, в світляному колі наших шахтарських лямпочок, і мовчки слухаємо слів новака. Ніхто з нас не відчуває холоду, що прокрадається крізь наші подерті ватянки. В штольні панує таємнича тиша і крізь неї пробивається тільки спокійний голос нашого нового друга.

— І так я прийшов до Києва. Спочатку мене обманили і я чув, як гіркота наповняє моє серце. Бо ж я, кров від їхньої крові, з того самого народу, був чужинцем серед своїх земляків. Вони називали мене «западником»... Коли б мене були били, це було б мені легше, але вони й пальцем не доторкнулись до мого тіла. Вони взагалі не добачали мене. Так я був самотній в колі моїх братів. Це було страшне, але опісля сталося щось, чим я своїх братів...

Раптово серед нас з'являються бригадир і інженер, немов духи. Але ніхто з нас не зривається з місця, не виправдується, що сидить без діла. Глибока, повна ненависти тиша. Друзі навіть не дивляться в бік

наших двох кривавих наставників. І щось схоже на страх перед невідомою загрозою з'являється на обличчях прибулих. Вони зникають без слова, без прощання, як прийшли без привітання.

— Енкаведівські свині! — клене один з нас.

— Далі! Продовжуй...

Новак, що з цікавістю приглядався до цієї короткої сцени, легко усміхається. Він розуміє: відтепер він не потребує нічого боятися.

— Не багато що й продовжувати, друзі. З нагоди одного шкільного свята розірвався ланцюг, яким большевицький режим скував був, з допомогою навчання, комсомолу й страху, душі моїх співтоваришів по школі. Бо завжди насамперед мусять упасти кайдани внутрішньої неволі, поки будуть розірвані зовнішні ланцюги.

Це був якраз час, коли нам висвітлювали великий кольоровий фільм про Шевченка; при цьому большевики так безсоромно пофальшували історичні факти з його життя і творів, що аж гидко було. Що ж вчинили київські учні моєї школи? Вони зробили те, чого ніколи не ждали від них московські заправили. Не ждали від тієї, пересіяної кризь густе сито большевицького виховання, еліти молоді «пролетарського» походження. Навіть ця суворо вибрана група не хотіла прийняти наклепів, нібито Шевченко доводив, що він є за державним і культурним з'єднанням із зненавидженими москалями. Суперечність між накидуваними твердженнями і дійсністю, оця нечувана брехня зробила з дотеперішньої «віруючої» молоді революційну, збунтовану. Правда, ця молодь не кинулася до зброї, не будувала жадних барикад на вулицях Києва, бо не мала жадної зброї. Учні Києва підняли повстання сердець, духа. Вони повстали і заявили брехунам:

— Хочемо читати, слухати і бачити справжнього українського Шевченка, а не так званого малороса! Той, про кого говорите і накручуєте фільми, — це не Шевченко, а тільки воскова лялька, що постала у ваших порожніх мізках...

— Який був кінець цього, питаєте? Не було жадного кінця, але, був початок кінця... Очевидно, деяких прогна-ли зі школи, інші позникали, невідомо куди. Але решта

почала організувати підпільні групи спротиву. Нашою зброєю були листівки — примітивні, але ж які полум'яні! »Шевченко« — це було наше бойове гасло, яке ми друкували на карточках літерами, вирізаними з гуми. Це слово означало: Україна. Воно мало теж значення: Батьківщина, воля і право. Під ним ми давали цитату, одну строфу з Кобзаря, більш нічого.

»Комуністичний маніфест« перестав бути »біблією« київської молоді, його місце зайняв Кобзар. Молодь Києва, байдуже, зі східних, чи західних областей, пізнала, що поміж справжнім Шевченком, а московсько-більшевицькою системою немає жадного співжиття, жадного компромісу. Її єдиною надією була — смерть московської комуні. Щоб прискіпити цей день, київська молодь розкидала вночі на вулицях міста листівки.

— Можна, брати мої, людині, яка стріляє з автомата, видерти зброю і таким чином знешкідливити її; але тому, хто воює духом, треба б хіба видерти його серце з грудей. Але ж тоді... тоді він не зможе вже більше добувати вугілля для »родіни«, правда?..

Друзі мовчки лежать на камінні. Їхні лампи тьмяно й таємниче поблискують у темряві шахти. Новак уже давно закінчив своє оповідання. Врешті один із шахтарів підводиться і каже:

— Ходімо геть, люди... Не маю жадної охоти сьогодні поратися у шахті. Згода?

Помалу виходимо »на гора«.



## «МИ ЗРОДИЛИСЬ ІЗ КРОВИ НАРОДУ»

Серпнева ніч 1954 року у найдалі на північ висуненому вугільному районі ССРСР була натовлива й душна. Десь далеко, далеко на півночі, шуміло Карське море, на сході мерехтіли льодовики Уралу. На півдні й на заході простягалася безмежна болотяна пустиня, немов брудна, посмертна паполома — сибірська тундра.

Дарма, що у Воркуті живе триста тисяч людських істот — каторжників, в'язнів і запроторенців, це ще молоде місто. У грудні 1941 року з нього перший раз повезено вугілля до обложеного Ленінграду. Ціна цього вугілля була в той час дуже високою; її вимірювано кістками й кров'ю. Під кожним порогом довгої на дві тисячі кілометрів залізничної дороги тліли кості чоловіків і жінок. Через кості цих людей Воркута на протязі однієї десятки років виросла на найвидатніший вугільний басейн цілого ССРСР. Тепер двадцять шахт доставляють річно десять мільйонів тонн вугілля.

На одній з цих шахт працював і я, тоді німецький політичний в'язень. Поки я тієї пам'ятної серпневої ночі з'їхав у штольню, я ще раз подивився на червоний, як кров, диск полярного сонця, що низько стояло понад хребтами Уралу.

У третьому забої ждав на мене Федорчук, скупий на слова український гірник з транспортної бригади. Його язик не був надто ворушкий і міцний, зате тим сильніший його кулак. Колись він був рядовиком УПА.

— Мушиш зараз піти до Коваленка, — сказав до мене Федорчук замість привітання.

Я стрибнув до нього на електролок і ми з найбільшою швидкістю помчали до централі диспетчера гірників. Коваленко, молодий, освічений українець із Києва, був провідником усіх гірників-українців. Для того, щоб краще замаскувати свою конспіративну

позицію, він прийняв важливий пост диспетчера нічної зміни.

— Що сталося? — запитав я його.

Коваленко уважно подивився на мене.

— Завтра дванадцять серпня, Артуре. Треба якимсь способом показати братам, що ми не забули про цей день.

Я зрозумів. Дванадцятого серпня минулого року героїчне повстання в'язнів у Норильську придушили сильні загони важко озброєних емгебістів. Майже сто днів тривало це повстання, що його запланували й провели українці. Однієї ночі згинуло, або було важко поранили, 1500 повстанців. Як же ми могли б забути про цей день, що наповняв нас усіх гордощами й смутком? Коваленко мав рацію, треба було тепер виявити, що ми гідні наших полеглих братів і сестер.

У диспетчерській кімнаті було вже багато людей, бо кожна заступлена серед гірників національність вислала своїх представників. Усіх їх було понад двадцять, починаючи від румунів, поляків, українців, а кінчаючи на туркменах, корейцях і казахах. Я брав участь у зборах як висланець німецьких в'язнів.

Друзі подбали про те, щоб ніхто непроханий не перешкодив у нарадах. Перед входом сторожило непомітно кількох озброєних ножами гірників, у темній побічній штольні заляг у поготоввлі окремий загін. Біля телефонних апаратів під землею і на поверхні вартували цієї ночі довірені друзі, завданням яких було негайно повідомити про небезпеку.

У диспетчерській панувало велике напруження. Сотні проектів, сотні різних думок, гамір і схвильовані голоси. Всі були тієї думки, щоб провести сильну, довготривалу акцію, але ніяк не могли знайти способу реалізувати її. Одні пропонували акцію листівками, інші загальний страйк, а треті були за голодовим страйком у таборі. Аж промовив Коваленко. Він мав найкращий досвід у тактиці й, дарма що був молодий, найбільшу повагу серед усіх. Він і запропонував «італійський» страйк на протяг одного тижня. Бригади повинні були здисципліновано появитися у повному своєму складі в шахтах, але не виконувати ні норми, ні плану. Цю пропозицію прийнято, хоч декому, головню туркменам

і вірменам, вона здавалася занадто спокійною, мало «кривавою».

Врешті обрано страйковий комітет, який повинен був поширити таке гасло: »Чи ви вже забули про Норильськ? Будьте солідарними! Ні однієї тонни вугілля для московського режиму! Хто не з нами, той проти нас!«

Коли я вийшов з централі, Федорчук, який під час нарад не промовив ні слова, міцно потис мою руку й забурмотів:

— Коваленко показав цим демократам! Правда? Робити, а не молоти язиком. Ну, ми вже з тим упо-раємося...

І він прояснів на своїм замурзанім вугільним пилом обличчі.

— На все добре, німче!

— На все добре!

Він скочив на свою машину й загуркотів униз. Я довго дивився за ним, бо любив цю мовчазну, бурмотливу людину.

Федорчука я бачив тоді останній раз.

За кілька годин пізніше трапилося жахливе нещастя. Вибух газу метану. Між жертвами вибуху був і Федорчук. Я бачив його мертвого. Його обличчя було викривлене, уста широко відкриті, немов би хотіли щось крикнути до мене. На його оголених грудях лежали затиснені міцно кулаки.

На площі перед шахтою, у комбінаті, вибухло пекло. Звідусіль лунали крики жаху, ненависти, переляку й смутку. Надтягали хмари людського гніву. Всі гірники, в'язні й вільнонаймані перервали працю, немов з наказу. Вони покинули шахту й виїхали »на гора«. Серед диких хорових криків сотні розлютованих людей домагалися кари для спричинників нещастя. А винуватим було керівництво шахти й тресту. Засоби забезпечення робітників перед нещасливими випадками були дуже примітивні й недостатні, на кожного десятого гірника припадала одна протигазова маска, плян підганяв робітників виконувати норму й примушував не зважати на небезпеку. В'язень, що вимірював кількість газу у штольнях, і повинен був забороняти зриви вугілля через високу наявність метану, працював



безперервно вже третю за чергою зміну й був перетомлений.

Померлі лежали в одній з механічних заль. Перед ношами з тілами стояли озброєні емгебісти й не допускали гірників попрощатися з своїми товаришами неволі. Прибула комісія лікарів-емведистів провела огляд жертв.

Після довгих нарад керівництво шахтами оголосило, що «жалюгідний випадок, який спричинив смерть 17 гірників, викликало недбальство газоміра й майстра від зривів у штольні». Так, неначе б мертві були винуваті, бо вони не могли боронитися! В повідомленні керівництва не було й слова про те, що гірники не мали протигазових масок, що норми переходили людські спроможності, що забезпеченеві влаштування були цілком недостатні.

З того приводу нелегальний провід страйкарів видав кілька годин пізніше свій наказ: всі робітники шахти перестають працювати, ніхто не покидає терену шахти, всі збираються перед комбінатом.

Цього наказу послухали без спротиву всі гірники. Незабаром на широкій площі поміж рудопідіймальною баштою і комбінатом зібралася велика мовчазна юрба, між нею були і вільнонаймані чоловіки й жінки, що працювали на шахті. Всі вони, без винятку, солідаризувалися з своїми братами-в'язнями. Вони стояли терпеливо у своїх промоклих, дірявих гірничих убраннях, ніхто з них не йшов до лазні, щоб помитися й переодягнутися.

Тоді трапилося щось таке, чого ніхто не сподівався, чого не передбачав навіть сам страйковий комітет. На скупій тундровій землі, зараз за складом електричного приладдя, ріс низенький, миршавий овес, який ніколи не встигав доспівати і був радше прикрасою, ніж користю для тварин і людей. Все таки його сіяли місцеві вільні жінки, бо він нагадував їм рідну землю... Блідожовті, низькі стеблини, між ними бур'яни й сині волошки. Раптом одна з жінок, українка, зірвала пучечок цього вівса й, доклавши до нього кілька синіх волошок, встромила у своє волосся. За її прикладом пішли мовчки інші жінки. А далі й чоловіки. З дірок для гудзиків на блюзах визирнула синя волошка й жовте стебло вівса. Голубінь і золото — барви України! МГБ-істські старшини не зважилися на жодний

необережний рух, на жодне зауваження. Мовчки, налитими кров'ю очима, дивилися вони на заборонені барви вільної України, що вицвіли на грудях уярмлених. Емгебісти присмирніли...

Несподівано загриміли мотори двох вантажних авт, що привезли нову групу вояків. В'язні загородили їм дорогу до технічної галі, де лежали тіла вбитих, але вояки силою відкинули їх.

Сімнадцять тіл покладено в звичайні дощані скриньки й вояки винесли їх з залі. Отак повинен був відбутися похорон невинних жертв! Без молитви, без прощальних слів, далеко від улюбленої рідної землі...

Мовчазна досі маса людей заворушилася. Від технічної галі аж до воріт шахти, на протязі одного кілометра, в'язні створили збитими лавами, плече об плече, вузький прохід, крізь який озброєні автоматичними пістолями грабарі-емведисти мусіли торувати собі дорогу. В'язні зняли шапки з голів, жінки голосно заплакали. Навіть в очах загартованих чоловіків стояли сльози. Тим часом на сходах комбінату усталилася гірничка капеля, складена з в'язнів, які мали цього дня пригравати марші для активістів. Їх емведисти хотіли загнати до табору, але вони відмовилися й залишилися на своїх місцях. Керівництво шахтою загрозило їм найсуворішими карами, якщо вони під час виносу тіл забитих заграють хоч один тон.

Коли ж, одначе, вояки з трунами ступили між лави робітників, раптово роздалися могутні, хвилюючі тони старої, давньої робітничої пісні, сумний гимн усіх закріпачених, проклятих і мучеників: «Ви жертвою в бою нерівним лягли...» Звуки музики віяли понад головами юрби в'язнів-гірників, немов велетенський, гордо розгорнений жалобний прапор. І тоді греблю прорвало — всі зібрані: в'язні й вільнонаймані заспівали разом — ... »з любови до свого народу...«

Полон страху, що сковував усіх перед емгебістами, зник. Люди не знали жадного стриму. Протягом однієї миті вони оточили вояків, відштовхнули їх і силою взяли труни на свої плечі.

— Здійми шапку, ти лакею! — крикнув хтось до емгебівського старшини.

Кулаки затиснулися в гніві, обличчя побагровіли від люті, в очах запалали біль, жаль, ненависть. І старшина скорився наказові в'язнів!

Тим часом емгебістам наспіла підмога. Чекісти налякалися вибуху повстання. Увесь майдан перед шахтою оточив полк вояків МГБ. Але ні один з них не відважився підступити до в'язнів. У їхніх спинах сидів страх, страх перед озброєними людьми, в яких було більше відваги, ніж у чекістів.

Капеля продовжувала грати сумні марші. Спів змагався, кожний співав своєю рідною мовою. Коли ж першу домовину, покриту волошками й жовтими стеблинами вівса, складено біля воріт, настала мала перерва. А згодом, немов морський прибій, ринула в кривавобагряний тундровий ранок нова пісня, що спалахнула полум'ям і огорнула всіх. Ні, ми не співали, ми просто кричали бойовий гімн вояків УПА — бандерівців:

»Ми зродились із крові народу...«

Багато з нас не знало тексту пісні, але рефрен, міцні, як удар, ритми, співали всі:

»Смерть, смерть... смерть московській комуні!«

Так — на пострах чекістам — ми прощали наших друзів, віддавали їм останню пошану, якої вони не посоромилися б і за життя. Їхня смерть з'єднала нас усіх разом, зімкнула наші лави, додала відваги до дальшої боротьби, спонукала наші серця забитися сильніше, а наших ворогів навчила боятися нас. Смерть наших друзів стала нашою священною присягою: радше піти на загибель, ніж вічно терпіти рабство, все зробити, щоб порвати кайдани ворожого панування і визиску. Навчила нас вірити в нашу перемогу.

## »ЗА ДРУЗИ СВОЇ...«

Це була звичайна робітнича зміна, як кожна інша. Павло Макар, вантажник 29-ої бригади, вже навантажив 37 вагонів, як несподівано дістав виклик через телефон. Говорив хтось із першого забою, повідомляючи схвильованим голосом, що незабаром проходитиме »ЦеКа«, а тому Павло мусить напружити зір і слух та передати вістку до всіх інших бригад...

— Цього ще мені бракувало! — забурмотів Павло Макар і плюнув на рейки чорним від вугільного пилу згустом слини.

Коли б хтось телефонував, що в копальні вибухла пожежа, то ця жахлива вістка не була б так схвильовала його. Наближається »ЦеКа«! Наближається сам Сатана, бо ж це цинічне окреслення стосується до трьох людей, яких у певних ситуаціях в'язні ненавиділи більш, ніж Сталіна, Берію, Маленкова чи Хрущова. Ні, в цілій шахті не було нікого, кого б так безмежно ненавиділи і разом боялися гірники — Вільнонаймані й каоржники, — як саме цих трьох вбивців під назвою »ЦеКа«!

Першим з них був Кузнецов, інженер шахти, найстарший член партії серед таборового начальства. Скільки людської крові прилипло до рук цього відзначеного безчисленними медалями і нагородами »героя праці«! Скільки українок повдовіло, а скільки українських дітей залишилося сиротами! Бо ж тілами українських в'язнів Кузнецов мостив собі шлях до кар'єри. Для Кузнецова кожний українець був найгідкішим, найнужденнішим створінням на світі. Він ненавидів українців так, як тільки може ненавидіти москаль, з усією брутальністю своєї азійської душі...

Кузнецов ніколи не лаяв Гітлера, ані Аденауера чи капіталістів, як це робили інші чекісти. »Прокляті

бандерівці! Смердячі петлюрівці!» — це була улюблена лайка Кузнецова. Смерть українця, навіть самовбивство було найвищою радістю, життєвою насолодою цього, народженого у Москві, звіра.

Його найближчим помічником був шеф механічного рудника, Орлов, колишній ватажок банди. Під час німецької окупації Орлов створив в Одесі злочинську шайку, яка без милосердя грабувала зубожіле цивільне населення. Орлов з насмішкою називав себе «одеським Пугачовим». Програмою орловської банди були: вбивства, гвалти, грабежі та видача українських патріотів у руки німецького ґештапо. Після війни чекісти дали Орлову за всі злочини тільки вісім років в'язниці й обіцяли, що швидко амнестують його, якщо він добре працюватиме.

Зовнішньо Орлов був схожий на горилу, але було б образою для мавпи порівнювати її до цієї людини. В перші роки після війни Орлов командував у таборі цілим тузеном бригад, але з тих людей, які пережили його панування, можна б у час нашої розповіді, 1955 р., скласти невеличку бригаду. В ті жахливі роки, виснажені голодом, хворобами, зневірою та терором в'язні були цілковито безборонні супроти таких убивців, як Орлов і Кузнецов. Колишній одеський розбишак носив зі собою сокиру чи залізний дрючок і ними підганяв свої жертви. В'язні, що загинули з його руки, були записані в таборових посмертних списках, як жертви «нещасливих випадків під час праці». Ще сьогодні від Кузнецова й Орлова відгонило м'ясним запахом крові.

Третій з «ЦеКа» був низенький, худенький чоловічок на прізвище Ізаксон. Кожний, хто не знав його, а глянув на його худу постать, шкодував його. Але зовнішність Ізаксона обманювала і багато людей заплатило своїм життям за те, що так невинно оцінювали його.

Під час великого повстання влітку 1953 р. Ізаксон був одним з найбільших крикунів, демагогом, який словами розпалював людські пристрасті. Хоч в'язні з немосковських народів не довіряли Ізаксонові, бо під час війни він ходив до школи політруків, московська меншість у таборі вибрала його своїм представником до центрального страйкового комітету. Правда, в цьому комітеті Ізаксон не міг зробити багато шкоди, бо в ньому переважали порядні люди. Година Ізаксона

вибила щойно тоді, коли повстання придушено й чекісти почали переводити чистку. І без цього маленького, миршавого Ізаксона ніколи не було б загинуло в тундрі стільки людей, і ніколи чекісти не могли б вислати до тюрми у Володимирі так багато в'язнів, яких підозрівали у керівництві повстанням.

Ізаксон добровільно став по боці шефа оперативної частини, допомагаючи йому складати списки призначених на смерть людей. В той час, коли про кількість жертв Кузнецова й Орлова можна було тільки догадуватися, то про кількість тих, що їх Ізаксон вислав на смерть, знав кожний в'язень у таборі. І ніхто про це не міг забути. За »заслуги для батьківщини« Ізаксона амнестовано і він дістав посаду одного з керівників у копальні. Це була юдина заплата за знищення 340 каторжників...

Павло Макар здригнувся, коли побачив у своїй уяві, як перед ним проходять ці три потвори. Чого вони хотіли тут у шахті, кого шукали?

Раптовий гострий дзвінок телефону вирвав Павла Макара з його понурої задуми. Роман Горбатюк, який працював біля комбайна на горішньому пласті, повідомляв телефоном, що троє з »ЦеКа« якраз сконтролювали робітників і тепер подалися дорогою до нього, вантажника Павла Макара. Павло хотів ще щось запитати, але Горбатюк уже поклав слухальце. На протязі кількох секунд Павло Макар забув про вантаження вугілля. Не можна було повірити, що »ЦеКа« хоче його відвідати. Чи вони йшли в глибину шахти? Отже, їхня дорога вела через підземний хід, де вантажено вугілля! Але ж керівництво шахти заборонило туди переходити, бо це було суперечне з приписами безпеки. Довгий на сто п'ятдесят метрів, стрімкий вантажний штрек був дуже вузьким, низеньким переходом, високим ледве на шістдесят сантиметрів. В такий гарячий день вантаження, як сьогодні, бльокували цей перехід шматки вугілля та скельні відламки, що можна було бачити з нерегулярної праці мотора, який постійно »задихався«. Ось, кілька днів тому, у сусідньому пласті, вантажний транспортер розчавив гірника, коли той хотів зійти на нижній хід. Цим транспортером завжди користувалися гірники, що лякалися важкого переходу з однієї штгольні в другу. Вони просто сідали на сталеву стяжку транспортера й з'їжджали вниз, хоч це була їзда на життя і смерть:

дерев'яний бальок, який звисав надто низько, або скельний виступ чи відлам могли прищемити й відірвати голову тому, хто користувався такою їздою. І на цьому транспортері сиділо тепер »ЦеКа«!

Павло Макар, немов божевільний, почав крутити ручкою телефонічного апарату, але не одержав сполучення. Він глянув на транспортер: вугілля текло безперервно. Макар зазирнув у чорну безодню, звідкіля вибігав транспортер.

Там він побачив їх! »ЦеКа« мусіло знаходитися все-редині вантажного ходу, бо крізь хмари вугільного пилу блимало світло гірничих лямпочок на шоломах. Ще п'ять хвилин і три чортяки появляться біля нього...

І тоді сталося те, що Павло Макар відчував тільки підсвідомо. Транспортер рвонувся кілька разів, немов він тягнув на собі цілу гору, мотор просто завив, застогнав, як жива істота.

Павло Макар забув про вантаження вагонів, про цілу шахту. Мусіло статися щось жахливе. Він почув раптом дикий крик, що його видає людина тільки в смертельній небезпеці. Гірничча лампа, яку недавно бачив Макар у гирлі ходу, рвучко заколихалася сюди й туди і погасла. І знову з чорної пащі, де біг транспортер, розлягся звірчий крик...

Павло Макар дивився в отвір, немов загіпнотизований. »Боже мій, Боже!« — шепотів він. Нараз заціпенілість покинула його тіло і Макар кинувся до мотора. Його рука лягла на вимикач, треба було тільки натиснути вниз і мотор зупинився б, крик затих би, трое на транспортері були б врятовані... Тільки один рух рукою!

Але Павло Макар не зробив його. В його мізку виринула, як блискавка, жахлива думка.

Павло Макар не був героєм. Це був звичайний український селянин, життя якого раніше проходило без ніяких драматичних перебоїв. Єдиний вчинок, яким він міг хвалитися, коли б тільки хотів, було те, що восени 1944 року він прийняв на ніч до своєї клуні кількох вояків УПА. Хлопці відпочили тільки на протязі кількох годин і знову зникли, але хтось доніс і селянин Макар, який ніколи не скривдив навіть мухи, став каторжником.



Павло Макар не був і ніяким революціонером. Він був справжнім сином землі, що вмів жати тільки те, що посіяв власними руками. Йому бракувало того, чим відзначалось молоде покоління його народу: здібностями агітувати й організувати, фанатизмом і пристрастю до боротьби в темряві. Ні, Павло Макар не був тієї самої породи, що бандерівці. О, ці вже досягли б свого, в цьому він був переконаний! В його серці теж палало полум'я помсти, але воно не мало сили вирватися наверх.

Селянин Павло Макар мав, однак, щось інше, що позначилося на цій його істоті: він мав страх Божий. І цей страх наказував йому не вбивати. Павло виконував цей наказ.

Ці думки бушували в голові Павла, коли він, тримаючи руку на вимикачі, прислухався до криків жаху, що доходили з глибини проходу, де біг транспортер. Не було ніякого сумніву, що три звірюки в людському тілі були в смертельній небезпеці. Їхні тіла були затиснені поміж вугіллям, камінням і бальками, їм загрожувала жахлива смерть бути повільно розірваними на шматки.

Павло Макар, селянин, в серці якого був страх перед Божими наказами, змагався у своїй душі, як ніколи досі в житті. Його сумління було роздвоєне: кого послухати, Божі наказів, чи людських законів відплати? Чи повинен він помсту залишити Богові? А може, сам повинен бути суддею? Та ті звірюки на транспортері тисячу разів заслужили собі на смерть! Павло Макар побачив у душі закатованих братів, як вони мовчки виходять із своїх могил і показують на нього, немов би хотіли сказати: »Ти, Павле, забув про нас, ти мусиш помститися за нас!«...

І Павло Макар помстився. Він не вимкнув мотору. А був це міцний мотор, потужністю на сто п'ятдесят кінських сил, що мав достатню динамічну силу відкинути на бік перешкоду, яку ставили йому три людські тіла. Він просто розірвав їх на шматки.

Вся трагедія тривала тільки півхвилини, не довше. Душа Макара кричала: »Рятуй... стримай... не вбивай!«

Макар, якому текли сльози по худому чорному обличчю, став на коліна і молився: »Прости мені, грішному, великий Боже, не карай мене важко... Будь милосердним для їхніх душ і для моєї теж...«

Коли конвейер викинув у вагон огидно покалічені тіла, Павло Макар повільною ходою підійшов до телефону. За півгодини був при ньому лікар, а з ним керівник шахти та згодом комісія з тресту. Властиво, слідство не тривало довго. «Смертельний випадок, спричинений власною необережністю. Всупереч приписам безпеки дані особи ввійшли на навантажений вугіллям транспортер, не повідомляючи наперед вантажника», — так було записано у протоколі, що його надзвичайно спокійно підписав Павло Макар. Поки комісія відійшла, керівник шахти кинув два цілком невинні питання, але Павло Макар зрозумів, який зміст ховається у них.

— Чи ви знали, що три загиблі знаходяться у шахті? — запитав вантажника керівник шахти.

— Ні, — твердо відповів Макар. — Головним є вантажити вугілля, все інше не цікавить мене.

— Чи ви чули крики?

— Як я міг чути? — запитав спокійно Макар. — В той час, коли мотор працює, я не чую навіть власних слів.

— Ну, гаразд, Макаре, мені тільки здавалося...

Чекісти відійшли. Криваві залишки «ЦеКа» забрано геть. Залишилися тільки люди з бригади Павла Макара. Вони мовчки, з закам'янілими, немов маски, обличчями приглядалися до всієї сцени. Першим приступив до Макара Роман Горбатюк, той самий, що перестеріг його телефоном. Роман Горбатюк, з головної професії — член ОУН, з побічної — комбайнер, узяв руку Макара і стискав її довго й сильно. Після нього підійшли інші: українці, литовці, німці, мадяри. Павло Макар приймав їхню мовчазну подяку з опущеними вниз очима. За ціну спасіння своєї душі він звільнив шахту від трьох людей, які в дійсності були втіленням самого Сатани...

## СЛАБИ Й СИЛЬНІ

— Ти ще молодий! — звичайно говорили йому інші. — Чому так настирливо добиваєшся цього? Твій час ще прийде. Тримай очі широко відкриті, а язик за зубами, учися, то діждешся хвилини, коли зможеш показати всім друзям, що ти справді добрий націоналіст, бандерівець із справжньої української сталі!..

Еге ж, такими словами його завжди зацитькували друзі. По-приятельському суворо, без глуму й насмішки. А зацитькували не хтонебудь, а старі бойовики українських підпільних клітин у Х-ій шахті Воркутського басейну, колишні вояки УПА, тепер такі ж вояки каторжанської армії. Таборові лиси, що пройшли крізь огонь і воду, скуштували всіх знущань, які тільки може придумати чекіст чи есесман. Хлопці, які не боялися чорта, бо на власній шкурі відчули, що людина може бути в тисячу разів страшнішою за Сатану. Чоловіки, які не мали жодних нервів — адже ж нерви були розкішно на Воркуті, а розкіш для бандерівців зайва. Хлопці, що побраталися із смертю. Люди, яких ніяк не можна було зм'якшити »прополіскуваннями мозків« чи »залізними матрацами«, бо їхня ідея походила від Бога. Мужі, які непохитно вірили, що вони самі, а найпізніше їхні сини в'їдуть танками на прикрашені блакиттю і золотом вулиці вільного Києва; хлопці, що жили для революції і через революцію!

Одне слово — мужі, що їх могла зродити лише Україна, з крові Олега, Богдана Хмельницького, Симона Петлюри, Степана Бандери.

А він — він був ледве 18-річним юнаком з Ужгороду, на прізвисьце Семен Корщун. Тонков'язий, худий і блідий хлопчина, прозваний жартунами »Сірничком«. Він постійно хворів і переважно перебував у лікарні,

бо навіть такому ненависникові в'язнів, яким був таборовий лікар, було очевидним, що цей хлопчак ніяк не може розбивати в копальні вугілля. Деколи його клала в ліжко гарячка, іншим разом підвищений тиск крові, а кілька разів його ледве врятували од смерті.

Та Семен Коршун — «Сірничок» завжди вихрапувався на поверхню життя. Правда, його земляки, передусім борці з українського підпілля, помагали йому, як могли, та ніде правди діти, що не зовнішня замога, ані підбадьорюючі слова друзів, чи перепачковані до табору ліки ставили хлопця на ноги. Це був сам Семен Коршун, що зусиллям своєї волі зводився з шпитального сінника. Молодий Семен вів найважчу боротьбу, яку взагалі колинебудь зводить людина, — боротьбу втомленого, слабосилого й безпомічного тіла з бадьорою, самопевною, жадною чину душею. Його тіло було слабке, але душа — сильна.

Жадного чинів, сміливого й самопевного створила Семена Коршуна сама природа. Так таки, сама природа, бо ж обставини, ситуація, в якій він жив, протиставилася його жадобі чинів, його природному прагненню повністю виявити свою сміливість і безкорисливість. Справа була цілком проста: Семен Коршун, від свого дитинства виховувався у душі українських націоналістів-революціонерів, повний палкою любові до чинів Петлюри, Коновальця, Чупринки. Тож не дивно, що в таборі він був членом таємного визвольного фронту. Його не треба було школити чи виховувати, навпаки, він сам міг вишколювати й перевиховувати інших. Він не знав, що таке недовір'я, сумнів, вагання. Його слова пломеніли жаром революційного запалу. Боротися і діяти, діяти безкомпромісово — це було його єдине прагнення, це давало йому силу долати свою тілесну неміч.

Єдине, що гнітило його гірше, ніж найлютіша хвороба, було те, що підпільні друзі не притягали Семена Коршуна до жодної небезпечної, відповідальної, вирішної акції. Він був серед підпільників X-ої шахти на Воркуті єдиним неактивним членом, своєрідним почесним учасником.

Коли ж Семен Коршун починав говорити про це з підпільним керівництвом, діставав відповідь:

— Будь терпеливий, Семку! І тобі дістанеться. Ми не забуваємо про тебе. Та ж боротьба не кінчається, потерпи трішки!..

І так було завжди. Семен червонів і тихенько відходив. Утікав, немов би його відштовхувала лагідність друзів, проганяла їхня добродушність.

Ніхто не говорив про справжню причину того, чому його не втягали до чинів. Але Семен Коршун тонким відчуттям своєї ніжної істоти відчував її. Він чув своїм серцем невисказані ніким слова, що звучали, як вирок смерті.

»Ти, Семене Коршуне, є добрим українцем, хорошим націоналістом, але поганим підпільником. І це не твоя вина. Це вина природи, що так по-мачушиному повелася з тобою, не давши сили й міцного тіла. Ти, Семене Коршуне, загнав би увесь підпільний рух у смертельну небезпеку, коли б попав у пазурі чекістських катів. Ти б зірвав акцію, тільки ти! Чи може тобі здається, що ти витримав би нелюдські тортури московських людоморів або навіть переміг їх? Скажи собі чесно, що не зможеш.. Кати так довго мучили б твое безсиле й незагартоване тіло, поки твоя душа не закричала б з дикого болю. А тоді ти почав би співати, як пташка, й нінащо здалися б твої сміливість, відреченість, фанатична ненависть до Москви й найпалкіша любов до Батьківщини. Ти співатимеш, бо ж ти тільки людина, достатньо незагартована. Твоя власна воля не існуватиме більш, станеш марною істотою з одним-єдиним прагненням: жити!.. Чи ти вже забув гірку научку з минулих років? Забув про Бондаренка, Дем'янчука, Гарасименка, Чорного? Чи ти забув, як вони заломилися в годину слабости, хоч витримали найгірші катування і кількакратне перебування в «залізному матраці»? Хоч вони видали свою групу, не були зрадниками, бо не їхня душа подалася, а її мізерний осідок — тіло. Але яка користь з героїства, якщо від нього йде шкода для підпілля? А без підпілля — ми не доб'ємося до своєї мети. Втримати це підпілля, зміцнити його, зберегти від небезпеки — це наш залізний закон, Семене Коршуне. Підкорися цьому законові, пам'ятаючи, що добро загалу стоїть вище за добро одиниці! Придуши в собі нестерпне хотіння особистих учинків, повір нам, що ми бажаємо тобі тільки добра!..«

Так відчував Семен Коршун і, якщо б у такі хвилини підпільний провід наказав йому з нараженням свого життя зірвати в повітря шахту, чи емгебівську вартівничу вежу, він з радістю виконав би завдання. Бо ж Семен Коршун знав про те, чого ніхто не знав: він умре, якщо ніколи, ніколи йому не можна буде діяти.

Під час великого повстання влітку 1953 року, коли десятки тисяч українців кинули працю і стали під бойовими прапорами, то на прокляту долю Коршуна випало безсильно й безчинно придивлятися боротьбі. Він лежав у лікарні. Серед гарячого літа вхопила його пропасниця. І ніхто не навідувався до нього. Друзі стояли біля колючих загорож і кричали в обличчя чекістам: »Не піддамось!« Щойно тоді, коли прогомоніли салви пострілів, до Семена прийшли в гостину: каліки й мерці, червона кров яких забагрила чорну від бруду долівку лікарні.

В той час Семенові Коршунові здавалося, що смерть прийшла і до нього. Смерть із сорому й ганьби. Він спокійненько лежав собі на лежанці тоді, коли друзі жертвували своє життя для ідеї, яка була й його ідеєю... Семен Коршун терпів пекельні муки. Він був переконаний, що його слабке, а разом таке міцне серце мусить луснути з одчаю. Хлопець лютував, обвинувачуючи себе самого й увесь підпільний провід. Чому ж вони не покликали його до себе? Чи й умерти він був заслабкий?

Одначе, серце Семена Коршуна, віруюче серце українського юнака, не тріснуло. Воно билося далі, билося до тієї години, яка разом з його ім'ям увійшла в історію українського підпільного руху у Воркуті. Ця година прийшла у вересні 1954 року. І ніхто її не врахував, ні підпільний провід, ані чекістське керівництво шахтою. Це була година жаху й смерти, як теж година героїства й посвяти. Врешті, це була година Семена Коршуна, насмішливо званого »Сірничком«...

Мабуть, так хотіла доля, що тоді Семен Коршун знову з'їхав до штгольні. Його праця не була важка, друзі примістили його на доброму місці. Кінчалася праця першої зміни й несподівано в глибині штгольні заgrimіло так, що аж рейки в шттреку задрижали. «Світло погасло, машини вентиляторів зупинилися, у

телефонних будках замовкли розмови. Настала темрява. І разом з темрявою та раптовою мовчанкою виліз із усіх щілин блідий страх.

Семен Коршун завмер на своєму пості. Почав надслухувати і швидко збагнув, що означає грім у штольні. Глибоко в північній частині копальні, де прокладано новий штрек, вибух страшний газ метан. Смерть заревіла тричі. Про це розказали Семенові гірники, що панічно втекли з місць своєї праці.

— Зараз прийде новий вибух, останній! Всюди газ і вугільний пил, рятуйтеся, хто може! На гора! Ходи з нами, Семене!

Але Семен Коршун не втік, не виїхав на гора. Він зійшов у третю штольню, пробиваючись важко крізь темряву й перешкоди, падаючи збитий з ніг гірниками, що тікали від газу. Повз нього по рейках продудніли перші поїзди з пораненими й трупами. Але Семен не зупинявся.

— Що ти тут робиш? Тікай швидше звідсіля, Сірничку! — зустріли його голоси, коли він, увесь у поті зупинився біля льокомотива, що зійшов з рейок.

Хвиля зриву кинула льокомотивом об скельну стіну, як легенькою іграшкою. Біля нього стояло півсотні гірників, гарячково сперечаючись між собою, що їм чинити. Тікати, чи йти далі смертним штреком, напевно тепер сповненим газовими хмарами, які кожної хвилини могли вибухнути?

Семен Коршун почав шукати між гірниками знайомих чи друзів, але не знайшов, хоч більшість із в'язнів була членами українського підпілля. Гірники даремно силкувалися поставити льокомотив на рейки і кляли:

— До лиха тяжкого! Та ж щонайменше тридцять гірників — живі чи погинулі — залишилися ще в тому пеклі...

— Дозвольте їм згинуть? — запитав тривожно Семен Коршун. — Це був би для нас сором. Замість діяти, мелемо тут язиками й втрачаємо дорогі хвилини. Поставмо врешті лок на рейки й гайда в дорогу!

Семен Коршун кинувся до вантажного льокомотива, немов би власними силами хотів поставити його на

рейки. Далєбі, хоч не було до сміху, але комічний вигляд малого розсмішив усіх.

— Помаленьку, Семенку, помаленьку! — по-батьківському заспокоїв його один з гурту гірників. — Спершу гарненько розміркуй: машину зведемо на рейки, і що далі? Як дістанешся у газований штрек? З цим ось жалюгідним дрантям?

Гірник насмішливо показав на газмаску, негідну навіть своєї назви. Вона ж не захистила б навіть перед махорчаним димом, а не перед метаном! На додаток, не в кожного гірника у Боркуті була хоча б поганенька маска. Може, в щодесятого...

— Немає ради, — зітхнув інший, досвідчений гірник. — Поки не прибудуть рятівничі бригади зі своїм приладдям, нам тут нічого діяти. Але, хто зна, чи тоді не буде пізно...

Та Семен Коршун не слухав цих слів. Він протиснувся поміж стіну і льокомотив і з усіх сил заперся об її сталевий бік. Очевидно, що льокомотив навіть не ворохнувся. Хлопець засопів, понатужився ще раз.

Гірники переглянулися між собою. Сором, лють, радість і розпука гарячими хвилями пробігли по їхніх обличчях. І враз, немов на даний знак наставника, усі кинулися до машини. І те, що раніше здавалося неймовірним, за кілька хвилин стало дійсністю: важкий льокомотив опинився на рейках. У гірників було п'ять газмасок і п'ять українців наділи їх, п'ять міцних чоловіків рушили в темряву загазованого штреку рятувати друзів. Між ними не було Семена Коршуна. Бо для мужчин провізоричної рятівничої бригади він не існував. Він же ж був тільки Сірничком. Він був слабосильний — вони міцні.

Семен Коршун не промовив ні слова. Він присів на рейках, і гарячковими очима вдивлявся в темну яму штреку, звідкіля ще долітав глухий стукіт коліс льокомотива. Хлопець схрестив дрижачі руки на колінах і здавалося, що він молиться. Можливо, що він на правду молився, бо що ж мав робити...

Через десять хвилин, які здалися вічністю, льокомотив повернувся. Скрегочучи гальмами, він зупинився перед Семеном Коршуном. З машини мовчки злізли рятівники. П'ять українців. Вони заточувалися, зірвали з облич маски, плювали флегмою, вугільним пилом



і кров'ю, кривили обличчя, наковтавшись смертельного газу.

— Не забуду, поки життя мого! — стогнав один з них.

Тим часом над'їхав поїзд з порожніми вагонами і на них завантажено поранених і мертвих. Ніхто з живих не промовив ні словечка. Тільки один поранений, з очей якого визирала смерть, простогнав:

— Повертайтеся!.. Швидко... ще двох є у пеклі... рятуйте їх... Мене покиньте, а... їдьте назад... Сотник і Божкевич залишилися там... там...

Руки Семена Коршуна опали вниз. Він глянув на гірників, вони на нього. На їхніх обличчях появився новий страх. Сотник і Божкевич! Не лише українці, ні, кожний гірник і кожний чекіст знав, ким були ці люди. Після смерти провідників українського підпілля під час повстання минулого року, Сотник і Божкевич очолили відновлений підпільний фронт. Вони були духовим поштовхом залізного кулака, що на Х-ій шахті звався бандерівщиною. Ними трималося, без них пропало б підпілля. Справді, можна збожеволіти на саму думку, що якраз ці два друзі сиділи тепер у пеклі загазованого штреку! Живі, чи, може...

— До дідька, сідайте, чи залишаєтеся тут? — знехтерпеливився водій поїзду. — Та ж поранені спливають кров'ю, поки встигну довести їх до ліфту...

Але гірники не рухалися.

— Ні, це неможливе. Ми б усі погинули. Газ згущується з хвилини на хвилину. Просто не можна віддихати. Коли ми знову повернемося льокомотивом на штрек, вистачить одна іскра з-під коліс, щоб ми полетіли в повітря, — говорив один гірник і всі мовчки притакували йому.

Вони сиділи на рейках, не маючи сили стояти. Їхні обличчя були білі, немов вапно, безперервний кашель рвав худі груди. З ями штреку виповзали нитки газу, як пасмуги мли вранці над рікою. Потяг з пораненими від'їхав. Льокомотив, що ним гірники їздили рятувати своїх друзів, стояв на рейках, схожий на допотопного звіра, тьмяно виблискуючи диявольською зеленню на мідяному обшитті.

Українці боролися зі своєю совістю. І з своїм прагненням зберегти життя. І зі своєю вірністю до друзів.

Поїхати — це певна смерть. Не їхати — можна врятуватися, жити, але з ганьбою зради. Бо вони не були звичайними собі людьми, гірниками, українцями. Вони були бандерівцями. А це зобов'язувало. Зобов'язувало навіть умерти, якщо треба було. Чи треба вмирати тепер?

— Сотник і Божкевич зрозуміють нас, не будуть звинувачувати... Вони ж не можуть вимагати від нас того, щоб ми витягали їх з пекла, може, вже їхні трупи? Мусимо рятувати себе, ми ж єдині з підпільного проводу залишилися в живих... Якщо пожертвуємо собою, все пропаде... Чекісти зрадіють...

Один лише говорив, немов сам до себе, але всі думали так само.

Всі? Ні, не всі. Деколи здавалося, що він зірветься і почне кричати, кричати, кричати!.. Кожний боляче відчував, як той несамовитий крик вистрибує з його широко розкритих, палаючих очей, одчинених уст. Але Семен Коршун мовчав. З його очей текли сльози. Можливо, що їх витиснув газ, який влазив у кожну щілинку людського тіла. Гірники не могли цього збагнути.

Семен Коршун несподівано підвівся, схопив кілька ганчірок, намочив їх у темній густій воді, що зібралася у рівчаках колії, кинув їх на льокомотив, вирвав з рук трьох гірників протигазові маски, надів одну з них на голову, а дві інші прив'язав до пояса. Опісля сів у машину й ввімкнув останній хід. Сталевий колос, здавалося, зіп'явся на дибки, як влучений стрілою кінь, і миттю зник у газовій мряці.

Семен Коршун не знайшов Сотника й Божкевича. Кликати їх він не міг, бо негайно вмер би, коли б лише скинув з обличчя маску. А світло його лампи продиралося у темряві газу тільки на метр віддалі. Він шукав з допомогою рук і ніг. Хлопець спотикався об рейки і дерев'яні пороги, що їх позривав вибух, ранив ноги й тіло, але шукав. І в нього була одна-однісінька думка: Я мушу їх знайти! Мушу! Я, Семен Коршун, вісімнадцятирічний член українського підпілля, мушу знайти Сотника і Божкевича. Без них не повернуся. Хоча б вони вже не жили, без їхніх трупів не від'їду!

Семен Коршун таки знайшов їх. Обидва були в забою, віддаленому на п'ятдесят метрів від штреку,

в той час, коли наступив вибух. Вони не втекли, а помагали рятувати важко поранених. Щойно згодом подумали про свій порятунок. Вони подалися до другої штольні. А газ ішов за ними. Обидва друзі не зайшли далеко. Стеля в забою нахилилася, тонкі підпірки поламалися. Сотник і Божкевич опинилися раптом перед велетенською перешкодою, яка загородила їм шлях.

Друзі завернули, але в дорозі їх зупинило інше нещастя, — вугілля зайнялося і тліло слабким, але гарячим жаром. Від нього міг запалитися метан. Чим мали вони погасити пожежу? Слиною, чи своїми сльозами? Сотник і Божкевич збагнули, що сидять у пастці. За ними обвал вугільного пласту, перед ними — вогонь. Друзі не встигли навіть зглибити всієї небезпеки, бо отруйні гази вдерлися в їхні легені. Без слова упали вони там, де стояли.

І на тому місці їх знайшов Семен Коршун. Він затягнув їх одного за одним крізь газову млу аж до штреку, всадив у кабінку водія льокомотива і накрив зомлілих вологими ганчірками. А тоді сягнув рукою по важіль, щоб пустити в рух машину. Але втратив свідомість.

Семен Коршун не бачив, не чув і не відчував нічого. Не чув навіть болю пекучих попечень на руках і ногах та на обличчі. Не чув жахливого запаху газу, що виходив із його уст, носа, ушей і очей, бо в його легенях не було вже кисня. Тільки газ. Звичайний метан.

Семен Коршун прокинувся щойно тоді, коли камінні осколки стукнули об його гірничий шолом. Він відрухово рушив важіль і льокомотив здригнувся та помалу завертів колесами. Семен не міг бачити. Чорний дим тліючого вугілля і все густіші пасмуги газу цілковито придушували ясне проміння прожекторів льокомотива. Але хлопець і не потребував бачити, бо знав, — і ця свідомість була практично всім, що ще існувало в його мізку, — що рейки, якими він їхав, ведуть до світла, до порятунку.

Машина не зійшла з рейок, хоч на них лежали шматки каміння, бальки й інші перешкоди. Могутній сталевий колос змітав їх на боки. Але недалеко ліфту льокомотив таки зіскочив з рейок, бо стрілки були зле

наставлені. Трьох друзів витягнуто з розбитої кабіни водія. Вони ще жили.

Коли Семен Коршун відчинив очі, побачив обидвох провідників українського підпільного руху, своїх провідників. Вони стояли обабіч носилок. Семен збагнув, що це він лежить на цих носилках. Обличчя провідників були зеленаво-жовті, навіть їхні руки прибрали дивну барву. Їхнє тіло було в перев'язках, але Сотник і Божкевич стояли самі, без ніякої помочі. Вони були сильні. Найсильніші. А все таки їхня власна сила не вистачала для того, щоб вирятувати їх з пекла. Коли б не він, Семен Коршун, що поїхав по них, вони не стояли б тепер біля нього при носилках... Ця думка приголомшила Семена Коршуна, як хмільне вино, сп'янюючи його невисказаним щастям і гордістю!

Як він сам виглядав, хлопець не міг бачити, зрештою, це й не цікавило його. Він знову звів погляд вгору й побачив на обличчях обидвох провідників легку, несміливу усмішку. Справді, вони усміхалися... Він же ж ніколи досі цього не бачив у них... Це було друге чудо того дня.

До свідомості Коршуна продерлися слова, легкі, слабосилі, немов ішли здалека:

— Дуже тебе болить, Семене? Може, бажаєш собі чого?

Хлопець заперечливо покивав головою. Направду, він не відчував ніяких болів. Це була, властиво, перша хвилина за весь час його перебування у Воркуті, що він не мав болів. Його тіло було таке легке, свобідне, щасливе. Але бажання було в душі Семена Коршуна. Він так радо почув би підтвердження Сотника й Божкевича, що він, Семен Коршун, званий Сірником, є сильний!...

Та Семен Коршун не висловив цього нескромного бажання. Його очі знову накрилися повіками. Прошло чимало часу, поки він відчув бажання відкрити очі. Бо він хотів спати, тільки спати... Його погляд, що тепер був чистий і сильний, упав на руки Сотника. В тих дрижачих руках лежав маленький, пом'ятий шматок синьо-жовтої стрічки. Стрічка була не тільки пом'ята, але й брудна. Посеред неї видніла чорна пляма.

Як кожний українець у таборі, так і Семен Коршун знав, що означає ця пляма. Стрічку мав на грудях у годину кривавої масакри в таборі їхній провідник, командир каторжників Х-ої шахти, організатор і керівник літнього повстання, бандерівець Олександр Гривенко. В ту годину він згинув, прощитий, посічений кулями московських убивців, упав у першій лаві колони борців. І його кров забарила синьо-жовту стрічку. Тіло Олександра Гривенка вже давно, мабуть зітліло в тундрі, але його засохла кров ще залишилася на прапорі його батьківщини, якій він вірно, хоробро й мудро служив протягом свого життя.

Семен Коршун побачив, як Сотник вигладив стрічку, побачив, як він почепив її йому, Семенові Коршуну, на грудях. Тепер, отже, на грудях Коршуна, лежав прапор, що рік тому яснів на тілі загиблого провідника. Очі хлопця замкнулися і він не бачив, ані не чув нічого. Тільки відчував легенький, а разом такий важкий, блаженний тягар кривавого прапора. Тягар, що про нього він і мріяти ніколи не відважувався. Його вшанували і відзначили, як жадного досі українця.

Лікар, що був у гурті біля носилок, сказав тихо:

— Не можу його врятувати. Людська сила тут не допоможе нічого. Я всіляко намагався... Газ затроїв його. Жажливий вплив крові, рани від попечення не замикаються, зараження... Все даремне, брати... Він же ж ослабий, наш Семенко...

Семен Коршун не чув цих слів. На його обличчі блукала дитячо чиста, весела усмішка. Його очі нічого не бачили. Вони не бачили навіть складених, як до молитви, рук, ані сліз, ані дрижачих уст загартованих у боях, сильних мужчин. І з усмішкою переможця повернувся Семен Коршун, званий жартівливо «Сірничком», додому, до Великої Армії вічних героїв.

Друзі виструнчилися і приклали пальці рук до своїх шапок.



## НАСТАСЯ

Зморою перехідних таборів були кримінальні злочинці. В задимлених, кривобоких бараках аж кишіло усякими »суками«, »блатними«, злодіями чи убивцями. У перехідних таборах в'язні не працюють, а де немає праці, там є рай для цього роду злочинців. До того ж у головному перехідному таборі!

Ледве наш транспорт зупинився у цьому таборі, як вони напали на нас, немов згряя зажерливих сичів. Напали, як справжні стерв'ятники, бо ж ми були схожі на живих трупів, зголоднілі й безборонні, були на межі наших фізичних і духових сил. Злочинці довго не воловодилися з нами: вони силою забрали від нас усю нашу мізерію, рештки приватних речей, як ось подерта сорочка, старенька блюза, хустина від мами, чи коханої дівчини, зберігана немов святощі, не даючи нам у заміну ні ганчірочки, ні шматка хліба. А мали вони й хліб, і цукор, і махорку, те все, за чим тужить голодний, злидений в'язень. Наші злидні були такі великі, що ми з радістю віддали б були самих себе в неволю, щоб лише дістати хоч шкуринку глевкого хліба!

Та злочинці у перехідному таборі не дали нам нічого, бо вони ненавиділи нас за те, що ми були політичними в'язнями, до того ж німцями — »проклятуцями фріцами й фашистами«. Не помагало й те, що ми ламаною московською мовою намагалися вияснити їм, мовляв, ми не фашисти, але борці з протикомуністичного підпілля у Східній Німеччині. »Тим гірше для вас, — була насмішлива відповідь, — якого чорта ви підіймали свої брудні руки на росіян? Повбивати б вас, гітлерівські агенти!«

Ці слова розвіяли наш колишній сон. Москвофіли, якими були майже всі німці, захоплені лектурою Толстого, Достоевського і Тургенева, ми сподівалися зустріти в большевицьких концентраційних таборах «руських людей», з «широкою душею», глибокою вірою в Бога, любов, свободу й справедливість... Тепер ми зустрілися з дійсністю. Не було жодного сумніву, що наші гнобителі, які напали на нас, були чистокровними росіянами з Москви, Рязані, Смоленська й Ленінграду, але це були не люди, а радше дикі звірі. В них не було ніякої любови до інших, вони не знали жодної свободи, навіть не тужили за нею, вони не вірили в Бога, ні в ідеали, а замість душі, мали в своїх грудях гидку кльоаку. Грабіж, їжа, гвалтування, убивство — були суттю їхнього життя, про це вони постійно мріяли, для цього жили.

Я поклався на брудну долівку бараку й намагався заснути, але дикий гул, що панував у приміщенні, проганяв від мене сон. Злочинці пили, танцювали, ділилися нашими речами й проклинали так гидко, що хоч я не все розумів, не знаючи добре московської мови, мені все ж таки волосся ставало дуба. Лише один з нас відважився чинити спротив напасникам. Це був невисокий, слабосилий хлопець, мій земляк. Між своїми речами він мав невелику квітисту хустину, дарунок від своєї нареченої, теж арештованої. І цієї хустини він ніяк не хотів віддати злодіям. Вони кинули його на землю і так довго топтали по ньому ногами, поки він не перестав кричати. Тоді вони вирвали з його затиснених рук хустину.

Я був певний, що ті звірята в людському тілі були б на смерть затовкли мого земляка, якщо б несподівано не відчинилися двері бараку й не ввійшли чекісти. Злочинці негайно покинули свою жертву. До бараку ввійшли три вартові, ще досить молоді, з виразом страху на круглих обличчях, бо вони були без зброї. З ними була дівчина — каторжанка, з позначеним на плечах ватянки числом. Вона була бліда й страшенно поважна, хоч її обличчя зраджувало молодість. Дівчина була санітаркою таборового лікаря. Вона підійшла до нас, новаків, і запитала рівним, спокійним голосом:



— Хто з вас хворий? Хто має туберкульозу, пранці? Я запишу ваші прізвища. Але хто симулює, дістане за це п'ятнадцять днів карцеру. Ну, хто хворий?

Ніхто з новоприбулих в'язнів не зголосився. Я завважив, що дівчина не була московкою, бо її голос був м'який і дзвінкий. Вона розглянулася навколо й раптом побачила на землі побитого молодого німця. Кинулася до нього з окликом жаху, стала на коліна й гарячково почала шукати в своїй торбині за перев'язками. Не знайшовши їх, дівчина розстебнула ватянку й віддерла шмат своєї білої сорочки.

— Принесіть води! — наказала вона.

Ніхто з бандитів навіть не ворохнувся. Тоді я зірвався, вхопив порожню баньку з консервів і хотів вибігти по воду. Але залізна рука здушила мене за горлянку й охриплий від горілчаного перегару голос наказав мені:

— Ще один крок, проклятий фріце, і я полосну тебе по ребрах ножем. Понял?

Хтось вирвав мені з рук бляшанку. Дівчина бачила цю сцену й закричала до злочинців, які щільним колом оточили її біля побитого.

— Що ви зробили, люті звірі? Не досить вам горілки, ще й крові прагнете напитись? Принесіть, собаки, води, бо хлопець сплине кров'ю...

Я побачив, як трьох «блатних» підійшло до чекістів і вимовними знаками прогнали їх з бараку. Чекісти вийшли покірно, немов побиті собаки.

— А тепер, товариші, — закричав один з розбишак, — потанцюємо з цією бандерівкою. Вже давно не бачив я такої «бабочки». До роботи, мужики!

В той час я ще не знав, що це таке «бандерівка», але зрозумів, що назва стосується до чорноокої дівчини в нашому бараці. Бо московські бандити кинулися до неї, схопили руками й почали зривати з неї одягу. Вона боронилася з усіх сил, кусала напасників, товкла їх ногами, але я бачив, що незабаром вона уляже перевазі. В очах злочинців горів огонь садизму й жадоби убивства. Один з бандитів підскочив до стіни,

зірвав з неї балалайку й почав пригравати, заохочуючи своїх товаришів до гидкого діла. Ось на що була здатною »широка душа« московської людини! Ось такою була справжня Росія!..

Дивлячись, як змагається нещасна дівчина, я затиснув кулаки у безмежній люті. По моїх щоках текли сльози співчуття, страху й ненависти. Мені було тоді ледве вісімнадцять років і жакливий образ глибоко відбивався у моїй хлоп'ячій душі, щоб ніколи не зникнути...

З розпуки, що не можу допомогти бідолашній дівчині, я кинувся геть з бараку, аби тільки не бачити страшної сцени. Не знаю, чи довго я блукав поміж бараками, коли раптом мене зупинила чиясь міцна рука й хтось запитав мене доброю німецькою мовою, чого я плачу. Я розказав усе. Незнайомий потягнув мене за собою:

— Ходи, — сказав він лагідно, — не бійся мене, я твій приятель.

— А хто ж ти? Ти не москаль? — запитав я його.

— Хай Бог милує, хлопче! — аж крикнув мій супутник. — Я українець. Ми зараз відіб'ємо нашу Настасю і горе тим бандитам, якщо вони вчинили їй щось лихого...

Я зрозумів, що санітарка, яка прийшла до нашого бараку, називалася Настасею. Коли ж я увійшов за своїм новим знайомим до його бараку, я зразу помітив, що тут панує інша атмосфера. Тут жили люди, а не звірі. Дарма, що барак був переповнений людьми, в ньому панували чистота, спокій і лад. Мій супутник крикнув щось у глибину бараку й з лежанок негайно підвелася коло сімдесяти в'язнів. Вони зробили це так спритно й без ніякого гамору, як вояки, які збираються до нічного нападу. За халяви своїх чобіт, на які спадала широка матня, схожих на козацькі шаравари, в'язничних штанів, вони всунули довгі ножі. На кожному з цих в'язнів була смугаста, голуба матроська сорочка. Проходячи повз мене, вони простягали мені руку й кожний з них називав мене другом, що звучало в моїх ушах, як ангельська музика.

Щойно згодом довідався я, що цих сімдесят людей були з Колими, де вони організували страйк. Всі вони були українцями, бандерівцями.

Не пройшло й хвилини, коли я з ними опинився біля свого бараку, де жили злочинці. Ніде не було видно жодного чекіста. Українці поділилися на дві частини, одна подалася до заднього виходу бараку, а друга, з якою був і я, кинулася до головного входу. Вікна були загратовані, тому жодний злочинець не міг утекти.

В бараці я пошукав очима Настасю. Вона ще обронулася, вчепившись своїми дрібними руками за горлянку ватажка банди. Він харчав і люто бив її, намагаючись знесилити її, але дівчина боронилася, як розлютована вовчиця.

— Братішки, бандерівці прийшли! — закричав раптом один із злочинців, не приховуючи свого жаху.

Бандити покинули Настю. В їхніх руках блиснули ножі. Вони кинулись утікати, але виходи були засавані українцями.

Я пережив битву, якої досі ще не бачив. Дарма, що злочинці мали кількісну перевагу, вони не могли мірятися з українцями. Приперті до стін, бандити намагалися захватись за поламаними столами й стільцями, але їхній плян негайно знищено. Присідаючи, як до стрибків, українці швидко просувалися по кімнаті бараку, розбили бандитів на маленькі групки й викололи ножами. »Смерть москвинам!« — лунало по бараці. який був схожий на різницю волів.

Напад покінчився так швидко, як несподівано почався. Українці забрали зі собою Настасю, мене й моїх земляків і відступили до свого бараку.

Щойно в бараці нових друзів я заснув кам'яним сном. Це була моя перша ніч у Воркуті. Коли ж я прокинувся вранці наступного дня, побачив, що українці вишикувалися на середині бараку, як до збірки. Перед ними стояв молодий ще чоловік — в'язень, який промовляв, склавши руки, немов до молитви. Опісля всі вони заспівали хором і я перший раз у своєму житті почув українську пісню.

Про причину »збірки« я запитав свого нового приятеля, з яким я познайомився вчора увечері.

Він здивовано подивився на мене:

— Ти не знаєш, що сьогодні неділя? Молодий священик сказав нам проповідь, ми молилися, а тепер співаємо церковну пісню. Бож сьогодні, друже, святковий день...

Я засоромився, склав свої руки й змовив »Отче-наш«.

З того часу я довго не чув нічого про Настасю. Щойно влітку 1953-го року, напередодні великого повстання, я довідався, що вона створила була в одному з жіночих таборів Воркути страйковий комітет, на донос якогось агента була арештована й тортурована, але не зрадила нікого з своїх друзів. А одного дня вона зникла з Воркути. Згодом від неї прийшла вістка аж зі Львова. Їй пощастило втекти і я глибоко переконаний, що вона пішла до своїх друзів, вояків УПА. Аджеж Настася була бандерівкою!

Хай Бог осінить Своєю ласкою нашу жорстоку, але справедливу боротьбу!

## ЙОГО ЕТАП ПІШОВ НА СХІД

На звичайний запит, хто він, властиво, є: німець чи українець, він зніяковіло знизував плечима й насмішливо відповідав:

— Про це напевно знає моя тямуща бабка, яка була присутня під час тієї великої події, коли я перший раз глянув на світ Божий. Цим я не морочу собі голови. Але одного я цілком певний, — що я справді є »проклятуций, кровожадний, чортівський бандерівець!« Запитайте-но політофіцера, він радо підтвердить це вам, мої цікаві!

Та ствердження чекіста було зайве. Бо ж ми, в'язні у Воркутському таборі, надто добре знали, як маєт-ся справа з цим нашим другом, що його чекісти москалі звичайно прозивали »проклятим, кривавим чортівським бандерівцем«. Наш друг дійсно був бандерівцем. Хоч він прибув до нашого табору недавно, слава про нього прилинула швидше. Поки його прислали до нас, він відсидів кару піврічного карцеру в штрафному таборі — і це йому траплялося не перший раз. З 1947 року наш новий друг завжди був там, де тільки була нагода затопити твердим каторжанським кулаком межі очі чекістам і їхнім лакеям.

На рахунок нашого друга треба теж записати не один страйк. До якого б лягру його не кинули, всюди український підпільний рух серед в'язнів діставав новий підйом, бо хист організувати, агітувати й конспірувати був у крові прибулого. Ніщо його не відстрашувало, ніщо не могло зламати. В нього був сталевий твердий кулак і гострий, як лезо ножа, розум, побіч полум'яного серця, що з усім запалом посвятилося визвольній боротьбі. Притаманним йому було теж здорове, чисто селянське відчуття гумору,

прекрасне лікарство на всі душевні болі інших друзів, що стояли разом з ним в одній лаві.

Під час великого повстання влітку 1953 року нашої друга знову зустріло лихо: численні поранення від куль. Одначе, ці поранення не врятували його від того, щоб суд присудив його за »активну націоналістичну диверсію« на кару дальших десять років каторжних робіт. Ледве рани зализалися, його послали до табору приречених на смерть. Та це не пригнобило нашого друга. За короткий час у таборі смерті постав підпільний визвольний фронт, який, очевидно, очолив наш невсипущий друг.

Одного прекрасного дня вилетіла в повітря половина шахти, а з нею і емгебітська комісія, що якраз проводила контролю серед штрафних гірників. Найлютіші муки не могли довести нашому другові участи в замаху, але чекістський суд знову присудив його на кару шостимісячного карцеру. Отож, від кількох місяців він був серед нас, блідий, як труп, худий немов скіпка, хворий, але живий, з незламним серцем і бистрим розсудком...

Як сказано, наш друг був бандерівцем. І щодо цього не було жодного сумніву. Але чи тим самим він був справді українцем? Це питання цікавило всіх — німців і українців у таборі Воркути. З прізвища він повинен бути німцем. Та це ще не був доказ. Серед в'язнів німців були ж такі, що мали польські або чеські прізвища, а все таки вони були справжніми фрїцами. Так само серед українців траплялися люди, що їх прізвища краще підходили б москалям чи полякам. Та вдачею і переконаннями ці люди були щирими українцями. Бо що ж означало прізвище? Звук і дим, як казав Гете.

Але одного разу наш друг виявив таємницю свого походження:

— Коли б про це все знав мій покійний батько! Еге ж, він був однолітком з Симоном Петлюрою, але петлюрівець з нього не вийшов. Мій батько мав у своїй родині німців, це все. Через те й моє прізвище обманює багатьох. Він був селянином на Волині... шмат поля, лісу й пара коней, не багатий і не бідний. Але запопадливий і роботящий. Такий собі щасливий і самозадоволений підданець. Моя ж мати була українка з діда-прадіда й цілком неслужбачна підданка, о, далєбі

ні! Моему батькові це було не в смак, але що мав діяти. Вдома він теж був слухняним підданцем... Тож вийшло так, що я виростав тільки серед українського оточення, як справжній українець, дарма що в моїх жилах блукали якісь краплини розведеної довгими поколіннями німецької крові. В школі я бив байдики, скільки вдалося і часто ходив поза школу, в ліс, де з своїми ровесниками грався у гайдамаків і петлюрівців. Замість вивчати польську граматику, ми вправлялися орудувати дерев'яною шаблою. Все таки дурнем я не зівстався, як віщував моїм батькам польський учитель. Увечорі я мусів сідати біля грубої книги й мама ніяк не ласкала мене!.. Це був «Кобзар», якого я мусів вивчати напам'ять...

А згодом прийшла війна. Для поляків вона не тривала довго — всього-на-всього вісімнадцять днів. Але нашу прекрасну Волинь поділено надвоє. Гітлер і Сталін добили торгу. Новий кордон проходив ледве триста метрів від нашого подвір'я. Тоді новий окупант кинув німцям гасло: «Додому, в райх!» І мій батько, що з тривогою дивився на близьке сусідство червоних, раптом відчув у собі зов прадідівської крові. Прощання було для мене жахливо важке, бо мої товариші дитячих і юнацьких гор залишалися... Я заздрив їм, бо любив свою батьківщину й мене ніяк не тягло до «райху».

Наш друг усміхнувся, моргнувши в мій бік.

— Але цього разу батько стояв на своїм. Ми виїхали до великого, брудного, промислового міста в північній Німеччині, де не було жодних хлопців, з якими я міг би гратися в гайдамаків... Та, властиво, до забав я був уже завеликий. До того ж треба було вивчати нову мову. Незабаром мій батько пішов на фронт, а через рік забрали й мене. Мати провела мене на залізничну станцію і серед сліз встромила мені в наплечник «Кобзаря». Я попрощався з нею назавжди. Вона загинула під час літунського нападу від фосфорної бомби. А від батька я дістав два польові листи, третього послав мені командир його сотні: «Поліг під Тобруком...»

Я, однак, не бажав гинути за чужі мені інтереси й під час оборонних боїв біля Харкова покинув свій відділ, забравши зі собою кількох інших друзів з Волині, таких же «німців», як я. Зброю ми забрали з собою, а

уніформи залишили »фюрерові«. З того часу я боровся в лавах наших повстанців з УПА, поки нас не заступали великі большевицькі з'єднання. Нам забракло набоїв і ми попросилися з волею на весні того пам'ятного для мене 1947-го року...

\*

Наприкінці літа серед ув'язнених у Воркуті німців почалися заколоти й страйки. Коли ж. котрого німця кликав режимний старшина й вимагав від нього вияснення, чому відмовляється від праці, чекіст дістав відповідь:

— Розстріляйте мене або відішліть додому, але я працювати не буду. Досить примусової роботи!

В нашому таборі в'язні німецького походження теж відмовлялися від праці й за це діставали п'ятнадцять днів карцеру. Та, вийшовши з в'язниці, вони відразу заявляли режимному старшині, що й не думають брати до рук лопати, можуть, отже, знову повертатися до карцеру. Чекісти лютували й погрожували, але в'язні не корилися.

Годиться, одначе, сказати, що вони не витримали б важкої кари, коли б їм не помагали інші в'язні, особливо українці, друзі з підпілля нашого волинського приятеля. Вони підкупляли грішми й горілкою в'язничну сторожу й посилали ув'язненим хліб, цукор, консерви, овочі й махорку.

Важливішою, одначе, була моральна підтримка, яку давали німецьким в'язням бандерівці.

»Витримайте! Не йдіть на згоду! — писали вони на шматках паперу, застромлених у шкоринку хліба або цигарку, передану до карцеру. — Уважайте, щоб ніхто з вас не зневірився. Всі ви мусите витримати. Не сваріться між собою і не допускайте до роздорів. Коли будете діяти в згоді, матимете довше дихання, ніж чекісти. Ніхто з вас не пропаде з голоду, про це ми подбаємо. Якщо б вас били каліфактори, передайте нам їхні прізвища, а ми вже провчимо їх. Увесь табір стоїть на вашому боці. Ми переговорюємо з в'язнями сателітних країн: чехами, мадярами, болгарами, румунами, а також з греками, фінами й австрійцями, і так довго будемо їх переконувати, поки й вони не приступлять до страйку. Витримайте!«



Ми, німці, витримали. А наш приятель з Волині виконав обіцянку. Незабаром до наших камер прийшли в'язні з інших окупованих Москвою країн Середньої і Східньої Європи. Їхнє гасло було таке саме, як наше: стріляйте нас, або пускайте додому. В'язниця переповнилася, в бригадах забракло робітників. Добування вугілля різко зменшилося, плян був зірваний.

Успіх страйку прийшов несподівано. І це був успіх, якого ніхто не сподівався, якого не чекали навіть чекісти. За шість тижнів прийшов з Москви наказ вислати етапом з Воркути чужоземних в'язнів. Чекісти намагалися приховати цю вістку в таємниці, але українські підпілляники, які мали »свое вухо« навіть серед кагебівського середовища, швидко довідалися про неї і намагалися збагнути причини цього наказу Кремля. Зі звітів таємних зв'язкових, що час від часу прибували до Воркути, та підслухування закордонних радіомовлень, українці дійшли незабаром до таких висновків: західньонімецький уряд Аденауера плянує нав'язати дипломатичні стосунки з Москвою, але під умовою, що німецькі в'язні будуть амнестовані та зможуть повернутися на батьківщину.

Признаюся щиро, що для нас, в'язнів, політичні мотиви договірних сторін були цілком байдужі. Головним для нас було те, щоб якнайшвидше покинути воркутське пекло й виїхати додому. Побачити батьківщину! Це прагнення відсувало на бік усі інші. Бож ми були не лише борцями, залізними й нечулими, як машини, ми були насамперед людьми з усіма людськими слабостями й почуваннями. І в нас палала безмежна туга за близькими, батьківщиною, рідним домом і... вільним життям!

Ми почали прощатися. Мусіли теж попрощатися з нашим другом — волиняком. Ще кілька тижнів і перед нами відчиниться таборова брама. Але радість із повороту додому в багатьох з нас затьмарювало інше почуття — гірке до болю, як сльози. Ми мусіли покинути своїх друзів, з якими нам доводилося ділитися на протязі років шматком хліба, спати на одній лежанці, їсти з тієї самої миски, чи курити спільний недокурок. Бо не лише радість і щастя еднають людей, більш за все лучить їх горе, хресний хід. Очевидно, що тільки химерна доля звела нас разом, українців і німців, ще недавніх ворогів, і звела проти

нашої волі, бо ж ми не самохіть прибули до Воркути. А все таки, чи не добровільно ми створили спільну громаду запряжених борців за волю? Чи не з власного бажання ступили ми на повний важких терпінь шлях спротиву, замість вибрати нікчемну й страхітливу в своєму приниженні доріжку безвільних рабів? Ми вибрали шлях боротьби й у Воркуті багато моїх земляків німців збагнули своїм серцем значення революції... Ми наражали наше злиденне, а таке дороге життя не тільки за свою батьківщину, а й за велику загальну революцію для визволення всіх уярмлених.

Майже перед самим нашим від'їздом сталася подія, яка збільшила нашу велику радість. Вістка про неї поширилася по таборі блискавкою і незабаром до бараку, в якому мешкав наш приятель з Волині, почали напливати німці й українці. Бо кожний з них хотів особисто переконатися в правдивості неймовірного. Наш приятель дістав з Німеччини листівку! Досі такого не бувало, щоб українець у концтаборі дістав листа з-за кордону. Але ми переконалися самі, що неможливе здійснювалося. Це була звичайна, видана емгебівською централею, листівка для подання відповіді чужоземним в'язням, рідні яких жили за межами большевицького царства. І ця листівка була адресована до нашого волинського друга.

Для нас це була незбагнена загадка. Хто, властиво, був цей воляняк? Невже чистокровний фрїц? З усмішкою, в якій бриніли сльози, наш друг вияснив нам »чудо«.

Один з його німецьких приятелів попросив листом свою дружину, щоб вона пошукала родичів нашого волинського друга, які живуть в Західній Німеччині, або іншій країні вільного світу. Очевидно, що приятель писав свого листа так обережно, що його пропустила цензура МГБ. Ми ж мали вправу в писанні подібних листів!

За кілька місяців прийшла відповідь. Далекий свояк батька нашого приятеля писав йому, що робить всі заходи, щоб довести його німецьку державну приналежність. Німецький Червоний Хрест запевнив свояка нашого друга, що зараз після нав'язання дипломатичних стосунків уряду добиватиметься в Москві репатріювання в'язня. Великих перешкод не

було, бо Червоний Хрест мав документи, які стверджували, що родина нашого друга з Волині одержала німецьке громадянство ще в 1940 році, отже, далеко до вибуху німецько-большевицької війни.

Ми підняли волинського друга на плечі й понесли його серед радісних окликів вулицями табору. Це був тріюмфальний похід. Потім ми святкували аж до ночі. За останні свої копійки ми придбали горілку й цигарки, хтось почав грати на гармонії і ми швидко попали в хміль. Після шістьох тижнів перебування в карцері вистачила невелика кількість алкоголю, щоб ми сп'яніли. Тільки одного бракувало в нашому веселому гурті: нашого волинського друга.

Він нишком віддалився й опісля ми довідалися, що в той час, коли ми веселилися, він сидів зі своїми бандерівцями. Наш друг отягався прийняти без застережень великий дарунок, що його кинула йому доля. В нього була гризота сумління справжнього українського націоналіста-революціонера — без бою зійти з підпільного фронту, не переживши з друзями перемоги, за яку він боровся на протязі десяти років.

Але підпільний провід наказав своєму провідникові прийняти цей дар долі. Провід був навіть змушений дати йому організаційний наказ виїхати у вільний світ, використовуючи нагоду, яка може другий раз не трапитися. І наш друг послухав наказу, хоч зробив це з важким серцем.

Наступного дня він подався до керівництва табору й спокійно, речево та переконливо з'ясував усю справу. Чекісти лютували в душі, але не відважувалися відкинути домагання бандерівця, який так несподівано став німцем. Управа табору пов'язалася з Москвою і за тиждень прийшло повідомлення, що наш друг з Волині на правду є німецьким громадянином на підставі наявних документів з Німеччини. Тому ніщо не стоїть на перешкоді, щоб його звільнити додому, хіба він сам добровільно, заявою на письмі, зречеться бажання повернутися за кордон...

В останньому поясненні управа табору добачувала шанс. Чекісти протягом довгих годин переконували нашого друга, що він повинен залишитися в СРСР, обіцявали амністію, добру посаду, навіть дозвіл повернутися на Волинь. Але наш волиняк не піддався

намовам, не підписав підсуненого йому зречення виїзду до Німеччини.

Емгебісти мусіли дати за виграну. Була вже крайня пора, бо за сорок вісім годин наш етап повинен був покинути воркутський табір.

Але за кілька годин прийшла така жахлива вістка, що погасила всю нашу радість. В розташованій на найдальшому східньому відтинку воркутського басейну шахті »Ц« трапився обвал землі — оповзень. П'ятдесят чотирьох гірників-каторжників і засланиців присипала й розчавила земля, тридцять пропало без сліду. Поки до них доб'ються рятувничі бригади, нещасні подуться з недостачі повітря.

Вина цього нещастя була по боці шахтового тресту. Шахта була найглибшою в цілому вугільному басейні Воркути, праця проходила в глибині чотириста метрів під поверхнею землі. Розкриті пласти вугілля не були як слід забезпечені. Керівництво шахтою просто відмовлялося дати людей до »непродуктивної« праці — закріплення забою і проходів, бо для чекістів важливішим був швидкий видобуток вугілля. Аджеж на шахті »Ц« були найкращі поклади вугілля, що лежало двометровими пластами!

Тож не дивно, що в цій глибині, при недостатньому закріпленні проходів, вистачив найменший землетрус, щоб штольні завалилися, присипуючи людей.

Зараз після жахливої катастрофи прибула до нашого табору комісія з тресту. Ми не передчували нічого доброго, коли довідалися, що комісія скликала до кантини всіх гірників.

— Товариші гірники, — промовив директор тресту, обкидаючи нас холодним, пронизливим поглядом, — відкликуюся до вашого громадянського обов'язку. Хто з вас добровільно зголошується до відбудови шахти »Ц«? Це для вас єдина нагода, бо за кожний робочий день кожному з охотників відрачується три дні ув'язнення. Отже, хто з вас, мусить, скажімо, сидіти в таборі ще шість років, виїде на волю за два роки. Але, товариші...

Голос директора задзвенів гострою, різкою нотою і його тонкі уста перекинулись в злорадну посмішку:

— Але остерігаю вас, товариші гірники! Коли ніхто не зголоситься добровільно, я оголошу шахту штрафним табором, а тут у вашому таборі переведу най-

докладнішу чистку! Всі підозрілі елементи, головно ті, яким досі не вивітрила з голови контрреволюція, — погляд директора тресту ніби нехотя сковзнув у бік, туди, де стояли друзі волиняка — українці з підпілля, — ті, хто досі наважується страйкувати, ті всі будуть переведені в новостворений штрафний табір і хай вони так довго риють у шахті носами, поки не виб'є їхня остання година. Ясно всім, чи ще мусите намислитися? Тож, добровольці — виступіть!

Мовчанка була така глибока, що не чути було навіть віддихів сотень людей. Ніхто не зголошувався добровільно. Директор тресту говорив ще дві години, погрожував, закликав, благав, обіцював усякі блага, жебрав змилуватись над ним, сипав прокльонами, немов навіжений. Одначе, ніхто знову не зголосився відбудувувати засипану шахту. Тоді чекіст дав нам остаточний реченець — дванадцять годин до намислення.

Ми, німці, переживали страшні хвилини. Чи на правду нас не пустять додому? Здавалося, що доля змовилася проти нас.

Але після десятих годин наш страх розвіявся. До відбудови засипаної шахти зголосилося сорок в'язнів. Сорок українців. Ми знали їх усіх. Між ними було кількох членів проводу підпілля, інші — це були загартовані бойовики, найкращі з найкращих. А той, хто особисто пішов до директора тресту зі списком охотників, був наш приятель з Волині.

— Що це знову за жарти? — вилаявся директор тресту і йому завтурували інші чекісти. — Ти ж — фріц і маєш виїхати з етапом на захід. Смієшся з нас?

Наш волинський друг лукаво усміхнувся:

— Прошу владу прийняти мою заяву, що я добровільно зрікаюся виїзду. Не маю жодної охоти їхати до Німеччини. Залишаюся у Воркуті. Для праці.

Емгебісти зробили таку гримасу, немов би перед ними з'явився дух Сталіна. Але в їхніх недовірливих душах чайвся сумнів. Вони відчували, що наш друг з Волині обдурив їх, не могли лише збагнути, в чому лежало це обдурення. Вони тільки здогадувалися про те, що ми довідалися від свого приятеля.

Коли ми оточили його і серед докорів, а навіть прокльонів вимагали від нього вияснення, він спершу

тільки замажав руками, немов відганяючись від ос. Ми кляли, бо не могли зрозуміти, щоб людина, вибираючи між свободою і Воркутою, добровільно вибрала біле пекло! Друг з Волині відповів нам боягузам і слабодухам і в його голосі знову забриніла притаманна йому насмішка та своерідний гумор, що його ми так добре знали.

— Спершу я ніяк не хотів іти до тієї чортівської шахти, — говорив він, — вирішив був їхати разом з вами. І ніщо не могло відвести мене від того заміру. Але коли я довідався, і то з достовірного джерела, що в шахту поженуть усіх моїх бандерівців, і що — наш друг легесенько зітхнув, — і що в тій засипаній шахті назавжди залишилися наші найпевніші, найдосвідченіші й найхоробріші друзі, — тоді я... тоді в мене виринув новий плян. Так часто буває в житті, мої приятелі, що пляни треба змінювати частіше, ніж підсорочину. Тільки те, що є в нашій душі, мусить залишитися незмінним, не сміє ніколи зникнути, мусить постійно змагати до тієї справи, якій ми присвятили життя. Тому я зголосився до директора тресту. Добровільним зголошенням рятуємо наших підпільних друзів у цьому таборі від знищення, втримуємо ненарушеним наш фронт і опановуємо новий «мостовий причілок», мої друзі вояки! В заваленій шахті жде нас важка праця, ми свідомі цього. Але чекає нас теж успіх. Ми розбудуємо там підпільну мережу й коли виб'є для нас велика година повстання, мусить і на шахті «Ц» повівати червоно-чорний прапор. Розумієте мене? А якщо хтось з вас ще й тепер думає, що я з'їхав з глузду, хай виступить наперед і скаже це мені в вічі!..

Всі виступили. Виступили, щоб стиснути руку нашому другові. Мовчки й з вологими від сліз очима. Бо ще ніколи нам не було так сумно, як у ту незабутню хвилину. І заразом так радісно з надмірної гордості.

Наступного ранку наш етап відійшов. Нарешті. Він ішов на захід, усе на захід. Додому на відпочинок. А в той сам час відійшов інший етап — на схід. Ген, до шахти «Ц».

Складений з сорок українців-борців, етап маршував тундрою на схід. До дальшої боротьби.

## ЇХ БУЛО ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЬ...

Пощастило щойно в початках місяця жовтня. Кожний дістав до рук свої «документи», очевидно підроблені. Але як підроблені! Навіть сам шеф поліції у Воркуті, кутий на всі чотири чекіст, визнав би їх правдивими. Бо їхні папери були зразком мистецтва фальшування, що міг би ствердити кожний добрий каторжник.

Одначе, придбання документів турбот не вичерпувало. Крім цих паперів, харчів для довгої подорожі, вигострених ножів за підшивкою халяв, вони потребували ще грошей, багато грошей! Треба ж було підкупити сержанта, який складав на станції транспорт амнестованих кримінальних злочинців, якщо наші смільчаки плянували прокрастися до цієї валки, що їхала до Кірова. А сержант, що був відомим п'яницею, не вдоволявся кількома сотнями рублів. Ні, менше, як за п'ятнадцять тисяч він і не хотів говорити.

П'ятнадцять тисяч рублів не велика сума для того, хто діставав заробітню платню бригадира, але для звичайних гірників, що працювали з лопатою в руках, вона становила цілий скарб... Їх же було разом дев'ятнадцять друзів, тому кожний з них повитрушував з своїх кишень останню копійку, всі заощадження. Та до 15 тисяч було ще далеко. Тоді вони вдалися до друзів, не зраджуючи, одначе, своєї таємниці, навіщо їм раптово потрібно грошей. Друзі радо віддали весь свій запас, бо ж справжні приятелі у Воркуті мають щедру руку. Коли ж і цих пожертв було замало, дев'ятнадцять друзів продали всю свою мізерію, якою гордиться кожний підсоветський «пролетар»: наручні годинники, мундштуки для цигарок, білизну. І врешті 15 тисяч рублів лежали на одній купці.

Дев'ятнадцять друзів пожертвували всім, щоб досягти своєї мети. Велика пригода могла вже починатися.

Коли б вони робили це поодиночі, нікому з них не вдалося б досягти того, що вони заплянували. А вони хотіли повернутися до своєї батьківщини, в рідну країну. Хотіли вернутися, але не до рідних і не до гурта колишніх приятелів, якщо ці ще жили на білому світі, ні, дев'ятнадцять друзів з Воркути хотіли податися на фронт, темний, безперервний і жорстокий фронт, який пробігав по їхній батьківщині скрізь — через усі міста й села, по горах, лісах і степах. Це був фронт постійної визвольної боротьби проти червоних грабіжників з Москви. На цей фронт плянували вони дістатися!

Всі вони були українцями: один походив з Києва, два з Одеси, один з Буковини, інші з західних областей. Їхні картотеки з особистими даними, що лежали в сталевих шафах МІБ, були густо записані. Одних заслано до Воркути за втечу з військових лав, інших за збройну революційну дію з наказів Бандери. Але всі дев'ятнадцять мали на документах одну спільну примітку: активна участь у повстанні воркутських в'язнів 1953 року.

Ну, це ще не було нічого надзвичайного. Таких, як дев'ятнадцять друзів, було у Воркуті тисячі. Тисячі членів ОУН і воляків УПА. І, очевидно, що кожний бандерівець був у перших лавах повстанців з 1953 року. Незвичайність була в запланованому починанні цих дев'ятнадцяти бандерівців — утечі з Воркути. І не кожного окремо, а всіх разом!

Про те, як вони впали на цю думку, можна сказати короткими словами. Докладно два роки тому вибухло велике повстання. Його криваво придушено, але сотні тих, що згинули в ньому, не були вже такою даремною жертвою. Стривожені бойовою відвагою в'язнів, чекісти були примушені піти на деякі поступки, щоб зберегти видайність продукції вугілля. Тому й наших 19 друзів переведено в табір з легшим режимом. В цьому таборі не було сторожі, в'язні йшли до праці в копальні без чекістського конвою. Кілька місяців тому чекісти були примушені поступитися ще більше. Вони амнестували тих, що їх засуджено за перебування у ворожому полоні або за співпрацю з ворогом. І знову чекісти виявилися тим, ким вони насправді є — москалями. Бо амнестія стосувалася виключно до москалів, колишніх власовців, »гівіс«-ів і т. п.



З-поміж в'язнів-українців ніхто не був співробітником німців, хоч чимало з них було в полоні, поки перейшли до УПА. Їх не амнестовано і для чекістів вони так і залишилися »сепаратистами«, націоналістами, бандерівцями... Але для того, щоб стримати каторжників-українців від нового повстання, чекісти звільнили частину з них »на час«. Це була спеціальна амнестія: москалі мали право повернутися на свою батьківщину, українці — ні. Москалі могли жити по містах, українцям — заборонено; вони жили в злиденних ліплянках біля місць своєї праці, недалеко від колючих загородж концентраційних таборів.

Отож, українці жили тепер у своєрідному гетто, вони були прокажені, що не сміли зустрічатися з іншими людьми. Для того, щоб трохи осолодити їм »вільне« життя, та щоб відвернути їхню увагу від якоїнебудь »підривної дії«, їм дозволено теж спровадити до ліплянок свої жінки й діти.

Дев'ятнадцять друзів теж жили у такому гетто. Чотирнадцять з них були одружені й на протязі літа їх відвідали їхні жінки. Одні дружини приїхали з Сибіру, інші з України. І ці жінки з України були причиною дальших подій. Вони розказали своїм чоловікам, що українці ніяк не здаються большевикам і продовжують боротьбу за свободу й самостійність. В лісах Західної України, в Карпатах діють відділи УПА. Дружини наших друзів принесли зі собою докази: листівки, книжечки й вирізки з большевицької преси про підпільну дію членів ОУН.

Тоді дев'ятнадцять друзів вирішили: вертаємося назад на фронт у Батьківщині! Вони відіслали своїх жінок додому й відразу кинулися до підготовки утечі, бож зима стояла вже перед дверима. Одначе, невеличке гніздо Воркута було обведене незліченними заставами чекістів; вислизнутись із нього можна було лише одним способом — з транспортом злочинців, що їх висилали на захід.

Незабаром друзі довідалися, що в половині місяця жовтня з Воркути відходить у напрямі Кірово великий транспорт амнестованих проступників. Тому й складено плян — замаскуватися під злочинців і виїхати разом з ними. А в Кірово — дасть Бог ноги; податися піхотою чи поїхати поїздом було вже дитячою іграшкою.

І саме тепер, коли приготування були вже закінчені, мусіло прийти найжахливіше: чекісти арештували таки на місці праці їхнього провідника, найвірнішого друга, організатора сміливого пляну — Івана Сороку.

Арештованого перекинено у карний табір і на протяг 48 годин замкнено в темній камері, напівголого, без шматка хліба й краплини води. Він повинен був стати піддатливим, поки до нього не доберуться. Після того його привели опівночі на допит. До нього кинулися полковник і два майори КГБ.

— Яким чином ви хотіли здобути літак? Куди хотіли полетіти? Як називаються твої спілльники? Хто з вас пілот? Звідкілля ви дістали потрібні мапи? Хто з обслуги аеродрому працює з вами? Прізвища!

Іван Сорока з здивуванням дивився в обличчя старшин. Він прикушує уста й мовчить. На нього знову сипляться питання, як кулі зі скоростріла, без перерви, без уговку. В Івановій голові аж гуде від різних думок. Ага, радіє він, ці собаки не знають нічого, цілком нічого. А з цим літаком, то чиста вигадка! Тільки божевільний міг би укласти такий плян утечі. Але вони все таки щось знають, бо ж не забрали б мене. І хто це міг нас зрадити? Чи хтось з нас дев'ятнадцятьох? Неможливо! Може сержант з відділу транспорту? Ледве, чи можна повірити в такий його вчинок, бо ж ця п'яна свиня взяла від нас гроші й ризикує своєю головою, якщо б чекісти довідалися, що ми перекупили його... Ну, дарма, хто зрадив, головна річ, щоб я витримав на протязі тижня, кількох днів, не пустив ні пари з уст, тоді моїм хлопцям пощастить і вони вийдуть, як ми заплянували. Буде найкраще, коли я мовчатиму...

Після чотирьох годин допитів чекісти піддаються: Іван Сорока не сказав ні слова. Його знову заганяють до темнички. За двадцять чотири години повторюється ця сама історія, ці самі запитання, цей сам вислід. Тоді чекісти дають Іванові два дні відпочинку, але без води, харчів, без свіжого повітря і світла. В'язень мусить спати на холодній цементовій долівці, на якій теж доводиться полагоджувати свої фізіологічні потреби. Але Іван Сорока не спить. Він рахує удари свого живчика: кожний удар — одна мить, день має вісімдесят

шість тисяч чотириста таких хвилин... Отже, серце є годинником, якщо він перестане йти, буде кінець...

Але Іван Сорока, що перебув одинадцять років на каюці, цупкий. Він витримує, бо мусить витримати...

Однієї ночі його забирають знову. Цього разу приходить полковник і п'ятох молодих лейтенантів, звірячі обличчя яких наперед заповідають, що його жде. Вони мовчки затикають йому уста, в'яжуть ноги й руки на плечах та встромлюють у «залізний матрац». Це великий гумовий мішок, крізь стіни якого не проходить повітря. Чекісти зішнуровують мішок на останній сантиметр і підвішують його на бальку так, що Сорока звисає головою вниз. Кров вдаряє нещасному в голову, шлунок корчиться, смертельний жах здушує горлянку й Іван Сорока втрачає свідомість. За кілька хвилин його витягають із мішка й щедро поливають водою, поки він не починає ворухитись. Опісля «забава» починається наново. Шість разів вішають Сороку у мішку й шість разів він втрачає свідомість. Після того його відсилають до камери.

Наступної ночі Івана Сороку переводять до іншої камери, де є світло, вікно, ліжко, ковдра й стіл, на якому стоїть їжа, гарячий чай, хліб, каша... Сороці здається, що він марить, але, не застановляючись багато, швидко з'їдає все до останньої кришинки. За півгодини приходить вартовий і ставить на столі жарену рибу. В'язень не говорить до нього ні слова, тільки знову їсть. Опісля Івана Сороку ведуть до кімнати слідчого. В кімнаті сидить приємно усміхнений цивіліст. На столі лежить коробочка цигарок.

— Курить, прошу, громадянине Сороко!

Іван Сорока непорушно вдивляється в свої тремтячі руки, але виразно відчуває на своєму обличчі притамений погляд слідчого, погляд хижого звіра, який пасе очима свою жертву, поки кинеться на неї.

— Я прокурор з Воркути, — говорить врешті незнайомий. — Хочу поділитися з вами радісною новиною, що вас дійсно амнестовано й ви зможете повернутися до своєї батьківщини. Ми прощаємо вам усе. Ви ж добрий робітник. Радієте?

Іван Сорока мовчки покурює.

— Розумію, ви сердиті. З вами погано поводитись, але винуватці вже всі покарані. Соціалістична гуман-

ність не терпить царських метод тортування. Як я сказав, ви повернетесь в Україну, але під однією умовою: мусите показати советській владі, що ви заслужили собі на її ласку. Це чисто формальна справа. Бачите, ми знаємо про все, докладнісінько про все. Знаємо людей, з якими ви хотіли вкрасти літака, щоб утекти до Фінляндії. Ці люди призналися до цього. Знаємо теж вашого агента з аеродрому. Отже, немає сенсу заперечувати, бо факти є фактами. Ось протокол, підпишіть, а за місяць будете вже вдома. Згода?

Іван Сорока курить уже третю цигарку й навіть не мислить брати до рук пера, щоб підписати протокол. Він поводитьсь так, немов би в кімнаті не було нікого, крім нього. »Все це блеф, — думає він, — вони хочуть заманути мене в пастку. Примусити, щоб я говорив, а тоді щойно почнеться. Тому дали мені їсти й курити. Але не на такого натрапили...«

Прокурор говорить ще довший час, не хвилюючись, спокійним, зрівноваженим голосом. Іван Сорока слухає його слів, немов би прислухався до гудіння джмеля.

— Я не розумію вас, — признається врешті прокурор, знизуючи плечима. — Чому ви мовчите? Кого ви криєте? Своїх товаришів, які зрадили вас? Ви на правду дурень. Ви схожі на людину середньовіччя, яка хоче боротися списом проти атомної бомби. Але атоми сильніші за найхоробрішу людину... Чи ви на правду хочете супротивлятися нашій державі, советській владі? Сподівається, що советська сила скапітулює перед вашим завзяттям? Хто ж, власне кажучи, ви є? Звичайна воша. Ми й розчавимо вас, що ніхто не почує вашого крику. Навіть Бог, якщо Він існує, не допоможе вам. Ми ж сильніші!.. Мені жаль вас, Сороко...

Прокурор натискає на гудзик. Входить полковник КГБ з двома майорами. Прокурор гасить свою цигарку й встає зі стільця. Його напівмилосердний, напів насмішливий погляд не сходить з обличчя в'язня. Панує святковий настрій.

Встаньте! — наказує полковник.

Заточуючись, Іван Сорока виконує наказ. Почуття млости, що проникає з шлунка до мозку, пара-

лізує його волю. Перед очима темніє, кров шумить у вухах, заглушуючи всі інші звуки. Хтось читає з паперу, який шелестить. Але Сорока не може впорядкувати в своїй голові всіх цих звуків. Несподівано шум у вухах, почуття млости й темрява перед очима зникають і Сорока ясно та виразно розуміє слово, яке почув від полковника:

— Розстріляти...

Це є теж останнє слово. В наступну хвилину його хапають обидва майори КГБ, закидають на очі перев'язку й виводять на довгий коридор. Сорока чує під ногами сходи, які ведуть до льоху. Знову двері, коридор, який, здається, ніколи не скінчиться, ще якісь двері...

Іван Сорока не бачить нічого, не відчуває, не думає про ніщо. Щойно в хвилину, коли він стоїть звернений обличчям до стіни, торкаючись чолом холодного муру, і йому зв'язують за спиною руки, починає працювати його мозок. Біля себе Сорока чує солодкавий запах парфум і вина. В цю ж мить йому стає зрозумілим, що його хочуть застрілити. Тут, у цьому темному коридорі, а, може, в підвалі. В найближчу мить... Іван Сорока дивується, що він такий спокійний. У своїй уяві він ще раз бачить своїх друзів, що підготовляли утечу. Вони проходять довгим рядом і Сорока запитує себе, хто з них є зрадником. Кому він повинен завдячувати цей свій кінець? Ні, нікому з них! Іванові несподівано легшає на душі. Він може перетерпіти всі муки. А що з друзями? Чи їм пощастило втекти? Шкода, що нема змоги бути з ними. А так добре було б повернутись у наші ліси, взяти до рук рушницю...

Несподівано ці думки прорізує холодне дуло нагана, яке Сорока відчуває на своїй потилиці. Уста механічно шепечуть молитву. Глухий постріл. Сорока відчуває холодну дриж, опісля гарячу хвилю, яка буруном переливається по його тілі. Але він не хитається, він стоїть, він живий...

Хвилини здаються вічністю. Знову постріл. »Ага, вони ще граються зі мною, поки застрілять«, — думає Сорока. Він до болю кусає губи, аж відчуває солоний посмак крові. Але сили покидають тіло й Іван Сорока помалу осувається вздовж стіни.

В'язень повертається до свідомості щойно тоді, коли його волочать сходами нагору. Він відкриває очі й бачить над собою обидвох чекістів. В їхніх руках блищать револьвери. »Вони не застрілили мене, — радіє в душі Іван, — все було звичайнісіньким блефом... Поможі мені, Боже, бо в Тобі тільки моя надія...«

Лежачи в темній і понурій камері, Іван Сорока плаче гіркими сльозами. Перший раз за одинадцять років своєї каторги.

І знову промайнули три дні »відпочинку«, три довгі дні без світла, без їжі, води, без допитів. На протязі цих днів Іван Сорока намагався нав'язати контакт з мешканцями сусідніх камер. Він довго стукав до стін умовленими знаками в'язничної абетки, але ніхто не відзивався. Темна камера видалася йому справжнім гробом, могилою, в яку поховали його живим, ізолювали від світу, бо ж навіть щурі повтікали з цієї жахливої комірки...

Була, мабуть, північ, коли його знову взяли на допити. Крізь мури в'язниці глухо продирався голос сирен, які кликали до праці нову зміну гірників. В кімнаті допитів сидів давній знайомий — прокурор. Але цього разу він не запросив Сороку сідати, не чатував цигарками. Прокурор вирячився на нього, немов би побачив перед собою духа. Якщо б Сорока міг подивитися на свою відбитку в дзеркалі, він сам себе не пізнав би: брудний, неголений, худий, з постійним дрижанням цілого тіла, він не був схожий на людину.

Помалу відчиняються двері кімнати і безмежно поволі Іван Сорока повертає до них голову. Перше, що кидається йому в вічі, це незвичайно сумні, великі очі хлопчика.

— Таточку, коли ти повернешся до нас? — в очах хлопчини чаїться безмежний страх, але Сорока бачить у них також подив і велику любов.

»Так, це мій син, стверджує він у душі, мое тіло і кров, хоч я бачу його сьогодні перший раз у житті. Але я пізнав би його навіть тоді, коли б він не кликав мене татом...«

Хлопчик стоїть перед Іваном Сорокою і полохливо усміхається. Сороці вистачить тільки простягти свої

руки й пригорнути сина до грудей. Але він не робить цього.

— Чи це правда, татусю, що ти вже не любиш нас? — питає дитина і по її блідих, худеньких щічках котяться великі сльози. — Дядько сказав нам, що ти не любиш мами й мене...

»Синку мій, дитино моя кохана! — плаче серце Івана Сороки. — Кохання мое!«

Але його очі сухі, хоч душа кривиться з нестерпного болю. »Навіть цієї муки не щадили мені чортяки, — думає він, — примусили дивитися на нещасну заплакану дитину!..«

Іван Сорока примикає на мить очі, щоб сльози з серця не дісталися до них. Коли ж він знову відчиняє їх, бачить перед собою Олесю. Вона стоїть у дверях мовчазна, похилена, з складеними на грудях руками.

»Ні, це ніяка з'ява, не дійсно Олеся, його дружина.. Це її очі, її уста. Коли я бачив її останній раз? Чи справді одинадцять років тому? Тоді, під час прощання вона теж мала на голові цю саму червону хустину з синіми волошками... Ні, я помиляюся, вона не носила тоді цієї брудної ватянки, цих огидних чобіт з парусини. Олесині руки теж були кращі, білі й ніжні, не такі посинілі з мозолями й зашерхлою кров'ю... І чому вона так старо виглядає, згорблена, поморщена? Чи всі жінки в Сибірі так виглядають!..«

Олеся все ще стоїть у дверях, непорушна, мовчазна. Але її кохані очі, в яких горить безмежна любов, говорять більше, ніж слова...

— Чому ж ви не привітаєтеся зі своїм чоловіком, громадянко Сороко? — раптово питає прокурор. — Чи не пізнали його? Правда, він трошки змінився. Еге ж, не в санаторії живе, громадянко! Але це його вина. Коли б він лише захотів, може зараз іти з вами. Тож поговоріть з ним.

Іван Сорока бачить, як його Олеся затискає уста, щоб не кричати з болю. Але вона мовчить. Важко хлипаючи, горнеться до неї дитина й Олеся гладить її ясну голівку своєю спрацьованою, репаною рукою.

— Даю вам, громадянко, ще три хвилини часу! — говорить різко прокурор.

З його обличчя видно, що він не сподівався такого вислідку. Його рука нервово тарабанить по столі. В кімнаті роздається раптом важке, голосне жіноче ри-

дання. Ох, як радо вона обняла б його, свого чоловіка, як палко поцілувала б у змучене, змарніле обличчя, зцілувала б з нього весь біль, всі муки, як радо забрала б його з собою, працювала б, не складаючи рук, щоб хоч трохи полегшити йому життя, дати змогу забути про ці страшні хвилини...

Біль притемнює очі Івана Сороки. Він зціплює зуби, скрегоче ними, немов у шалі, намагаючись перемогти у собі дике бажання кинутись до горла прокуророві. З самого початку, коли він лише побачив свою дитину, збагнув, чому прокурор влаштував цю зустріч. Чортівський задум! Якщо жінка й дитина, за яких Іван Сорока віддав би своє життя, повзатимуть у його ногах, і з плачем будуть просити, щоб він пожалів їх, тоді бандерівець Іван мусить перервати свою мовчанку! Бо його туга за рідними, найдорожчими буде сильніша за вірність для друзів. За їх зраду він дістане нагороду: повернеться на батьківщину!..

В душі Івана Сороки бушує ціла буря почувань. Друзі, утеча, Олеся, синок, прокурор, все крутиться в мозку, немов велетенська каруселя. »Ні, я мушу витримати, мушу бути твердим — кричить він криком свого закривавленого серця, — я не смію заламатися! Боже, мій Боже, відверни від мене цю спокусу!..«

І він залишається невгнутим. Заточуючись від болю і жалю, що рве на шматки кожну частину його тіла й душі, Іван Сорока повертається у свою темну камеру. Тут огортає його дика радість — гордість за свою жінку. Вона теж не сказала ні слова, не жебрачила, не принизилася, відгадавши диявольську гру чекіста. Вона була і є бандерівкою, його маленька, смілива Олеся!..

Прийшло останнє випробування. Скільки чекістів товпилося біля нього, Іван Сорока не міг сказати, бо його очі були засліплені яскравим світлом двох великих прожекторів. За кілька хвилин в'язень був скупаний у поті. Злива запитань і прокльонів звалилися на нього, немов удари батогів, в мозку зашпигали гострі колючки. Івана збито з ніг і зв'язано йому руки на плечах. Гострий, нелюдський біль шарпнув тілом і Сорока завис у повітрі. Давня випробувана метода московських і гітлерівських катів: в'язня завішується під стелею так, що весь тягар тіла спочиває тільки на лопатках.



Іван Сорока кричить, кричить нелюдськими головами, поки його легені не стягаються до купи, немов витиснена з води губка. Він підносить своє тіло вгору останками сил, потім звисає вниз, як ганчірка — лопатки вискочили з суглобів.

Чекісти б'ють безборонне тіло кулаками, прикладами рушниць, ніжками стільців. Сорока гойдається під ударами, як прив'язаний під стелею м'яч. Оськаєнілі кати рвуть його тіло, плюють Іванові в обличчя, проклинають на чім світ.

— Говори нарешті, проклятий бандерівцю! Розпоремо тобі живіт, якщо не відчиниш свого рота. Ми ж сильніші за тебе! Ти не злякаєш нас своїм героїзмом! Розчавимо тебе, як вошу, ти смердячий самостійнику! Говори, сволоч, го-во-ри!..

З уст Сороки зривається крик щойно тоді, коли емгєбісти починають припікати його тіло запаленими цигарками. Ні, це не людський крик, а звірячий рев, дике скигління. Це скигління мішається з тонами веселої музики, яку награв грамофон. Несподівано з замученого, скривавленого тіла виривається такий скажений крик, що заглушує музику й прокльони. Останній крик бандерівця Івана Сороки. Чекісти встромили йому в бік розжарений до білого ніж. Перед очима мученого вибухає полум'я, вжирається в його тіло й серце, рве шлунок... Опісля приходиться солодка знемога й Іван Сорока поринає в ній, як у літеплій купелі...

Іван Сорока не може пригадати собі, як довго він лежав. Чи це були дні, чи тижні? Він з трудом підводить голову й обводить очима камеру. В камері є вікно і крізь нього видно, як на дворі сніжить. Листопад у Воркуті... Сорока переводить свій погляд на тіло. Руками він не може ворухнути. На них видно перев'язки, покриті запеченою кров'ю. Незначні рухи головою так виснажують Сороку, що він знову втрачає свідомість.

З отупіння вириває Івана Сороку легкий стукіт об стіну. Голова Івана сперта на ній і до вуха продирається постійний, ритмічний стукіт. Сорока наслухує, рахує удари, що ними хтось стукотить із сусідньої камери. Уста в'язня відрухово формують стукоти в літери, далі в слова й речення. Виходить, що в каме-

рі поруч теж сидить українець, каторжник. Тридцять днів за те, що відмовився від праці.

Іван Сорока відчуває пекельні муки, коли намагається випростати руку й загнути палець, щоб стукотом відповісти сусідові. Але він перемагає біль. Вистукує своє прізвище й просить про новини. Спершу панує мовчанка, опісля приходить відповідь:

— Норми підвищені... Три дні страйк на 29-ій шахті... Бомбовий зрив у шостій копальні... Двадцять сім убитих...

— Далі, далі! — відстукує Сорока.

— Чотирнадцять днів тому втекло вісімнадцять наших, українців... правдоподібно поїздом... їм пощастило. КГБ скаженіє... Заборона виїзду для всіх...

Сусід ще вистукує різні новини, але Іван Сорока не дає йому відповіді. Він заціпив зуби, намагаючись піднятися з лежанки, помалу, сантиметр за сантиметром, гамуючи силою волі жахливий біль. Ще одно зусилля і Сорока стоїть перед вікном. Його погляд продирається крізь міцні дроти ґрат і летить аж до неба, що низько нависло над табором. По небі буря котить валуни темних хмар. Утекли!..

Голова чекістського трибуналу здивувався, поглянувши на обличчя підсудного. Обвинувачений за співпрацю з націоналістичною організацією в Україні Іван Сорока сміявся, коли йому прочитано присуд — ще десять років ув'язнення в концентраційних таборах. Іван Сорока сміявся, бо він — переміг.

---

## КРИВАВИЙ ПРАПОР

В основі цього оповідання лежить дійсна подія. Повстання в'язнів з воркутських концентраційних таборів у вересні 1948 року фактично відбулося, низка, виведених мною осіб справді жила, деякі, може живуть й досі. Характеристичним, а в той час неповторним, явищем був факт, що це повстання тільки тому швидко розгорнулося й поширилося на всю Воркуту, що тисячі »вільних«, себто засланців і амнестованих громадян, а навіть чимало вояків і старшин з охоронних відділів, переважно немосковської національності, відверто симпатизували з повстанцями, співпрацювали з ними, боролися в їхніх лавах і разом умирали від чекістських куль.

І хоч московські воєнні бомбардувальники знищили у відкритій тундрі 60 тисяч неозброєних в'язнів-повстанців, то все таки вони не могли знищити тих заслуг, що їх дав зрив для визвольної справи. Повстання розкрило перед червоними московськими імперіялістами велику правду, що в годину революційного зриву вони не можуть з певністю розраховувати навіть на своїх вояків.

Одначе, щоб не було зайвих непорозумінь: у висліді справжніми героями у Воркуті були не ці вояки-вартіві, які в останню хвилину спротивилися наказам своїх генералів, і пішли за покликом сумління, стали по боці своїх ув'язнених братів, — в ім'я правди треба ствердити, що героями вересневого повстання у Воркуті були вигодовані в'язні. Оточені звідусіль смертю, що тисячами очей зорила за ними з дул ворога, ці в'язні сміливо йшли шляхом свого визволення, з вірою у Божу силу й у силу визвольних ідей Степана Бандери.

\*

У кімнаті задеренчав дзвінок телефонного апарату. Сержант Семен Марковський відкинув недокурок ци-

гарки й, замислившись, зосередився. Його кошлаті брови збіглися на перенісці в одну довгу волохату гусінь. Марковський видув уста й влучний плювок зі шкварчанням погасив жар цигарки.

Телефон задеренчав удруге. Сержант помалу простягнув руку й підніс слухальце до свого, через обмороження схожого на розтулений вареник, вуха.

Була саме дванадцята година дня, обідня пора, коли всі старшини гарнізону сиділи у віддаленій на три кілометри ідальні. Сержант Семен Марковський чинив службу чергового в казармі. »Пішли, братці, оцей хахол виручить нас...« Марковський згадав насмішливі слова старшини Волкова перед відходом до ідальні й пекуча образа несподівано запекла його знову, як колоче жало. »Хахол виручить... нероби!« — скреготнуло по душі .

— Галло, слухаю!

Сержант зневажливо скривив рота, сподіваючись почути голос одного з тих дармоїдів, як він у мислях називав своїх зверхників. Жаднючий голос, який цікавитиметься приватними справами, питаючи, чи »товариш Семен Васильович« не знає, де б можна дістати квиток у кіно на італійський фільм, або дешевенький запас доброго вугілля, півфунтик чи й кілограм свіженького українського — не хахлацького! — масла... Еге ж, на чорному ринку, очевидно... Семен Васильович, як добрий друг допоможе...

Бо італійські фільми, дешево вугілля, масло з України, призначене для лікарень, яке, одначе, рідко коли туди попадало, було влітку 1948 року єдиними вартостями, довкола яких кружляло монотонне, марудне життя старшин гарнізону військ МГБ у Воркуті. Так, по-диявольськи нудно було товаришам старшинам. Жодних тобі військових акцій, жодної розваги, щоб одвести душу. Не було змоги, хоч раз вистрілити з нагана. Бо вороги, замкнені за колючими загорожами, зміцненими на рогах високими вежами, звідкіля визирили дула випробуваних »максимів«, ці вороги й не мислили про якийнебудь бунт. Вороги народу й советської батьківщини мали інше зайняття: боротьбу з своїм найлютішим противником — з голодом. А голодний ворог народу, який стоїть однією ногою в могилі, не бунтується. Не має до цього сил. Отже голодний ворог є взагалі найкращим ворогом, він терпеливо дозволяє на те, щоб його сторожі й қати могли помислити

про придбання квитків у кіно, паливо, масло, горілку...  
— Слухаю! — повторив Семен Марковський, стримуючи лють у серці.

Бо сержант Семен Васильович не любив відповідати товаришеві полковникові Івану Івановичу, що товариш сотник Михайло Михайлович саме десять хвилин тому від'їхав до їдальні, залишаючи на своє місце »прислужного хакла«. Не любив, бо такі відповіді відривали його від улюбленої розваги — розв'язування складних шахових задач. Сержант Марковський був відомий у цілому воркутському гарнізоні, як добрий грач у шахи, цікавий навіть для тих офіцерів, що завидували йому цієї геніальності й потіхи ненавиділи.

Справді, вся і, мабуть, єдина насолода тихого, слухняного, ще нежонатого, сержанта, що народився десь над Доном, була його пристрасть приголомшувати своїх противників у шаховій грі завжди новими, несподіваними, просто неймовірними комбінаціями. Протягом годин, днів, витрачаючи майже весь час своєї служби, Марковський просиджував за шахівницею. А часу було доволі. Адже ж цього літа навіть сержанти воркутських вартових гарнізонів не мали жодної військової служби. Єдині дні, в які Марковський з жалем мусів відриватися від свого улюбленого зайняття, були дні обов'язкового вишколу.

— При апараті сержант Марковський, — зголосився він роздратованим голосом.

— Де черговий старшина? — залящало в слухавці неприємним вереском. — Давайте чергового!

Гістеричний голос напевно якогось високого начальства. Марковський не знав його. Він раптом відчув свербіння у правій долоні й непереможне бажання кинути слухальцем об землю. Але замість цього відповів службово:

— Черговий старшина обідає. Хто говорить і що властиво сталося?

На протязі хвилини Марковський чув тільки важке сопіння і булькотіння, немов би невідомий співрозмовник захлиснувся в купелі.

— Ну й свинство! Циганське господарство, чорт побери! Анархія! Зголошу про це генералові! Що це за розуміння служби? Як називається?

— Марковський, Семен Васильович.

— Ранга? Швидко!

— Я ж казав уже сержант!

— Таку ж твоєю... Сержант командує гарнізоном!..  
Порядки, як улітку 1941 року. Слухай, сержанте!..

Невідомий несподівано перейшов на погірдливе, начальницьке «ти» й полум'я образи знову спалахнуло в очах Марковського. Він добре знав, що це несподіване «тикання» не було жодним виявом довірливості, дружності, навпаки, було звуком брутальності, насильства, вищости, вродженого бажання принизити.

— Зараз заалармуй всю залогоу! Стягни всі авта, які лише у вас є, і приготуй їх. Роздай гострі набої, накажи одягти шоломи, забрати зі собою кулемети й гранати. А не забудь підігнати санітарів і вою ту ліниву наволоч з канцелярії. Ніхто не сміє залишитися, розумієш?

— Що сталося? Війна? — збентежено запитав сержант Марковський і відчув, як їдкий піт зволожив його долоні.

— Гірше, ніж війна, — почув він у відповідь. — Катержники збунтувалися і намагаються напасти на місто. Вони ріжуть кожного, хто в уніформі попадеться їм під руки, нападують наших жінок, плюндрують магазини, поводяться, як орда. Спершу їх було тільки п'ятсот... Як мене повідомлено, вони напали на один відділ варти й роззброїли його. А тепер їх є вже понад три тисячі, політичні й кримінальні, таку їх...

— Що маю робити? — запитав Марковський.

Він почав наслухувати одним ухом, що діється поза касарнею. Але крім музики з радіоприймача, не почув нічого: жодних криків, жодних пострілів, ніяких гудків тривоги.

— Замкни їм шлях до міста. Вони не сміють продістатися туди. Це все твоє завдання. Якщо не завернуться, вистріляй їх без милосердя. Не вдавайся в жодні переговори, бо ті прокляті бандерівці хитріші за жидів! Бий зразу в морду! Розумієш, сержанте?

— Так, розумію!

Вибігаючи з кімнати, сержант Семен Марковський приклав до уст свисток:

»Боевая тревогаа!»

Але в прижмурених очах сержанта блиснули злорадісні вогники.

\*

Залога вартового гарнізону витратила на свою підготовку до вимаршу не сімдесят секунд, як передбачував правильник, а тільки п'ятдесят п'ять. Марковський

досягнув цього, шкодуючи, що через відсутність якогонебудь старшини не придбав собі похвали. Тому він втратив настрій і накинувся з лайкою на новобранців. Коли ж залога вишикувалася на майдані, Марковський ще раз оббіг усі закутки касарні, шукаючи захованих мародерів.

У своїй несподіваній ролі коменданта гарнізону сержант Марковський почувався дуже добре й несвідомо наклав на обличчя зухвало-динічну маску. Йому здалося, що він генерал, хоч радість з цього приводу притемнювала відсутність нагана при поясі.

Тому сержант міцніше притиснув ліктем до боку автомата і ступив на східець вантажного авта. Підковані цвяхами, важкі чоботи вояків загупали по дошках помостини й Марковський знову вклав до уст свисток.

\*

Вересневий день був такий гарний, як ніколи досі у Воркуті. На голубому небозводі плили на захід за блукані білі хмарини. Повітря було насичене гіркуватим, важким запахом дозрілої тундрової трави і цей запах придушував отруйні пасмуги газу, що здіймалися понад купами жевріючих вугільних покидьків. Довкола незвичайним спокоєм дихало пізнє літо, і думка про смерть та кров здалася неймовірною. Ріка Воркута спокійно плила своєю вузькою долиною, виблискуючи прозорою, мов скло, водою, на дні якої мерехтіли піщані лавиці.

Вулиця була порожня, без живої душі. Навіть на рейках і залізничному насипі, що йшов рівнобіжно до дороги, не було ніякої людської постаті. Затримавши авта, Марковський наказав воякам зійти з них, а водіїв відправив з возами до близького гірничого селища. Вояки взяли рушниці на плечі, позакурювали й влаштували своерідні змагання: хто доплюне до ріки, що текла недалечко. Марковського не цікавило те, чи цю витівку влаштували вони з жартів, нудьги чи нервового подразнення. Він допитливо дивився в напрямі селища, куди від'їхали авта. »Чи не краще було затримати їх при собі? — думав він. — Установлені поперек дороги, авта могли творити добру барикаду. Ну, але чорт з ними! Де ж властиво є ті клятві бунтівники?«

Час проходив помалу, а нічого не діялося. Єдине, що привертало увагу, це була незвичайна тиша; не

чути було навіть скрипоту коліс рудопідіймальних багт при шахтах. Але ця тиша не бентежила вояків. Яке їм діло до шахт? Початкова нервовість зникла. Один за одним новобранці простягалися в запорошеній траві обабіч дороги, курили, балакали або жували хліб.

Сержант Семен Марковський якраз вирішив податися до селища, щоб переговорити зі штабом полка й дістати нові накази, як на дорозі появилoся авто. Сержант недбало глянув на тих, що їхали в авті, й зневажливо усміхнувся самими кутками рота. В авті сидів невеликий ростом, як хлопчина, лейтенантик, а за ним стирчали два старші вояки з перевішеними через шию автоматами. Від них смерділо горілкою.

— Бережись, щоб тебе не заскочили бунтівники, — сказав повчально лейтенантик, і Марковський пізнав по нечемному голосі москаля.

— Покищо нічого не видно, — відповів хмуро сержант. — Може це тільки фальшива поголоска!

— Напевно ні, — заперечив лейтенантик. — Фашистські бандити забили ножами й сокирами вже з тузень наших. Ні, це не плітка. Це війна, товаришу, громадянська війна.

Москалик плюнув досадно. Сержант забурмотів щось під носом, чого лейтенантик не зрозумів.

— Я поїду далі, — сказав він, накладаючи на голову надто великий шолом. — Провірити становище. Правдоподібно, що тут незабаром почнеться. Хочу бачити кров.

Він увімкнув газ і мотор заревів, підірвавши авто по вибоїстій дорозі. Хлопчисько в уніформі лейтенанта оглянувся ще раз і крикнув до Марковського:

— Наказ відомий тобі, правда? Затримати й нагнати назад до табору. Набоїв не потребуєш щадити!...

»Обов'язково хоче заслужити собі медалю! — подумав з глузом Марковський, відчуваючи, що його знову огортає досада. — Ще б пак начальство! Війна є для того, щоб стріляти й проливати кров. Типова логіка молодого лейтенанта, який крім комсомольської відзнаки, не має на грудях жодної бляшки...«

Сержант сердито відклав автомат, присів на насипі й закурив.

Спершу пролунав один постріл, з нагана. Потім задеркотів автомат і його коротка, але лунка черга, зірвала на ноги увесь відділ сержанта. Поки Мар-



ковський встиг збігти на верх залізничного насипу, у голубе, сповнене спокою небо понад річковою долиною вдарив голосний крик з сотень людських грудей. Крик ненависти й гніву. На бруднаво-зеленому просторі поміж табором, розташованим у віддалі трьох кілометрів, і залізничною колією переливалася хвиля, повільно людських тіл. Вона розходилася розтікаючись вузькими струмками, сходилася знову, вирувала, а над нею увесь час стояв несамовитий крик.

Марковський не міг розгледіти окремі обличчя, він бачив тільки немов велетенське тулубище, як у прапервісної істоти, й раптом його охопив жах.

Він без надуми, цілком відрухово збіг із насипу й підняв свій автомат, перевісив через плече й тугіше стягнув на підборіддя ремінець шолома. Затягнувшись глибоко димом цигарки, Марковський вирішив суворо розправитись з бунтівниками, дикий крик яких викликав у нього огиду.

»Хай тільки наближаться, — думав він, — зразу дам наказ воякам перестріляти їх!«

Якесь підсвідоме передчуття спонукало сержанта стрибнути вбік і цей стрибок урятував йому життя. Бо з-поза залізного насипу несподівано виринуло маленьке авто й, скреготнувши гальмами, зупинилося на тому місці, звідкіля відскочив Марковський.

Сержант досадно вилаявся, але зразу розхилив рота у широку, злорадну усмішку. В авті сидів сам-один, без вояків, зарозумілий лейтенантик, що дрижав усім тілом. З його очей зник зухвалий погляд, переможений страхом. Лейтенант мусів кілька разів проковтнути слину, поки вимовив слово.

— Прокляте стерво, фашистські собаки, українська банда! — просичав він врешті крізь зуби.

І знову перевів дух. Кров, що тікала йому до рота з численних ран на лобі й вилицях, перешкоджала говорити. Його руки теж були замазані кров'ю, мундир подертий, відзнака зникла, не було й шолома. Тільки наган залишився в руці, що безперервно дрижала.

— Чого ж ти вирячив баньки на мене? — накинувся він сердито на Марковського, обтираючи долонею кров з чола. — Ті бандити мусять відпокутувати. Напали на мене, як скажені собаки. Я хотів зупинити їх, промовити їм до розсудку. Але куди там! Кинулися на

мене з кулаками, ножами, навіть голіруч! Розірвали б мене на шматки...

Ляйтенант хвилювався, підсилював свою лють власними словами, плював і лаявся в вічі сержантові, який все ще глузливо усміхався.

— Головно напосілася на мене молода хахлячка, хотіла мене задушити, та... Довелося мені укоськати її наганом. Чи може ти дозволив би, щоб вона спокійно здушила твою горлянку, га? Я влучив її в самісінький лоб. А мої солдати пустили чергу пострілів в саму гущу тієї проклятущої банди, все ж таки не врятувалися. Це вже не війна. Не воюємо з ворогом, а з злочинцями, найгіршими в усьому Советському Союзі.

Ляйтенант довго запалював цигарку дрижачою рукою. Сержант Семен Марковський уже не сміявся, тільки, прижмуривши очі до вузьких щілин, замислився, наче розв'язував складну шахову задачу. Малий ляйтенантик знову вибухнув лютью. Він нахилився до Марковського, немов би хотів зрадити йому таємницю, і хрипло сказав:

— Знаєш, що я зробив би на твоєму місці? Ось що: спершу оточив би їх вояками, одібрав би в них ножі й сокири, опісля казав би роздягти всіх чоловіків і жінок до гола. А відтак я вишикував би ту орду в одну лаву, пов'язав усіх, причіпив до кожного ручну гранату й нараз відбезпечив би усі запальники. Ось що я зробив би з тими хахлами, коли б мав твій відділ. Ти маєш подостатком гранат, правда?

— Так робили фашисти з жидами. Я сам бачив, — холодно й презирливо відповів Марковський.

Ця відповідь так приголомшила ляйтенанта, що, здавалося, він не чує, як допалена цигарка пече його уста. Але згодом він попав у несамопитий регіт вдоволення. Б'ючи себе кулаками по стегні, він заверещав, немов навіжений:

— Правильно! Правильно, як жидів! Бий жидів, спасай Росію! Вони всі жиди, українські жиди. Чудово!... Ох, як я ненавиджу тих українців!..

Сержант Марковський мовчки відвернувся і зійшов на залізничний насип. Тут він з жахом побачив, що в'язні наблизилися вже до дороги на віддаль пів кілометра. Не було вже часу розташувати вояків у належнім обороннім становищу. Сержант наказав їм розсипатися розстрільною на насипі й бути в бойовому поготівлю.

— Стріляти тільки на мій наказ! — крикнув високим голосом Марковський, помітно нервуючись.

В'язні — чоловіки, жінки й підростки, підійшли ще ближче. Сержант Марковський, що ніколи досі не мав служби в таборах, просто завмер із жаху. В'язні не були схожі на нормальних людей. Одягнені в брудне ганчір'я, крізь яке проглядало худе тіло, босі, без накриття голів, вони були радше привидом хворої уяви. Лише їхні очі горіли життям.

Сержант Марковський обвів поглядом остовпілі обличчя своїх вояків і його серце знову зацеміло від страху. В цих обличчях він не побачив ні сліду бойового запалу, ненависти до ворога, холоднокривності, отих прикмет, якими повинен відзначатися здисциплінований емгебіст. Сержант зрозумів, що молодих новобранців зморозили такі самі почуття, які почали були ворухитися в його серці. Його збентеженість була їхньою збентеженістю, яка паралізувала волю й розсудок.

Але Марковський був переконаний, що вояки сліпо виконають його накази. Моргаючи з ніяковости віями, дрижачи, але послухають. Насамперед тому, що він один із них і що їхнє відношення до нього є таке, яке існує серед затурканих муштрою і лайкою вояків. Він був у ґрунті речі таким самим «добровільцем», як вони. Їх примусили до цієї «добровільності» обставини — жадоба кращих харчів, більшого заробітку, кращих, ніж в армії, можливостей досягти відзначень. Це були егоїстичні, цілком примітивні спонуки, які штовхнули цих людей до служби в військах МГБ. І хитруватий розрахунок не потрапи у випадку нової війни на фронтіву лінію, але заховатися в запіллї. Ніякого ідеалізму, політичної свідомости, ідеологічної зарозумілости, того всього, чого начальство вимагало від них. Це були лише слухняні, покїрні автомати, наслідок большевицького виховання. Справжніми людьми МГБ були ті, що паношилися в слідчих відділах, старшини довголітні, випробувані вже ремісники кривавого діла, яким належала назва караючого «меча революції».

І ще одне еднало сержанта Марковського з його вояками: всі вони, майже, походили з союзних республік, були представниками різних народів. Родовиті москалі, що служили у Воркуті, утворювали окремиї, замкнений у собі, відділ. Якщо б тут, на місці сержанта Марковського, командував тепер старшина-москаль,

то напевно обличчя цих недавніх рекрутів були б більше замкнені, суворіші, більш нелюдські. Ці вояки не наважувалися б так одверто виявляти своїх почуттів. Навіть він, сержант Марковський, боявся б це робити...

Сержант Семен Марковський раптом відчув у своїй душі сумнів. Сумнів у тому, чи справді вояки без спротиву послухають його наказів. Це була тільки тінь сумніву, не обґрунтована розумом, а все таки це був сумнів. Марковський сумнівався у певності підлеглого йому відділу. Його довір'я до дисциплінованості й бойовості вояків захиталося під оптичним ударом маси виголоднілих, але сміливих в'язнів, і викликали небезпечне співчуття до цих приречених на смерть людей, які без зброї хотіли вибороти собі свободу. З цього приводу Марковський вирішив змінити становище своїх вояків.

— Відділ, десять кроків наперед марш! — наказав він і вояки послухали.

Вони збігли з крутого схилу й знову усталилися розстрільною у його підніжжі. З стратегічного погляду нові становища були куди гірші за давні: на верху насипу було краще поле зору, а можливий наступ ворога можна було успішніше перемогти.

Та сержант Марковський не думав про стратегію. Він знав, що воякам доведеться важче тікати. Для них не було відступу, бо перед ними була багатотисячна маса в'язнів, позаду них — стрімкий насип, отже вояки хоч-не-хоч мусять боронити свою шкуру.

Зміна становища була хитрим шаховим потягненням проти нового, небезпечного ворога — вагання, яке підкрадалося до вояків. Це вагання було б початком розгрому, перед тим, як почувся б хоч один постріл. А сержант Марковський не хотів програти. Ані в грі в шахи, ні у війні. Він звик перемагати, мавши власні комбінації і стратегію. Звик перемагати кожного ворога...

Бентежний гул і крик наростав, прибирав на силі. Маса в'язнів ішла, як прибій, підходила все ближче й ближче до вояцької застави. Здавалося, що ті обірвані, худі людські кістяки не бачать дул рушниць і автоматів. Наїжена зброєю розстрільна не існувала для них. Ще хвилина, дві й лава людських тіл досягне залізничного насипу, переллється через нього, потопить у своїх тремтячих хвилях слабкий загін вояків і покотиться під місто...

Зловісний крик раптом змовк і маршуючі зупинилися. З товпи відділилася невеличка групка й помалу почала наблизитися до сержанта.

Марковський відчув, як сором обпікає йому щоки. Він соромився на вид цих людей, які сміливо йшли проти рушниць. Вони ж були неозброєні; він не бачив у них ні ножа, ні сокири, про які розказував жовтодзьобий лейтенантик, що давно вже втік своїм автом.

Провідник групки був старий, похилий віком, виснажений голодом і працею дідусь. Не можна було пізнати, каторжник він, чи засланиць. Пара сірих очей допитливо дивилася на Марковського. І в цьому пильному погляді сержант відчув якесь зухвале співчуття. »Мабуть, казах або калмик« — подумав він.

Марковський обвів поглядом цілу групку. Біля старого стояв високий, жахливо худий, хлопець. Горішня частина його тіла була гола й широкі ребра стирчали під шкірою, як пороги рейок. Його костисті кулаки й босі ноги були в крові. Навіть на гладко стриженій голові червоніла кров. У великих, темних, як морок, очах лежала така ненависть і погорда до смерті, що Марковський жахнувся. І хоч в'язень мовчав, сержант пізнав його національність. Це міг бути тільки українець, бо тільки очі українця-каторжника могли яснити такою зневагою до нього, чекіста.

В групі була теж молода жінка, може дівчина, з таким ясным, просто промінним волоссям, як це буває у фінок або естонок. Її очі притягали до себе зір сержанта так само, як очі високого українця, її земляка, — вона теж була україркою.

Силою придушючи своє хвилювання, сержант різко запитав старого:

— Хто керує вами?

— Ніхто і всі, — загадково відповів старий.

— Ти з глузду з'їхав? Хто верховодить у цій великій товпі бунтівників? Хто є вашим головою?

— Є аж три голови. Не бачиш їх?

Марковський затиснув кулак, щоб підсунути його під ніс старого, але роздумався.

— Не вдавай філософа, старий дурню! Мене не перехитриш. Хіба не хочеш вмовити в мене, що трое таких, як ви ось тут, доходять керує бандою! Ви тільки ляльки, малі фігурки без ніякого значення. А я хочу знати, хто вимислив цю безоглядну вихватку, хто нацьку-

вав вас, хто веде вас на згубу проти советської влади? Цього мені назви, розумієш? Хочу знати прізвище вашого генерала, голову, не руки!

Старий спокійно дивився на сердитого сержанта й мовчав.

— Говори, поки не пізно! Від цього залежить твоє життя.

В очах заблимали глумливі вогники.

— Гаразд, мовчиш, то мовчи. Та не думай, що я милосерджуся над твоєю старістю! Хто не кається, буде покараний.

Марковський відступив назад кілька кроків, відсунув на потилицю шолом і відбезпечив свій автомат. Вояки відрухово пішли за його прикладом. Ясноволоса дівчина зневажливо глянула на сержанта і сказала до старого:

— Скажи цьому чекістові, Тімуре! Це ж не таємниця. А чи він дізнається, чи ні, ми й так підемо далі. Ніхто не зупинить нас.

— А ти, Іване, як думаєш? — запитав старий високого хлопця.

Цей мовчки кинув головою на знак згоди.

— Нашим генералом є Мечтеєв, — сказав до сержанта старий.

— Он як, — посміхнувся презирливо сержант, опускаючи вниз дуло автомата, — Мечтеєв! Цей самий, що його викинули з червоної армії за зраду військової присяги?

— Цей самий. Але чи ти, сержанте, знаєш, що Мечтеєв не вчинив нічого ганебного, коли він вище цинив вірність правді, свободі й батьківщині, ніж вірність присязі?

— Мечтеєв не дезертир. Він воював проти фашистів, бо з усього лиха на світі найбільш ненавидить гніт і визиск. Мечтеєв грузин, він любить волю понад життя, а правду більш, ніж славу й ордені. Коли ж він збагнув, що на місце фашистського окупанта наших батьківщин прийшов знову московський окупант й експлуататор, він мав відвагу крикнути: геть з катом Сталіном, геть з московським пануванням, з паразитами, геть з брехнею і обманом! За це його заслали до Воркути — молода українка підвищила свій голос до крику, як на мітингу, і Марковський збілів на думку, що її слова чули його вояки.

— Правда, — притакнув старий Тімур. — Наш Меч-

тесв є не лише добрим вояком, а й доброю людиною. Він опрацював плян нашого звільнення, запалив нас, завзяттям і відвагою. Він і кілька інших. Це Іванові друзі, найхоробріші з хоробрих. Ми горді за них.

— Все це нісенітниця. В моїх очах усі ці твої друзі — це зрадники, — грубо обізвав мову старого сержант Марковський.

Але старий не збентежився.

— Ви, чекісти, попри всю свою жорстокість і нелюдність, справді кумедні люди, — засміявся він. — Вас цікавлять тільки прізвиська, слідства, тортури, а не мотиви, які спонукали нас піти цим саме шляхом. Ви глухі на голос правди!..

— Мовчи, старий дурню! Вороги народу не мають права говорити в ім'я правди!

Марковський сердився, але чув, що його слова не переконливі, порожні й ... смішні. «Вороги народу! А ці ж виголоднілі обірванці звідкіля ж? Не з народу?» Сержант з жахом ствердив, що він безпорадний. Перший раз у своєму воркутському житті.

»За що ж властиво борються ці люди? — думав він. — Звідкіля ці каліки, просто інваліди, приведені до стану робочих тварин, черпають таємну силу ставати на змаг із збройною силою держави? Яка ж чародійна міць мусить бути в цих бунтарів! Яка ж божевільна ідея, що пхає їх на наші бермети... А може, це ніяка ідея, а тільки розпач, останній життєвий відрух перед смертю, божевілля безнадії?..

»Неможливо йти голіруч проти кулеметів! Зрештою, кому потрібна масакра цих людей? Державі напевно ні, бо ж втрачає робочу силу. Але й для в'язнів вона зайва. Протягом трьох років мого перебування у Воркуті здавалося мені, що я вже знаю в'язнів, їхній характер, мотиви діяння, спосіб мислення. А тепер мушу ствердити, що не знаю про них нічогосінько. Немов би вони злетіли раптом з іншої планети, хоч розумію їхню мову. Сто тисяч чортів тобі в болячку!..«

Сержант Марковський здригнувся, немов від несподіваного подмуху холодного повітря.

— Де той ваш герой? Нехай виступить, — крикнув він нетерпеливо.

Думка побачити проводиря цієї товпи бунтівників здавалася сержантові виходом із гидкої для нього ситуації. Він був приготований на негайний напад в'язнів, на їхні ножі й сокири, на завзятий спротив вояків.

Несамовита просто поява цих таборових злидарів, страшних хіба своєю кількістю, що йшли сміливо й голіруч на автомати, викликала в нього якийсь забобонний страх. Тут не було жодних засад гри, як у шахах, ніяких цікавих комбінацій. Ворог не був ворогом, бо не треба було ніякої натуги ні мізку, ні м'язів, щоб виграти партію. Вистачило водити автоматом, як віяльником, загнувши палець на спусковий...

— Ну, де Мечтеєв?

Маса в'язнів, що мовчки причаїлася у недалекій віддалі поза своїми грюма висланцями, не ворухнулася. Ніхто не вийшов з її лав. Марковський злобно засміявся.

— Я так і думав. Ваш генерал боягуз. Він ховається за бабськими спідницями в останніх лавах. Боїться відповідальности. Раз зрадивши нашу велику батьківщину, зраджує тепер вас. Доброго героя ви собі вибрали! А може не личить йому, офіцерові, говорити з звичайним сержантом? Він буде переговорювати з самим Ворошиловим, правда?

Обличчя Марковського побагровіло від несподіваної сердитости й насмішливий тон його голосу заломився високою нотою крику:

— В останнє кажу: або Мечтеєв зголоситься до мене, або дам наказ стріляти!

Старий Тімур підвів голову й безрадно розклав руки:

— Як хочеш, сержанте, але Мечтеєва нема в нашому відділі.

— Ага, а де він? — сержант підхопив відповідь старого й несподівано перейшов на допит.

— Не знаю. Він вийшов з табору з іншою колоною. Може він уже добився до міста, а може й згинув... Не знаю.

— То ви оббрехали мене! — насупився сержант. — Ну, Мечтеєва знайдуть інші. А я хочу знати, хто веде цю групу бунтівників?

— Я, — спокійно відповів високий українець.

Марковський глузливо викривив куток уст:

— Ти? Ти теж був офіцером?

— Так.

— У червоній армії?

— Ні.

— У Власова?

— Ні.



— То в Панвіца.  
— Теж ні.  
— А в Антонеску?  
— Ні.  
— То де ж, до всіх диявольських сил?  
— У Тараса Чупринки.  
— Можна було сподіватися. Ти був серед тих буржуазних націоналістів Бандери, правда? Як звешся?  
— Скоростріл.  
— Ну, таку ж твою в душу... Та це не прізвище! Скільки ще в тебе тих псевд?  
— Чи подати тобі їхній список?  
Насмішка в голосі високого збентежила сержанта. Він презирливо кинув рукою, немов би відправляв прохача.  
— Напишеш їх для начальника оперативної частини, як доживеш до цього. А скажи, чи твої напарники-втікачі є теж бандерівці?  
— Не всі.  
— А інші?  
— Не бачиш? Грузини, татари, калмики, литовці, а передусім...  
— Передусім?  
— Передусім українці.  
— Чи ж я не казав? Кожний собака має хвіст, а кожний українець є бандерівцем, правда?  
— Правда, та не вся. Це було б добре, та, на жаль, так не є, сержанте. Наприклад, ти теж українець, правда?  
Насмішка зникла з голосу в'язня, подаючись перед суворістю. Здивований Марковський пильно глянув на високого каторжника.  
— Ну, що з того? — запитав він, несвідомий пастки.  
— Але ти не є бандерівцем, навпаки, виступаєш проти них.  
— А чи з цього приводу я злий українець?  
— Можна б над цим дискутувати, сержанте, — виминаюче сказав в'язень. — От, коли б ти тепер пропустив нас добровільно, то можна б прийняти, що ти справді українець, який не вбиває своїх земляків, а тих, що борються за добру, справедливую справу й готів.  
— Кинь агітацію, — немов плюнув словами сержант. Він підійшов до в'язня й дулом автомата штовхнув у голі його груди.

— Хочеш мене завербувати до вас? Я знаю, що бандерівці майстри агітувати, але все твоє патріотичне п'ятакання до лямпочки. Підшукай собі дурніших за мене. Давай назад, кажу тобі, тікай до табору, а то застрілю на місці.

Сержант ще раз штовхнув в'язня в груди, але не відважився подивитися йому в очі. Боявся теж глянути на інших утікачів із табору, які непомітно підсунулися ближче до насипу. Бо він знав, що в очах тих безборонних людей не знайде прохання милосердя, не побачить страху, лише погорду й ненависть. І насмішку над ним, сержантом військ МГБ, Семеном Марковським.

Боявся, що погляд в очі високого Івана Скоростріла кине знову сумнів у його душу, захитає довір'я до переконань, набутих у вишколі.

Сержант Марковський пригадав раптом цей вишкіл і в його ушах відіззався голос політрука, що викладав про українських націоналістів. »Всі вони, оті людські покидьки, були агентами Гітлера й Муссоліні, були найлютішими ворогами віковичної дружби українського народу з великим російським народом... А всіх їх перевищував своєю лютістю Степан Бандера, той найбільший ворог соціалістичної батьківщини. Він запродався тепер англійським і американським імперіялістам і Ватиканові. Озброєна кліка буржуазних націоналістів, яка називає себе українською повстанською армією, і її верховод Тарас Чупринка вбивають мирних жителів, свідомих, чесних радянських трудівників, грабує їх, намагаючись знову закабалити Україну, віддати її попам, кулакам і капіталістам...«

Політрук яскраво змальовував жахіття, які підготовляють для Росії українські буржуазні націоналісти. Але не згадував України... Може його правда була тільки півправдою?

Сержант Марковський закляв так гидко, що на щоках ясноволосої дівчини спалахнула червіль.

Може розповідь політрука була пропагандою? А, може,..

Марковський злякався докінчити свою думку.

Треба ж було відповідно настроїти вартових до в'язнів, щоб вони були суворі до ворогів народу. Ось, як цей каторжник з фальшивим прізвищем Скоростріл.

Чи він теж був агентом Гітлера й папи, а тепер американців? І як він з ними злигався тут у таборі? Чи справді так виглядає ворожий агент? Чи ж такими є очі людини, яка з насолодою вбиває мирних жителів, грабує, гвалтує, яка виступає проти свого народу, проти рідної матері?..

Сержант Марковський втомлено провів рукою по чолі. В висках пульсувала кров і важкі думки та сумніви в правді того, що досі було переконанням, давили мізок, як пара на стіни кітла. Він боровся з відчаєм, зацитькуючи сумнів словами:

— Кажу вам по-доброму: вертайтеся до табору. Ще не пізно. Не хочу, щоб полилася кров. А вона потече рікою, якщо не послухаєте наказу. Якого біса ви взагалі виламливалися з табору, чого ви дурні хотіли досягнути?

— Свободи! Нічого більш, тільки свободи, — відповів спокійно Скоростріл.

— Коли відсидиш свою кару, дістанеш свободу. А силою і новими злочинами не діб'єшся нічого...

— Так довго ми не могли ждати, сержанте. Терпець нам урвався. Коли б ми дали так важко працювали, як досі, ніхто з нас не побачив би кінця своєї кари. Ми ж засуджені на 15-20 років каторги. Добре приглянься, сержанте, цим «ворогам народу», як ви нас називаєте. Вони ж теж люди. Досить уже добувати вугілля для наших катів. Бо кожна лопата вугілля, це ще одна граната для нашого ворога, ще одні кайдани для наших народів!

Сержант Марковський відчув, як у його серце просякає огида до себе самого. Для якого ж лиха він взагалі запустився в розмову з цими бунтівниками? Вони агітують перед вояками, як на мітингу, а він, телепень, переконує їх! Чому він не наказує стріляти?

Докори гризли сумління Марковського, але він не знаходив сили перейти від слів до діл. Слова каторжника-українця вкраплювалися в його душу, як гірка отрута, й сержант відчув, що приходить вирішна хвилина. Хвилина вибору поміж життям і смертю, між ганебним відступом і кривавим масовим убивством. Поміж слухняністю і сумлінням.

Іван Скоростріл помітив, як поглибилися зморшки на посірілім обличчі сержанга, і в його очах блиснули

вогники, немов у грача, що побачив можливість виграти. Він ступив крок наперед, але несподіваний заколот і приглушені оклики та жіноче схлипування серед лав в'язнів зупинили його.

Натовп в'язнів, що досі спокійно, хоч із хвилюванням, прислухався розмові, загомонів, заворушився. Вояки Марковського нервово стиснули в руках автомати, косячи очима на свого сержанта.

Але небезпеки не було. Лави в'язнів розступилися і кризь утворений перехід надійшло чотирьох каторжників, що несли на руках щось довге, обгорнене темно-червоною хустиною. Наближившись до Тімура, Скоростріла й ясноволосої дівчини, каторжанки обережно склали свій вантаж у ніг старого. Тімур мовчки дав знак і в'язні відслонили хустку.

— Вона не перша й напевно не остання, що згинула у Воркуті, — сказав слабким голосом старий казах і дрижачим пальцем показав на трупа молоденької дівчини, що лежав під хусткою. — Але вона перша згинула цього ранку. Не втопилася у шахті під час прориву води, не померла в бараці, не забив її голод, ані не викинув побоями бригадир. Її замордував чекіст з нараменниками молодшого лейтенанта. Він застрілів її, як ланю. Замордував її з насолодою...

— Вона напала на нього й хотіла його задушити, — сказав Марковський, що пригадав собі раптово розповідь малого лейтенантика.

— Неправда, — заперечила ясноволоса й її бліді уста скривилися по-дитячому в болісну гримасу. — Вона тільки крикнула до чекіста, щоб перестав агітувати. І за це він її застрілів!

— Чи це був такий злочин, що за нього треба ж карати аж смертю? — запитав старий.

Марковський не знайшов відповіді. Якесь непереможна сила приневолювала його не зводити погляду з мертвої, молодесенької дівчини, личко якої не могла опоганити навіть смерть. Дірка від кулі в її чолі була маленька, без сліду крові. Очі непорушно дивилися в безхмарне небо, але сержантові здалося, що мертва дивиться на нього живим поглядом, повним глибокого жалю і докору.

— Каторжанка українського роду, що провинилася супроти державного порядку, правда? — у своїй без-

надійній ситуації Марковський не міг знайти мудрих слів.

— Ні, — вона не була україркою, сказав значуче старий казах і в його зеленкуватих очах блимнув огник.

— Заберіть її геть! — крикнув раптом брутальним голосом Марковський.

Але старий не злякався.

— Якщо б вона була україркою, то ти б, сержанте, пожалів її? Та тому, що вона не з твого народу, тобі її не жаль. Дивні в тебе людські почування, якщо взагалі їх маєш... Але людина є людиною, сержанте. І ми її любили, нашу Міріам. Вона ж була каторжницею, як ми всі, і ніхто з нас не питав її, яка в неї кров. Її доля була нашою: вона теж голодувала, як ми, її підганяв, як усіх нас, бригадир, її били й цькували собаками конвойні... Чи може тобі здається, що людина іншої крові менше відчуває голод і біль? Батьків Міріам знищили гітлерівці, а ви, большевики, довершили діла — вбили її, хоч вона не заподіяла нікому лиха. Та про це ви, большевики, не питаєте. Ви виконуєте тільки свій обов'язок, сержанте, я знаю про це, знаю...

Іван Скоростріл підняв мертву дівчину ніжно, як дитину, щоб необачним рухом не розбуркати з глибокого сну, й передав її друзям. На траві залишилася тільки просякла кров'ю хустина.

— Це не її кров, сержанте, — пояснила ясноволоса україрка. — Там позаду нас лежать інші, їх важко поранили чекістські собаки, що були з лейтенантом — два п'яні садисти. В нас не було перев'язок, не було навіть бідної сорочки, щоб обв'язати їхні рани. То ми взяли свій прапор. І він був чорний, коли ми вийшли з табору. А тепер він багряний, насичений кров'ю наших загиблих друзів. Тепер це наш справжній бойовий прапор — чорно-червоний.

Дівчина розгорнула хустку й вона блиснула до сонця, як шита червоними перлинами панагія.

Лави в'язнів здригнулись й по них, немов вітрові хвилі по лані пшениці, пробіг глухий пошум. Сотні босих ніг затупотіли об землю. Перед ними був залізничний насип, а там — місто.

Сержант Семен Марковський підняв автомат і в цю хвилину перед ним виринуло бліде, костисте обличчя

Скоростріла. Голос в'язня, що війнув на сержанта, був гарячий, як суховій:

— Тікай з своїми псубратами, сержанте, або ми заточимо вас ногами на смерть! Навіть, коли вам пощастить застрілити дві чи три сотні з нас, нам байдуже, бо інші прорвуться. Ми вже не боїмося вас! Хочемо дістатися до міста.

— Назад! — зверещав Марковський.

— Не назад, а вперед! — переламав його крик Скоростріл таким могутнім голосом, що аж вояки здригнулися.

З очей в'язня сипнуло полум'я незламної волі й Марковський раптом збагнув, що перед ним справжній командир.

— Тікай, чекісте, тікай щодуху, рятуй життя! Чи ти взагалі знаєш, з ким маєш діло? З »проклятуцими бандерівцями«, як твої товариші звать українських борців! Тепер, врешті, бачиш, які вони, ці вороги московського комунізму! Якщо тобі миле твоє злиденне життя, так тікай, тікай мерщій!

Сержант Марковський спалахнув гнівом і підніс автомат, але пронизливий жіночий крик дикої розпачі й тривоги зупинив його.

— Там, гляньте-но! Чекісти дістають підкріплення! Господи, рятуй нас!.. Ми оточені, рятуймося!..

На насипі стояла жінка, простягнувши руки в бік шахти позаду в'язнів, які вирвалися з табору. Марковський охолов з гніву й прожогом збіг на насип.

Від шахти йшов довгою розстрільною відділ емведистів і не було жодного сумніву, що вони йшли до втікачів-в'язнів.

Марковський приклав до очей далековид і аж охнув із здивування: самі старшини!

Емведисти йшли, немов на параді: виструнчені, з готовими до стрілу автоматами, дула яких у бездоганному вертикальному нахилі були звернені на лави в'язнів. Наваксовані офіцерські чоботи полискували в проміннях веселого вересневого сонця.

Забувши про присутність ворожо наставлених до нього в'язнів і своє небезпечне становище, сержант Марковський весело засміявся, бо побачив, що старшини не мають на головах приписаних правильником

бойових шоломів і що кожний з них курить. Взагалі в цілій поставі емведівських офіцерів проявлялася гордовита, зухвала недбалість, як у тих білогвардійців у фільмах з громадянської війни...

»Йй-бо, — шепнув до себе Марковський, — справжнісінькі тобі білогвардійці! Царські офіцери, проти яких боролися червоноармійці. Чи час завернувся тридцять років назад? Проти кого, властиво, йде зі зброєю ця зарозуміла офіцерська зграя — проти комуністів? Проти царської армії? Теж ні. Проти фрїців? Ці давно капітулювали? Отже, проти кого? Проти людей таких, як Скоростріл, проти бандерівців... Політрук втовкмачував нам колись, що під час великої жовтневої революції зустрілися зі собою дві ідеї, два світи, дві системи — світ прогресу й світ назадництва... Але які світи, які ідеї зустрілися тут у тундрі? Хто являє собою прогресивність? Політрук говорив, що перемога завжди на боці пригноблених, поступових сил, — отже, логічно беручи, перемогти б повинні оці обдерті, виголоджені, неозброєні в'язні, як колись перші червоноармійці... Мрії, безглуздя! Чи світ пішов догори коренем?...«

Сержант Семен Марковський плюнув з пересердя. У своїй приголомшуючій безпорадності він не знав кращого, як саме плюнути. Ось він стояв тут, як дурень у казці, витріщивши очі на розстрільну офіцерів. Уже й без далековида він міг бачити шапки з червоними обвідками і золоті гудзики на блюзах...

Марковський затупотів ногами в безсилій люті... Що діяти? Як розв'язати цю складну, просто неможливу для вирішення, шахову задачу? Та ж сліпий побачив би цю, тричі прокляту, глупу й жахливу ситуацію: в'язні-втікачі сиділи в пастці. У підніжжі залізничного насипу стояв його відділ, з протилежного боку надходила розстрільна офіцерів, обходячи свою здобич півколом. Ані однієї щілини, якою могли б вислизнути втікачі!

Марковський був переконаний, що старшини приходять не для переговорів з бунтівниками. Слів і так уже було багато. З утікачами треба було зробити так, як радив Горький: хто не піддається, того знищують. А тому, що ці вперті дурні втікачі не піддадуться, їх знищать. Без милосердя і без суду, на місці. На постах усім іншим ворогам народу, яким заманеться ті-

кати на свободу... За кілька хвилин, коли офіцери наближаться на достатню віддаль, заговорять автомати. В'язні розбіжуться, як кури, на всі боки, та це їх не врятує. Всі вони впадуть у траву: чоловіки, жінки, підлітки, кілька тисяч ворогів народу!

»Тьфу, до чорта рогатого!« Сержант Марковський знову плюнув по-простацькому, як мужик.

А може офіцери й не стрілятимуть, а накажуть, щоб їх виручив хахол сержант із своїми вояками?

В ту хвилину сержант Марковський збагнув, що повинен робити. Час до дії був такий короткий, що не вистачав на дальші сумніви й вагання. Він вистачав тільки на те, щоб задум перевести в чин.

Але сержант Марковський не знав, що цей чин противився розсудкові, всім засадам його виховання і вишколу. З точки зору того, кого сержант ще в цю хвилину представляв, його задум був божевіллям, верхом державноворожої постави. Сержант МВД задумував зробити те, що могло коштувати його голову. Та Марковський був чесним шахістом — якщо фігуру поставлено, не можна її забирати назад...

— На насип! — наказав Марковський своїм воякам.

Коли наказ був виконаний, сержант ревнув несамо-вним голосом до в'язнів:

— Всі ниць! Врийтеся, дурні, в землю, вгризійтеся в неї, як кроти! Але швидко, швидко!

Він закрив гидко, бачачи, що охоплені жахом і ненавистю в'язні вагаються. Сержант збагнув їхню поведінку — вони були переконані, що прийшла їхня остання хвилинка. Поклавшись на землю, вони відкинуть від себе ту єдину зброю, яка ще залишилася їм: своє одчайдушне завзяття і змогу володіти руками, якими можна б задушити бодай одного ворога...

Сержант Семен Марковський відчув, як мурашки страху поповзли по його тілі. Він ще ніколи не програв своєї гри. І тепер не сміє програти...

— Скоростріле! — крикнув він до високого українця, — накажи їм, хай лягають для свого власного добра!..

Іван Скоростріл пильно глянув у вічі сержантові і з їх тривожного виразу та з дрижачого голосу відгадав таємницю Марковського. Одна коротесенька мить вистачила, щоб вирішити.



— До-лів! — крикнув він грімко й людські тіла поникли, немов скошені.

Тільки Іван Скоростріл стояв випростований, як обдертий з кори блискавкою молодий ясень. Його темні очі заталися ще густішою теміню.

Сержант Марковський приготував автомат до стрілу й вояки відрухово пішли за його прикладом. Емгебістські старшини наблизилися на віддаль сімдесят метрів від простягнених на землі в'язнів, що сховали обличчя в траву, щоб не бачити своєї поразки. Сержант примружив очі, як це завжди робив, коли зосереджувався на важкому, вирішному потягненні шахової фігури. Крім шарудіння чобіт у тундровій траві не було чути ніяких звуків. Так здавалося Марковському. З-під примкнених повік він міряв віддаль...

«Хахол виручить!» — причувся несподівано голос і сержант Марковський перекосив уста в зловісну усмішку, як певний перемоги грач.

Його вказівний палець якраз зігнувся над язичком автомата, коли він суворим, міцним голосом кинув наказ:

— Тривкий огонь по наступаючих!

Ледве пролунало останнє слово наказу, як автомат Марковського захлиснувся пострілами. Сержант тримав зброю міцно, керуючи роздрижане дуло в саму середину наступаючого відділу старшин МГБ.

Марковський знав, що мусить використати хвилину жахливої несподіванки, тому не здіймав пальця з язичка зброї, поки не спорожнив кружка. Він глянув кутком ока, що роблять його вояки. Більшість з них стріляла. Міцно запершись у землю широко розставленими ногами, як під час вправ на подвір'ї казарм, вони стояли на залізничному насипі впевнено й безперервно стріляли. Інші, одначе, безчинно дивилися на неймовірне видовище, тримаючи зброю при нозі. Вони ніяк не могли збагнути того, що сержант військ МГБ дав наказ стріляти на своїх зверхників. Але напасти на нього з-за плечей і звернути на нього зброю, ніхто з них не відважився. І це було щастям для Марковського, що мусів закласти новий кружок.

Деякі офіцери, що знайшли захист за тілами побитих колег, відповіли вогнем. Та Марковський розбив їхній спротив цільною чергою пострілів.

Замок автомата клацнув сухо й сержант сягнув по свіжий кружок з набоями. Але, глянувши на поле бою, помалу опустив зброю. Зайвим було напружуватися, ворога не було...

Сержант раптом відчув велику втому. Вона повзла по його тілі, входила в кожний м'яз, у кожний нерв, вдиралася під череп, придушуючи своєю вагою кожну думку. Марковський помалу опустився на рейки й сів. Він відрухово дістав з кишені цигарку й довго запалював її дрижачими руками...

В'язні зірвалися з землі й несамовитий крик радості та перемоги широким подмухом вихру вдарив об спітніле обличчя сержанта. Марковський, одначе, залишився байдужим. Він не чув вигуків, не бачив, як найметкіші з них забирали зброю постріляних офіцерів, ушикували з своїх друзів менші відділи й зникли з ними за насипом. Постаць Івана Скоростріла, що підійшов до нього, видалася Марковському привидом, а його слова — незрозумілим відгомонам.

Самітний, опущений всіма, сидів сержант Семен Васильович Марковський на залізничних рейках. В'язні відійшли, всередині їх маршової колони йшли його вояки, без зброї і плащів, з позриваними відзнаками... Появилось кілька запізвених жінок. Вони довго й мовчки дивилися на похилу спину Марковського, на запорошені вояцькі чоботи, погаслий недокурок цигарки в дрижачій руці, і в їхніх очах темнілася печаль.

Здавалося, що сержант не бачив їх, поки одна не запитала його несміливо:

— Не підеш за своїми вояками, сержанте?

Марковський здригнувся, як раптом розбуджений із сну.

— А де ж вони?

— Пішли з каторжниками.

— Всі?

— Ні, не всі. Деякі повернулися до касарні. Москалі...

— Еге ж, москалі, — повторив Марковський і замовк.

У цій коротенькій заввазі не було ніякого розчарування, радше ствердження. Москалі... росіяни...

З гурту жінок вийшла молода дівчина й наблизилася до Марковського.

— Скоростріл вітав тебе, сержанте. Спасибі тобі за те, що ти зробив для своїх земляків. Хочу спитати тебе, чи не маєш охоти піти з нами до міста?

— Охоти? — втомлено позіхнув сержант. — Немає іншого вибору. Але я жажливо втомлений.

— Може, ти голодний? Хочеш пити? — жінки замешушилися, дістаючи з вузликів хліб.

— Де Скоростріл? — запитав Марковський дівчину.

— Він попереду колони, іде біля прапора. Бачиш той прапор?

— Ні, не бачу, — заперечив Марковський.

Але він говорив неправду. Бо він бачив повстанський прапор. Бачив очима своєї душі. Спершу прапор був чорний, темний, як вугілля Воркути, як небо понад таборами, коли лютує пурга; чорний, як невідьничче ярмо, як могила в тундрі... Але тепер цей прапор, за яким він хотів іти, не був уже цілком чорний. Він був побагрений людською кров'ю, навхрест. Святою є людська кров, а двічі й тричі святішою є вона пролита в боротьбі за волю.

Сержант Семен Марковський усміхнувся ледь помітним порухом уст. »Шах королеві!« — війнуло з них легким шепотом. Він рушив за колоною твердим кроком.

— Стривай, сержанте! — крикнула за ним ясним голосом дівчина. — Ти забув щось!..

Марковський оглянувся. Дівчина простягнула йому автомат, що його він залишив на рейках. Вона усміхнулася до нього гордою, радісною усмішкою.

— І ще щось ти забув, — усмішка стала принаднішою.

Дівчина легко торкнулася руками плечей сержанта й, поки він збагнув її замір, його червоні нарамники лежали в поросі дороги.

— На все добре, друже! — шепнула ласкаво.



## »Я ТЕЖ — УКРАЇНЕЦЬ!«

»Було це...« Правда, друзі, що так починається казка? Але те, про що зараз розкажу вам, не було казкою, хоч і в ньому знайдете красу. Велику красу, яка пахучою, пишною квіткою виросла на терпінні, боротьбі й лицарській смерті, з дивних таємниць шляхетних людських душ. Так, друзі...

Було це одного грудневого дня 1954 року в карному таборі «Перший кілометр» у Воркуті. Оточений туземцем зацікавлених, витрішкуватих конвойних вояків, перед нами стояв режимовий старшина. Його голос скрипів, тріщав, лящав, вищав і шипів, навіваючи на нас ще більший холод:

— Хочете страйкувати? Гаразд. Очевидно, що я подам про це звіт, куди слід. Але коли прибуде слідча комісія, важко сказати. Може, за кілька днів, а може й тижнів. А до того часу з мого наказу ви не дістанете ні харчів, ні води, ні палива, ні ліків, ясно? І я не прийматиму жодних скарг, бо хто страйкує, цей саботажник і не заслуговує на ласку. Маєте щастя, що вже немає кари смерті, а то я розстріляв би вас на місці...

Режимний старшина засміявся глузливо:

— Очевидно, що я знаю, хто ховається за цим усім. Прокляті фріци, правда?

Ми стояли, немов скам'янілі, не відважуючись дихнути, хоч наші серця аж розбивали своїм стукотом груди. В бурі — «бараці посиленого режиму» — було холодно, як у льодовій печері, але по наших обличчях котився піт. Настрій у нас не був героїчний, бо слова режимного старшини звучали присудом смерті: з голоду, спраги й холоду.

Наш кат мав рацію — спричинниками нашого лиха були мої земляки, німці. Кілька тижнів тому вони

великою кількістю прибули до цього карного табору, бо відмовилися від праці, сподіваючись цим способом досягнути полегші. Їм надокучило врешті ґрати ролю живих трупів, і вони хотіли додому, до Німеччини. Але шлях на батьківщину був далекий і тепер ми знали, що не кожний з нас помаршує ним...

У карному таборі моїх земляків зразу замкнуто у бурі, разом з українцями, литовцями, москалями, усіх впереміш — політичних в'язнів з блатними й сектантами. Спершу їх залишено в спокої, на голодних харчах і відібрано у них право листуватися з родиною. Німці не протестували. Тридцять їх, між ними й я, жили як одна сім'я, по-дружньому, що рідко буває серед моїх земляків.

Та одного дня їм знову урвався терпець. Режимний старшина хотів вигнати їх серед заметілі-пурги до праці — змитати сніг з рейок.

— Ми не для цього прийшли в карний табір, — заявили бундючно мої земляки, сподіваючись, що залякають режимного.

Але не на такого попали. І тепер вони сиділи в пастці. Вороття не було. Вони могли вибрати: або безчестя і працю серед пурги, або голод і спрагу. Золотої середини ніколи не було у Воркуті.

Не було б великого лиха, коли б до них приєдналися були не-німецькі в'язні, бо важче примусити стати на коліна кілька сотень страйкарів, ніж тридцять. Та хто ж добровільно грався б з своїм життям лише з сантиментальної любови до ближнього, до того ж до німоти?

Хвилини гнітючої мовчанки скапували, як восковий недогарок. І знову залящав голос режимного старшини:

— Виступити поодинці, подати своє прізвище й національність! Німці ліворуч, інші — праворуч. Давай, а жваво!

Я відразу зрозумів задум режимного. Він хотів ізолювати нас, німців, від інших товаришів неволі не тільки фізично, а й психічно. Не поганий задум! Диявольський плян, часто стосований чекістами, які намагалися залякати в'язнів. Бо, ану ж котрий заломиться?

Праворуч стала спора громадка українців, литовців та інших, ліворуч невеличка групка німців. Режимний старшина знову наказав:

— Питатиму кожного зокрема, чи хоче страйкувати, чи ні. Хто не хоче, буде звільнений з буру й може свобідно рухатися по таборі. Почнемо від німців.

Жовтий від цигаркового диму вказівний палець старшини випростувався в напрямі одного з нас. Цей виступив наперед.

— Страйкуєш?

— Так.

— Назад. Наступний. Страйкуєш?

— Так.

— Назад.

Тридцять нас виступило й повернулося на свої місця. Частина тихо й боязко, інші голосно й сміливо, але кожний з нас заявився за страйком. Дійшла черга до не-німців.

— Страйкуєш?

— Ні.

— Забирайся, але швидко!

Ми прагнули почути бодай одне — «так», та не почули. Навіть московські й литовські сектярі, бородаті, з медаликами на грудях, які увесьденечки човгались на колінах і хрестились, покинули нас напризволяще.

Аж залишилось п'ятдесят в'язнів — самі українці, які завжди ставали осторонь від москалів. Я не знав їх усіх, але з їхнім провідником доводилось мені зустрічатись. Він звався Остап. Стрункий і високий, справжній велетень, з ясноблакитними, розпроміненими глумливою посмішкою, очима. Він постійно кахикав і плював, бо кілька років праці в копальнях міді Джебаскану пошкодили йому легені.

Про Остапа я знав більше. Він маршував з Чупринкою в лавах Української Повстанської Армії. У відплату за це гештапо ув'язнило в концентраційному таборі його дружину, батьків і сестру. Вони ніколи не вийшли на волю.

»Ну, ця людина напевно не стане по нашому, німецькому, боці!« — подумав я.

Остап саме виступив перед режимного старшину й закашлявся.

— Страйкуєш?

— Так.

Здавалося, що режимний старшина не дочув його слів, бо ще раз запитав:

— Страйкуєш?

— Так, до біса, не чуєш?

Остапа напав хрипкий, болючий кашель. Навіть не глянувши на чекіста, він перейшов до нашої групи. Інші українці чергою заявили за страйком і спокійно пішли за Остапом, немов інакше їй не могло бути. Коли я хотів стиснути Остапові руку, він тільки знизив плечима:

— Навіщо? Все в порядку!..

Режимний старшина лютував, як навісний, йому завторували конвойні вояки. Але даремно, бо тридцять німців і п'ятдесят українців вирішили почати голодний страйк, кінця якому їй не видно було.

Старшина проклинав безконечно:

— Фашистська банда! Прокляті бандерівці, диверсанти! Вистріляти б вас усіх, вистріляти!..

Три чи чотири дні пізніше я не міг довше витримати муки з сорому й цікавості, тому увечорі подався до лежанки Остапа. Голод і спрага так не мучили мене, як загадка, чому Остап і його друзі страйкували разом з німцями? З якої причини вони так легко наражували своє життя на небезпеку? Це питання не давало мені спокою.

— Слухай, Остапе, — шепнув я, щоб не чули інші, — скажи мені, чому ти залишився з нами? Ти мусиш мені сказати...

— З солідарности, Артуре, — усміхнувся Остап.

— Ба, не розказуй казок! Солідарність, Остапе, була в нас тільки влітку минулого року, під час загального страйку. А з того часу багато дечого змінилося, правда?

Остап кивнув головою.

— Чому тільки ви залишилися з солідарности, а інші — литовці, московські молільники не солідаризувалися з нами? Чому якраз лише ви? — не вгавав я. — Ні, Остапе, в тебе напевно була інша причина. Довірєш мені? Сьогодні ми сидимо в тих самих воєцьких ровах, як на спільному фронті — твої турботи є моїми турботами, твій страх — моїм, а поділений страх не є вже страхом...

Пройшла довга хвилина мовчанки, поки Остап обіз-  
вався:



— Твоя правда, Артуре. Була в мене й інша причина, крім почуття солідарности в неволі. Мабуть, я хотів... хотів...

Остап зам'явся, підшукуючи слова. Він стріпнув пальцями й у присмерку я побачив, як глузливою усмішкою блиснули його ясні очі.

— Я хотів, мабуть, як командир, сплатити борг вдячності супроти свого колишнього вояка, який був з твого народу, Артуре. А командирові відділу УПА не годиться бути в боргу, навіть моральному... Дивно, правда? Бо ж були такі часи, коли я умів ненавидіти німців так сильно, як тільки потрапить ненавидіти кривдника свого народу кожна чесна людина... Так, Артуре, рахунок німецького народу, не тільки Гітлера й гештапу, але повторюю: цілого твого народу, який зродив нацистів; кривавий рахунок супроти України ще не вирівняний... Та, вибач мені ці гіркі слова правди. Краще послухай, якщо охота, розповіді про одного з твоїх земляків, що добровільно почав був сплачувати цей великий рахунок. Коли знайдеться більше таких, як він, наші народи скоро забудуть лихо й побрататься...

Остап закашляв і довго мовчав, важко віддихаючи. Згодом почав:

— Восени сорок четвертого року я командував відділом УПА, який оперував на тилах німецької армії. Ми довідалися, що в перші дні січня большевики розпочнуть великий наступ, щоб сильним ударом зайняти решту західніх українських земель, Польщу, Шлезьк, Східню Прусію і пробитися до Одри. Москалі мали у південній частині свого фронту понад сімдесят п'ять стрілецьких дивізій і десять панцерних корпусів. Ми знали теж, що німецькі війська не встояться, бо дух серед вояцтва не був бадьорий. Отож наше Головне Командування вирішило припинити великі акції проти німців, щоб не допомагати большевицькій офензиви. Хай обидва напасники кривавляться та послаблюють один одного. За той час наші відділи повинні були переформуватися, доповнити озброєння і приготуватися до боротьби в нових обставинах — з єдиним уже ворогом на українських землях — большевиками.

Та швидко й легко «казка мовиться», але не легко було виконати наше завдання, до якого потрібні були час і спокій. Але твої земляки, Артуре, втратили були

рештки глузду. Замість спрямувати всі свої сили проти грізного ворога, вони — головно гештапівці — повели безмилосердний наступ на безборонне українське населення і наші відділи, знищували, кого попало, або запроторювали до концентраційних таборів. Довелося знову почати відплатні акції...

Я мовчки слухав гірких слів Остапа і був щасливий, що приєждав, який густішав темінню, не дозволяв бачити сліз сорому в моїх очах. Я плакав з дикої люти на своїх же німців. Остапова розповідь нагадала мені, що й моє теперішнє становище — це наслідки божевільної німецької політики.

— Я дістав одного дня наказ приборкати зі своїм відділом спеціальний загін гештапівців, що залляв уже чимало сала за шкуру українському народові, ліквідувати його й визволити закладників.

Голос колишнього командира пожвавішав:

— Мої хлопці аж горіли з нетерплячки відплатитися катюгам, з рук яких не один втратив своїх рідних. Ми були добре озброєні — автомати й метачі вогню, здобичні, німецькі.

Була між нами й одна дівчина...

— Тільки одна санітарка? — здивувався я. — На цілу сотню?

Остап тихенько засміявся і здушив у горлі новий напад кашлю.

— Ні, Артуре, як тобі не дивно, але Ольга не була санітаркою. Хоч уся її постава, ніжне, я б сказав, аристократичне обличчя і тихий сум у великих очах краще підходили б якійсь сестриці в білому халатику й очіпочку з червоним хрестом. Наша Оленька була справжнім вояком і то не абияким — снайпером. Егеж, друзяко, дарма, що руки в неї були тендітні, як у міської панянки, в очах смуток, але вона була — полум'яна. В її дрібному тілі палахкотів огонь, з її слів, учинків вибухало полум'я. Її батька, члена ОУН, закатували у Львові енкаведисти, маму знищили гештапівці. Ми були для неї ріднею. Бо ми любили нашу Оленьку, як нашу наймилішу сестру. Правда, мої хлопці були молоді, чортівськи молоді, й не одному з них снилися не тільки бої, батьківська хата, геройські діла, а й палке кохання до вродливої жінки, — та всі вони ставились до Олі, як до святощів...

Отож, як я казав, ми вирушили однієї жовтневої ночі проти змоторизованого гештапівського відділу, який, за донесенням нашої розвідки, віз із собою українських закладників. Підшукавши на шляху пригоже місце, ми зробили засідку, замінували поворот дороги й залягли...

Остап вигріб з кишені махорчані корінці й скрутив цигарку. Його обличчя в світлі сірника видалося мені суворим, просто грізним.

— Проминула північ, коли ми почули гул моторів. Над'їжджали гештапівці. Тоді ми стягнули петлю і знищили їх. На чолі й кінці колони їхали танки; один з них напорівся на міну й застиг на місці, другого ми зірвали таки німецькими протитанковими «кулаками». Опісля ми зайнялися особовими й вантажними автами. Водії, всі вермахтівці, були такі перелякані, що й не думали чинити спротиву. Тільки гештапівські достойники, що їхали в особових автах, вхопили до рук автомати. Та їм не повезло. Врешті ми почали шукати закладників... Мої хлопці перешукали всі вози, кликали голосно, але ніхто не обізвався...

Остап крикнув, немов би хотів усунути з горла щось, що раптом застрягло в ньому.

— Де були закладники? Погане прочуття зморозило нам кров у жилах. Гештапівці спочатку мовчали, але коли побачили перед своїми носами наші автомати, заговорили... Вони розстріляли закладників в дорозі... Півтора сотні людей, між ними жінок і дітей...

Голос Остапа здавався мені раптом голосом цілком чужої людини.

— Ми перебили їх усіх, Артуре, як шолудивих щенюків, не милуючи ні одного, розумієш? І їхня смерть не була легкою... Коли ж ми, спаливши авта, зібралися до відходу, я почув раптом біля розбитого танка нелюдський стогін. Я підійшов і побачив того, що стогнав. Він був попечений огнем, як обгорілий стовбур верби. Звуглілі рештки мундиру звисали з його тіла, як клапті дивної кори, закривавлені пальці рвали вологу землю й тутили її до обличчя. «Води!» — прохрипіли його зчорнілі уста. Це був жахливий образ, Артуре, але наші вояцькі серця не здригнулися. Приступ милосердя до них заступили трупи наших помордованих батьків, матерів, діток... Гештапівських закладників...

»Командире, — почув я раптом біля себе. — Візьмім його з собою, вирятуймо!» Голос Олі був ласкавий, набряклий теплотою людського серця. Не мисливши довго, немов у якомусь чаді, я кивнув головою, погодився. А понад нами вже гудів у неозорих висотах літак. Німецький чи московський, байдуже. Напевно ворожий.

Ми відійшли поспішним маршем, а за кілька днів повстанських хитрощів замели за собою сліди перед ворожою погонею і пропали в лісах. Кажу тобі, Артуре, далася нам в знаки ця дорога, бо ж зайвим тягарем був для нас поранений. Мої хлопці вже й буркотіли з невдоволення, але погляд командира й почуття лицарськості в кожного з моїх вояків перемогли всі труднощі.

Я несвідомо голосно полеглошено зітхнув і Остап усміхнувся.

— Твій поранений земляк, німче, витримав разом з нами. Своє життя він завдячував нашій Олі. Вона й перев'язала йому рани, як справжня санітарка, й годувала його і поїла. Коли ж ми добилися до криївки у лісі, смерть загубила дорогу до пораненого.

Найдивнішим було те, що наш німець приходив до здоров'я. Він уже не стогнав, не хрипів, а починав говорити. Я розпитував його, хто він такий і він щиро розказав про все. Властиво, не було нічого незвичайного в його молодому житті. Він народився і зріс у міщанській сім'ї, серед послуху й дисципліни, мріючи про пригоди й величні діла. Коли ж почалася німецько-більшевицька війна, він, як шіснадцятирічний юнак, зголосився добровільцем до танкової частини, воював під Москвою, на Кавказі й Криму. Дістав медалі й рани, і з лікарні опинився врешті в школі старшин для панцерних з'єднань. Три місяці тому зголосився на фронт, а під час нашого нападу командував танком, що їхав, як охорона гештапівців. Мав такий наказ.

Хоч наш полонений не сказав того, я відчув, що його мучить одна думка: чому ми тримаємо його, не відпускаємо на волю, до товаришів, з якими він міг би, якщо не перемогти, то бодай разом згинути? Я знав, що він так мислить, мусить мислити, бо і я на його місці не думав би інакше. Але ми не могли його звільнити. Попадись він до рук гештапівських опричників, його примусили б зрадити наші криївки, а

може й розстріляли б за дезертирство. А натрапив би він на енкаведистів, його теж чекали тортури й смерть. Отож краще було для нас і для нього, що він залишався з нами...

Остап кивнув головою, немов би ще раз схвалював своє колишнє рішення.

— Але незабаром я спостеріг, що наш полонений гість погодився, а може й був радий зі свого становища й перебування з нами... Краще ніж рани приковували його до лежанки сірі очі Олі. Вона ж піклувалася ним, немов сестра, і нераз цілими годинами розмовляла з ним. Вона говорила німецькою мовою так само добре, як своєю рідною.

Коли ми співали, Ольга присувала лежанку пораненого ближче до печі в криївці й після деякого часу ми з здивуванням ствердили, що наш німець підтягає за нами. Тоді в очах дівчини блимали огники радости — з успіху своєї педагогічної праці.

А одного дня, коли я повернувся з розвідки, Оля підійшла до мене.

«Командире, — почала вона схвильовано, — я хотіла б поговорити з тобою про Вальтера, нашого полоненого...»

Я усміхнувся. «Чого цей німак накоїв, Оленько? Може вже втомив тебе й хочеш, щоб післати його до Вальгаллі?»

«Не жартуй, командире, — відповіла суворо Оля. — В мене виникла думка, щоб ти сам поговорив з Вальтером від душі, може він залишиться в нас добровільно й віддасть на послуги нашій справі свої знання. Він — старшина й добрий знавець панцерної зброї, знає більше, ніж не один з нас... А нам треба не тільки хоробрости, а й вміння — треба вчитися і вчитися...»

Ольга розхвилювалася, її очі потемніли, на блідих щоках появилися легкі рум'янці. «Тому то я так часто говорю з ним, переконую його, вчу нашої мови... Я розказую йому про нашу боротьбу, про революцію, наших героїв — Петлюру, Коновальця, Бандеру, Чупринку... Про широкий, спільний фронт усіх поневоєних за волю...»

Дівчина побачила раптом насмішливе скривлення моїх уст і спалахнула сердитістю. «Ти не віриш, командире, а може й глузуєш з мене...» Я засміявся.

»Ти на правду хочеш його переконати, перевиховати? Німецького офіцера, що його ми зустріли з гештапівцями? Сподіваєшся знайти слабке місце в його сумлінні? Він хлопець непоганий, але...« Ольга відчула в тоні мого голосу, що я в прекрасному настрої і собі попала в жартівливість: »Еге ж, друже командире, ти сам мене навчив, що з полоненими треба добре й ласкаво поводитися, переконати їх у слухності нашої боротьби... І я певна, що знайшла доброго учня. Побачиш, що будемо мати з нього поміч«. Я мимохіть подивився на Вальтера. Думаючи, що його ніхто не спостерігає, він дивився на дівчину таким поглядом, що я збагнув таємницю.

»Добре, Олю, — сказав я згодом, звертаючись до нашої подруги, — я довіряю тобі й знаю, що ти розсудлива дівчина. Матимеш напевно успіх...«

У кутку нашого бараку хтось застогнав голосно й цей стогін збудив інших. Коли ж гамір утишився, я попросив Остапа, щоб розказував далі.

— Незабаром ми дістали доказ, що Ольжин »перевиховання« удався. Було це якраз у передріздвяний тиждень. Наш настрій погіршився, вислані на розвідку друзі ще не повернулися й одноманітність життя в кріївці починала надокучати. Несподівано тишу нашого підземного дому розбили звуки, що здалися вістунами з неба — це були радіосигнали.

Вальтер сидів біля своєї лежанки й крутив гудзиком нашого надавчого радіоапарату. Тиждень тому він почав був майструвати коло нього, хоч ніхто не давав йому такого наказу. Під час наших мандрівок апарат так пошкодився, що було просто безнадійністю зремонтувати його. Єдине, що в апараті було непошкоджене, це були — батареї. Але Вальтер таки добився свого.

Повітря було просто насичене радіомовленнями. Більшість з них були зашифровані військові звіти й накази, але Вальтер зумів відчитати деякі з них, пам'ятаючи ключ, і ділився з нами почутими новинами. Коли ж щастило йому перехопити московські або польські радіомовлення, він кликав мене.

Та можеш, Артуре, уявити собі нашу радість, коли одного разу ми схопили хвилю, на якій передавав відділ УПА на зайнятій большевиками території за-

хідніх земель України. Протягом довгих хвилин я чипів біля нашого апарату, схвильований до краю, поки встановив контакт із нашим штабом. Друзі вже думали занести наші прізвиська в пом'яник, будучи переконаними, що наш відділ знищений. З цього часу все пішло якнайкраще: я подав штабові зв'язковий звіт і дістав докладні вказівки. Ми повинні були перекекати велику ворожу офензиву, що саме проходила районами, в яких ми сиділи, опісля мусіли приготуватися до нашого наступу, в південних районах західніх областей. Різдво було для нас, хоч у підземній криївці, справжнім святом народження Божої правди...

Наприкінці січня 1945 року ми дістали наказ вийти з криївок і через деякий час ми добилися до північних районів Карпат. Українське населення приймало нас із сльозами радості й гостило, як рідних синів.

Десь у половині квітня ми почали бойові акції по лінії—Самбір—Хирів—Вільшаниця—Загір'я. Натиск ворога посилювався, бо до енкаведистів і червоноармійців, що їх кинено проти нас, приєдналися орди червоних поляків. Знову почалася боротьба на два фронти.

Несподівано я дістав наказ відійти зі своїм відділом в рейд на Словаччину. В той час трапилось таке, що моя ненависть до твоїх земляків, Артуре, притупилася... І тодішня подія була причиною, чому три дні тому я приєднався зі своїми друзями до вашого страйку тут у бурі. Бо перед моїми очима знову з'явився той імлістий травневий вечір на узбіччях гори Магури Ломнистої...

Підступний напад гострого кашлю здушив Остапа за горлянку й тряс ним у дикому змаганні за віддих, як тичиною. Я з болем серця ждав кінця цих пароксизмів дужань, знаючи, що сильна воля мого українського друга переможе... Відсапнувши глибоко, Остап вирівняв сітку морщин довкола своїх смертельно втомлених очей, зволожив язиком уста й знову почав розповідь:

— Ми були в марші добрих кільканадцять годин і саме зупинилися в одному селі, коли стежі донесли мені, що за нами йде большевицька погоня з танками. Я негайно вислав більшість свого відділу наперед, наказуючи не щадити ніг і добитися до відомого нам лісового масиву, а сам з однією чотою перебрав тилове

забезпечення. Мій плян був такий: зв'язати ворога боєм і швидким маневруванням відтягнути його від сліду моєї сотні, протриматись до вечора, а тоді зникнути. Серед тих, хто добровільно зголосився до чоти, була Ольга й Вальтер. Ольга обслуговувала важкий кулемет, а німець допомагав їй.

На щастя, ми побачили ворога щойно надвечір, коли з гір почали сходити наші союзники — імлісті пасмуги. Ми дозволили большевицькій піхоті підійти на потрібну нам віддаль, а тоді прийняли її таким огнем, що ворожі лави заломилися. Три рази відкочувалася від наших становищ большевицька хвиля і врешті нам здавалося, що ми горою. Та несподівано підійшли танки, що через гірське бездоріжжя були припізналися. Незабаром від їхніх пострілів ціле село стояло в огні. Правда, населення заздальгидь утекло в навколишні ліси, але моїй чоті стало жарко, як у добрі жнива. На добавок мене поранило. Коли я очунав, побачив, як мої друзі приготовляють останні гранати. Надходила наша вирішальна година. Большевики зупинили обстріл згарищ села гранатометами і вислали наперед три танки.

Остап засміявся тихим, щасливим сміхом, від якого по моему тілі пробігла тепла хвиля, на мент проганяючи дошкульний холод буру.

— Забув я, Артуре, сказати тобі, що мої хлопці знайшли були в клуні одного з селян справжню гармату. Мабуть, її залишила котрась німецька частина і запопадливий дядько затягнув ту цяцьку на своє подвір'я, підібравши чималий запас набоїв. Отож, коли появились большевицькі танки, мої стрільці кинулися до гармати. Це була піхотна 7<sup>1</sup>/<sub>2</sub> сантиметрівка, з коротким дулом для обстрілювання позицій піхоти, отож очевидно, що вона ніяк не могла вкусити таких грубошкурних бегемотів, як танки.

Одначе, мої завзяті хлопці були іншої думки. Вони пристосували гармату й незабаром розпочали такий пекельний гуркіт, що я диву дався, звідкіля у моїх повстанців-піхотинців набралось стільки гарматнього мистецтва. Не маючи змоги підвестися, я лежав оподалік гармати й стежив за всім, як у театрі.

А танки котилися спокійно, немов на параді. Большевицькі драбуги завважили з флангу нашу гарматку, припинили свій огонь і танки, як незграбні черепахи,



поповзли просто на наше становище, розташоване якраз на краю узлісся. В почутті своєї переваги вони затіяли диявольську штуку — роздушити нас гусеницями!

В цю хвилину сталося несподіване, що врятувало нас. Від Ольжиного кулемета, що захищав наші бічні становища, зірвався Вальтер і бігцем кинувся до гармати. Я чув, як він кляв у бігу, мішаючи німецькі й українські слова: »До чорта, хльопці, бийте по гусеницях!.. Не по вежах, фердайт нохмаль!..«

Він допав до гармати й вправними руками скерував її проти першого танка. Стрільці піднесли стрільна, один постріл, другий, скрегіт і скажений бренькіт рваного заліза й мої хлопці аж захлиснулися радісним вереском, як малі пастушки серед забави на вигоні. Німець і собі крикнув щось, а обчорнілі, немов вуглярі, »гарматчики« швидко повернули гармату, знову пролунали два постріли, і знову дикий крик радості. Ольга огнем свого кулемета прикрила запілля за підбитими танками, зупиняючи большевицьку піхоту, що, як хорти, рвонула вперед, а Вальтер прицілився передостаннім стрільном. Із хвилювання я примкнув очі й глибоко зітхнув до Бога... Постріл. Несамовитий крик моїх друзів був для мене небесною музикою...

Мла обулила нас, як мати, ласкавими руками й ми швидко зникли в ліску. Друзі несли мене, хоч витрачали на це рештки сил...

Ми щасливо відв'язалися від ворога й за два дні зустрілися з своїм відділом. Сльози смутку за полеглими й сльози радості із зустрічі обмивали з турбот наші душі й додавали сил. Цих сліз ми не соромилися...

Я чув, що по моїх щоках теж течуть теплі сльози, але я не ховав їх від Остапа, тільки мовчки стиснув його руку. Остап відповів дружнім потиском.

— Я швидко підвівся на ноги, — продовжував Остап, — хоч мое тіло кричало з болю і втоми. Та думка про те, що мої хлопці живі й здорові, дала мені силу витримати. Ми заквартирували в одному селі на північних відногах Бескиду. Я получився радіозв'язком з своїм командуванням, передав короткий звіт про наш марш і бій на Магурі, а надвечір скликав своїх стрільців на майдан села. Тут я, від імени Головного Командування УПА, висловив усім признання, підвищив

кількох у ранзі за їхню надзвичайну хоробрість, між ними й Ольгу, нашу сміливу повстанку. Врешті, я підійшов до нашого німця, що самотній і забутий стояв збоку відділу, і голосно сказав:

— Пане ляйтенанте, прошу прийняти від нашого командування, від мене й моїх друзів подяку за ваш шляхетний учинок. Ваша холонокровність і сміливість врятувала нам життя. Чому ви це зробили, не важне — важливішим є діло. З цього часу ви вже не є нашим полоненим, ви свободні. Якщо проб'ємося на Словаччину, постараємося допомогти вам продістатися на Захід, до своїх. Повертайтеся до тих земляків, з якими ви пов'язані кровно й присягою. І пам'ятайте, що спільний наш ворог — це Москва. Бажаємо вам щастя й здоров'я в дальшому житті й боротьбі. Хай Бог опікується вами!

— І як, думаєш, Артуре, відповів твій земляк? Спершу він мовчав, тільки його обличчя зблідло, немов у мерця. Він прикушував уста, хвилювався, врешті промовив поважно смішною мішаниною німецьких і українських слів:

»Друже командире, я дякую вам за ваші слова. Та я лише виконав свій обов'язок. Однак, те, що мені вже не вільно боротися з вами, це... не добре, ніхт гут, ні... Не хочу вертатися на Захід. Хочу залишитися тут, хочу боротися у ваших лавах аж... аж до кінця. Не хочу йти за дроти таборів полонених у переможців Німеччини. Моє місце тут, у лавах ваших вояків. Сповніть мені це прохання, командире!«

Перемагаючи свою хвилюючу радість, я звернувся до свого відділу:

»Згода, бійці УПА?«

Одно могутне »згода!« було відповіддю на моє запитання.

»Гаразд, залишайся з нами ляйтенанте...«

Я відчепив з своєї шапки тризуб і причепив його на грудях німця, кажучи:

»Носи чесно цей наш святий знак, не згуби його, ані не сплям жодним учинком, негідним вояка Української Повстанської Армії!«

Ми потиснули один одному руки, Вальтер виструнчився, стукаючи закаблуками, й я усміхнувся:

»Для тебе, Вальтере, маю важливе завдання: призначую тебе керівником вишколу для поборовання танків і вишколу радіозв'язку. Всі вояки цієї сотні будуть слухати твоїх наказів у цьому відношенні«.

Обличчя Вальтера проясніло радістю і його погляд побіг до Ольги...

За вікнами нашої в'язниці-буру почало сіріти, протяжно загуділи сирени шахт, скликаючи денну зміну до праці. На лежанках зчинився рух, залементували людські голоси, кидаючи навпереміш слова молитви, прокльонів, кличучи порятунку. Один із товаришів недолі почав скигліти, як дитина, накидаючись на свого сусіда: »Ти, собако, вкрав мою пайку хліба!« А хліба ми не бачили вже чотири дні...

Наступного дня появився режимний старшина й тільки засміявся. Ще через день, він почав клясти, а сьомого — просити нас, щоб ми перервали голодний страйк. Увечері ж того дня Остап скрутив з останніх кришок махорки цигарку. Кожний з нас потягнув по разові диму й нам почорніло перед очима, а млість здушила горло. Ми заплакали, немов діти. Згодом нас охопила байдужість. Махорка зайшла в нас відчуття голоду й сираги і ми лише хотіли спати й спати. Почалася остання стадія голоду.

І якраз тієї ночі прибула комісія, самі полковники й генерали МГБ. Режимного старшини не було з ними, його деградували й усунули з посади. Коли ми довідалися про це, ми знали, — перемога по нашому боці.

Властиво, друзі мої, історії кінець. Хворих забрано до шпиталю, інші з нас дістали добру їжу й воду. Бур нагріто так, як лазню, конвойні скрадалися нищечком, немов побиті собаки, ми не мусіли ставати до збірки. Про якунебудь працю не було й мови.

Але нас, німців, ждала ще більша радість: вістка про те, що всіх нас заберуть із Воркути до лісового табору біля міста Горького. Наша мрія — вирватися з пекла Воркути, сповнилася!

Тим жахливішим був, одначе, факт, що Остапа й його 50 друзів призначено на транспорт до копалень золота в Колімі... Яке жахливе слово: Коліма! Найлютіше пекло Східнього Сибіру! Туди запроторено на-

ших друзів тільки за те, що вони були українцями, були бандерівцями, тому, що страйкували разом з проклятими німцями!

На сам Свят-вечір 1954 року ми востаннє сиділи разом: німці й країнци, і спільно співали пісень. Остап сидів біля мене замислений, поважний.

— Смутно тобі, Остапе? — запитав я.

— Чому?

— Що розлучаємося...

— Це жодна розлука назавжди, як звикли думати звичайні люди. На мові націоналістів-революціонерів, вояків, це значить лише перехід на інший відтинок фронту... Байдуже, де будемо: ти в стрілецьких ровах біля Горького, я — в окопах Колими, завжди залишимося на фронті. Так, а котрогось дня знову зустрінемося, десь поміж Колимою і Горьким, на полі бою. І я прошу Бога, щоб наблизив цей день...

— І я молюся про це, Остапе!

— Ні, я не сумую, Артуре. Навпаки, радію, що буду в Колимі. Там теж є бандерівці, а де вони є, там є боротьба, надія і перемога. Будемо боротися...

— Докінчи, Остапе, розповідь про Вальтера й... Ольгу.

— Гаразд, Артуре, я докінчу, а ти не забудь про неї.

Ми досить щасливо пробилися до словацького кордону й тут я поділив свою сотню на невеличкі групи, які легше могли прослизнутися крізь ворожі застави. Бо наш бій на Магурі насторожив енкаведистів і вони подвоїли прикордонну сторожу. Всі ці групи пройшли щасливо на визначений їм терен. Крім однієї, в якій були Ольга й Вальтер. Оточена зненацька переважаючою силою ворога, група боролася до останніх набоїв, обороняючи не тільки себе, а й захищаючи життя чужих їм людей. Бо, як я пізніше довідався, Вальтер, що очолював групу, дозволив приєднатися до неї громадці різних цивільних утікачів, які хотіли безпечно продістатися до Чехо-Словаччини. Між ними були італійські, мадярські й словацькі полонені, які втекли з рук ворога, якісь селяни. Ця доброта Вальтера згубила всіх, бо бойовий відділ втратив свою гнучкість і швидкість маневрування та маршу. Кілька важко поранених стрільців, Ольга й Вальтер дісталися до рук емгебістів, інші мої вояки згинули.

Я випадково довідався про бій групи Вальтера й негайно рушив з рештою сотні, яка вже зійшлася

була на умовленому місці, на відсіч. Поспішним маршем ми перейшли кордон, оточили село, в яке емгебісти завели були поранених, і несподіваним наскоком на світанку перемогли ворога. В наших серцях ще блимав огник надії, що ми не спізнилися...

Остап черкнув сірником, щоб запалити цигарку, й я побачив, що його рука дрижить від хвилювання. Він обкутав своє обличчя густим димом, немов хотів приховати його перед моїми очима. З-поза цього диму я почув приглушені слова:

— Селяни розказали нам, як було... Саме в надвечір'я того дня, коли ми наближалися вже до села, емгебісти вивели полонених на майдан біля церкви й казали тим цивільним людям, які не брали участі в бою, копати яму. Опісля зігнали селян. Коли могила була готова, старший рангою емгебіст казав усім полоненим виступити й питав кожного: «Ти українець?» Хто заперечив, міг стати ліворуч, українці — праворуч. Незабаром на лівому боці стояла, тремтячи з страху, громадка чужинців: мадярів, словаків, італійців, що їх ритували наші друзі з Вальтером. А праворуч стали поранені воїки УПА. Вони не могли стояти на ногах і дружньо підтримували один одного. Ольга підтримувала однією рукою наймодшого стрільця, а другою — Вальтера, в якого ноги були однією пошматованою раною.

Коли прийшла черга на Ольгу, вона голосно й гордо заявила: «Так, я українка!» Вальтер з трудом повернув голову й радше простогнав, ніж промовив:

«Я... теж... українець, яволь!»

Але садизм емгебіста не знав меж. Старшина ще раз наказав нашим бійцям УПА виступити перед нього й запитав, чи вони бандерівці. Всі підтвердили це питання. А Вальтер, німецький лейтенант танкових військ, коли його запитав емгебіст, скривив уста в якійсь дивній усмішці, подивився в очі Ольги й ледь чутно прошепотів до неї: «Можна мені так називатися, Оленько?»

Довгі вії Ольги затріпотіли й з-під них бризнули райдужні краплини. Вона мовчки кивнула головою. Тоді лейтенант легко відсунув її руку, що притримувала його німецьке тіло, випростувався і твердо кинув у лице емгебістові:

«Так, я теж бандерівець!»



## БАРИКАДИ В ШАХТІ

На верхніх лежанках, у кутку бараку, куди не доходив ані промінчик світла від покритої сажею електричної лампочки, і де око найзоркішого вартового не могло побачити навіть зарисів людського тіла, лежали три каторжники. Їхні друзі з бригади вже спали неспокійним сном і, втомлені зморою, час від часу стогнали або скреготали зубами. Тільки деякі з них спали спокійно, не маючи жодних снів ні марень. Це були ті, хто спав духом навіть удень...

Панувала справжня атмосфера бараку, повного гірників. В приміщенні чути смерід густа задуха, пропітнелих онуч, що сохли біля печі; згар газетного паперу й махоркового диму гніздився в кожному закутку, мішаючись з отим гидким, гострим запахом амоналу, — вибухової речовини, з якою гірники мусіли працювати в шахті.

Снігова метелиця-пурга шарпала дверима, трясла баракком, немов лютий п'яниця, якого не пускають у хату. У Воркуті ще панувала зима, хоч кінчився квітень. Цієї весни, восьмої з часу закінчення війни, здавалося, що навіть природа змовилася проти в'язнів. А скільки й без того було в них ворогів: чекісти й зграя їхніх донощиків, дванадцятигодинна каторжна праця, підступна, людожерна шахта, такий же безмілосерний голод, а передусім велика втома, що огортала душу й тіло.

Тільки до трьох каторжників, зашитих у найтемніший куток, ця втома, мабуть, не мала доступу. Замість спати, щоб набратися нових сил до праці, вони говорили й говорили.

— Нічого не вдіємо, — сказав один з них. — Говорити про звільнення, свободу — це самообман. Бо ж самі ми, власними силами, ніколи не вирвемося з не-

волі! Правда, нас багато, мільйони, але це обманна сила, яка вабить нас шкідливими ілюзіями. А насправді — ми слабкі, мільйонна маса безпомічних, слабосилих, розбитих невільників... Гляньте лише на сторожеві вишки і добре озброєних емгебістів, це сила! У нас маса, а в них — насильство. По нашому боці кількість, по їхньому — динаміт! А так хотілося б, щоб було навпаки! Тому злочином є говорити людям про визволення і заражувати їх подібними думками...

— Мій Боже, — шепнув з притиском другий каторжник, — доки ж можна так терпіти? Як довго зможемо жити лише надією на зміну? Сподівання не тривають так довго, як це декому здається. Не було б у світі ні однієї вільної країни, коли б люди не пробували бодай переіменити свої надії і мрії в чин. На якого тоді біса живемо ще, не зважаючи на голод, терор, норми каторжної праці, постійну зраду? Бо віримо й сподіваємося, що й ці страхіння колись щезнуть, мусять щезнути. Але горе нам, якщо перегнемо лук, горе нам, якщо ця надія завмре у нашій душі. Коли вмре надія на свободу, помремо й ми. Може не зразу, не фізичною смертю. Але духовою. А люди без душі — це мертві речі. Ні, заради нашого життя не маємо жодного іншого виходу, як повстати й кинутись у бій. Самозбереження примушує нас почати врешті визвольну боротьбу. Чи є в нас вигляди, чи ні, маємо ми зброю, чи ні, мусимо бунтуватися, якщо хочемо жити. Навіть тоді, коли б у нас була тільки одна можливість виграти.

— Пусте говориш, — заперечив третій каторжник, — бо ж наші шанси не такі то погані. Ви обидва надто чутливо підходите до справи, надто іраціонально. Не хочу недооцінювати почуттів, але наше самовизволення, це справа передусім холодного розсудку, розважливості, тактичної гнучкості. Мусимо підходити до діла, так сказати б, з олівцем у руці, по-математичному. Логічно плянувати й логічно діяти. Коли вдарити, як ударити й чим ударити, ось основні три питання, на які треба знайти відповідь. Тому, що в нас немає зброї, мусимо здобути її від ворога. Або зфабрикувати її. Є багато шляхів до самовизволення... Загальний страйк, масовий зрив, як 1948 року, відкрите повстання. Котру з цих методів виберемо? І як підготуємо її і розпропагуємо, підпільно, в таємниці, чи відверто? На на-



ціональній чи інтернаціональній базі? Це проблеми для розв'язки, це дійсність, серед якої живемо, а все інше — це балаканина, пустомельство, яке послаблює нас і зводить на манівці.

— В мене інша думка, друже, — не погодився перший каторжник. — Свободу не здобувається математичною калькуляцією. Це справа складніша. Найважливіша при цьому людина. А вона складається не лише з розуму й розважливости. Вихідною точкою для всіх наших плянів є факт, що живемо в таборі, оточені зграєю безсовісних паразитів і вбивць, які наживаються нашим потом і прагнуть нашої загибелі, які не знатимуть ніякого милосердя, коли ми скочимо їм до горла. Для нас, безборонних в'язнів, шанси не стоять навіть, як один до сто тисяч. Якщо б так було, я зразу починав би. Ба, що гірше, в нас взагалі немає жодної шанси. Живемо в гетто. А в гетто може бути тільки одне бажання: витримати, поки мури самі не впадуть зовні! Коли в нас не буде такого бажання, можемо викликати небезпеку, що мури впадуть просто на наші голови. А тоді зайвим буде визволення. Мертвим не треба свободи. Жиди з варшавського гетто поплакалися за своє повстання життям. І ми прагнемо цього?

— Якраз тому, що не хочемо вмирати, — засміявся третій, — мусимо зірвати прокляті мури нашого гетто. Ми самі. Ніхто інший. Твоє порівняння недоречне, бо варшавські жиди мали вибір: жакливу й безславну смерть у газових коморах Трємблінки, або геройську смерть у боротьбі. З газових комор не було шляху до волі, але боротьба у гетто могла, серед пригожих обставин, принести їм порятунок, якщо б, скажімо, у той час варшавські поляки були вхопились за зброю, щоб допомогти жидам. Найбільшою трагедією жидів було якраз те, що поляки кинули їх німцям на поталу... У нас є подібний вибір: якщо не повстанемо, раніш чи пізніш загинемо. Ми ж оточені з усіх боків смертю. Але коли зробимо повстання, можемо сподіватися, що наші брати по той бік колючої загорожі стануть по нашому боці. Бо ж усі вони — засланці або амнестовані, такі ж люди, як ми, з наших лав, нашої крові, закляті вороги чекістів. Вони не стоятимуть, склавши руки, як це зробили поляки у Варшаві, коли нас ви-

різуватимуть емгебісти. Не повірю в це ніколи. Отже, навіщо ми зволікаємо?

Перший каторжник був літнім уже українцем, який належав до релігійної секти, що відкидала службу в червоній армії. Другий був німцем з-над Чорного моря, Колись він учив дітей, тепер свердлив діри у вугільній породі для динамітних набоїв. Третій теж був українцем. Ще дитиною покинув він школу й батьківську хату і пішов у ліс, щоб згодом стати під прапор Чупринки. Протягом довгих років він носив уніформу вояка УПА, воював проти емгебістів, нацистів, польських комуністів, був у постійних маршах, у боях... Аж одного дня, поранений, без свідомости, попавсь у ворожу неволю.

Спільною для всіх трьох була пошана, яку вони мали серед гірників. Не тільки серед в'язнів, а й серед «вільних», що теж колись були в'язнями, поки їх амнестовано. І не було нікого в таборі, хто не знав би імен цих трьох друзів — Григорій, Герман і Борис.

Але мало людей знало, що кожний з цих трьох належав до провідних членів таємних таборових груп. Григорій очолював велику громаду сектярів, його вплив сягав аж до міста, де жили його послідовники. Германа вибрали його земляки своїм представником й суворо підпорядковувалися його наказам. А Борис діяв у невеликій, але дуже впливовій і добре поінформованій клітині широко розгалуженої мережі українських націоналістів, що складалася з довголітніх, випробуваних членів ОУН і УПА. Всі вони були люди підпілля, найгрізнішого для емгебістів підпілля поза колючими дротами.

В той час у таборі було чимало груп і групок. В кожному воркутського таборі. Маса в'язнів ще не була спаяна в одну цілість, як це сталося кілька тижнів пізніше. В квітні 1953 року кількасот-тисячна маса каторжників являла собою різноманітну мішанину незліченних груп, яка навіть не думала про з'єднання своїх сил для поширення спротиву. І це було слабе місце підпільного фронту в таборі, в якому жили Григорій, Герман і Борис. А слабкість в'язнів була силою їхніх ворогів...

\*

Мусіло щось трапитися, якесь велике лихо. Кожний просто відчував нещастя. Три приятелі, що вийшли з табору в одній з останніх бригад, спершу не

могли довідатися нічого, бо ті гірники денної зміни, що виїхали з шахти, стирчали в самій гушці натовпу цікавих.

Шахтові гудки обізвались другий раз. Звичайно, тоді зупинявся вугільний транспорт, щоб дати змогу новій зміні робітників з'їхати до штольні. Але цього вечора ніщо не йшло своїм нормальним ходом. Лише невелика кількість гірників переодяглася після праці, а й ті, що вибігали з одягалень, навіть не думали віддавати свої гірничі лямпи. Вони приєднувались до натовпу, всередині якого стояло кілька їх друзів, обганяючись, наче від мух, від сотень цікавих запитань. Бо кожний новоприбулий хотів дізнатись про новини від очевидців.

— Міронов назвав його... западником і з цього почалось, — почув Борис розповідь гірника, що виїхав з шахти. — Розуміється, що Тарас Дзюба дав йому задачу. Він так мазнув Міронова по зубах, аж в цілій штольні чути було ляскіт. Але собака Міронов утік на штрек і незабаром повернувся з підмогою. Коропаткін, Волков, Байлаков, Зассонов, Мікулін та як ще ті стерв'ятники зуться! Майже всі московські бригадири зі зміни кинулися виручати Міронова. Та кривожадна, нікчемна банда нараховувала до сорок душ. Вони притемнили свої лямпи й напотемки влізли у забій, а тому, що вибійні молотки гули, наші хлопці не почули їх кроків...

— Підступні бандити! Стати відкрито до боротьби, чоло до чола, в них і за копійку нема відваги! Але наші дали їм прочухана, чи ні?

— Очевидно, що вшкварили їм! Чи може вам здається, що вони втекли від бандитів? Минувся вже той час, і Богу дякувати, що минувся! — крикнув високий гірник.

З усіх закутків, приміщень і проходів комбінату, в якому зібралися гірники, висипалися нові в'язні. Оповідач стояв посередині кількох сотень спітнілих, захиханих людей, які витягали шиї, щоб побачити його, немов би не вірили словам.

— Далі, розкажуй далі! — залунали нетерпеливі голоси з-поміж юрби.

Голос оповідача аж захрип від крику.

— Ми оборонялися, як могли, але забій невисокий... Та ми били гадюк, чим попало: сокирами, підпірками,

ломами, лопатами. Деяким ми так наклали, що їм слово «западник» уже ніколи не пройде крізь зуби. Мені здається, що кількох гадів ми розтоптали, але в темряві не можна було поррахувати трупів... Та це не допомгло. На кожного з нас наскочило по трьох москалів. І вони прилипли до нас, як бльошці до тіла. Почали нас колоти ножами, в черево, як блатні... До лиха, а в нас не було ножів, бо ж ми не сподівалися напасті. Тож ми боронилися струментами, які тільки перешкоджали в тісноті. І ті огидні п'явки були б нас перекололи, як поросят, якщо б в останню хвилину не підоспів з допомогою Ільчук!

Оповідачеві раптово забракло віддиху й він замовк Борис, що протиснувся аж до нього, побачив, що в'язень виснажений до краю. Якщо б не тиск людських тіл, гірник упав би. Але юрба не дивилась на втому нещасного, тільки домагалася дальших новин. Вона хотіла знати прізвища тих українців, що їх забили бригадири-москалі. Гірник назвав їх і в його блискучих від гарячки й перенапруження очах появилися сльози.

Але коли він згадав прізвище Ольги Гучко, шепіт серед слухачів, які повторяли собі прізвища убитих, замовк. Одну мить панувала могильна тиша. А згодом вибух вулкан людських пристрастей, крик безмежного гніву й смутку. Слухачі не могли заспокоїтись. Вони кричали, немов би криком хотіли заглушити свій раптовий душевний біль.

Ольга Гучко не жила... Забита московськими бригадами! В шахті працювало багато «вільнонайманих» жінок, і Ольга була однією з них. Все ж таки вона не була «якоюнебудь», на яку можна було витріщати очі, коли вона проходила. Хоч вона була молода й вродлива. Ольга Гучко не боялася зухвалих залицьяльників. Кожний в'язень знав, що вона одружена — ще десять років тому побралася з коханим, який був командиром відділу УПА й пропав без вісті. І здається, тільки Ольга єдина вірила в його поворот, після десяти років...

Земляки Ольги, що становили більшість серед гірників, кликали її попросту «наша Оля». Коли ж хтось потребував якоїсь речі, що її звичайний смертельник-в'язень ніяк не міг здобути, вдавався до Огльги. І вона приносила до шахти: газети, книжки, листи, гроші чи лікарства. Ольжина готовість допомогти

іншим була безмежна, — молода жінка ладна була віддати останню копійку й отанній шматок хліба, коли того потребував її земляк-в'язень. Страх про власне життя не брався її сміливого серця. Але турбота про життя інших давала постійну снагу для невтомної Ольги Гучко, «вільнонайманого» інженера в копальнях Воркути.

І ця прекрасна жінка тепер не жила! В'язні не могли повірити..

— А може, Ольга таки живе? — відважився один із слухачів кинути дрібку надії в товпу зрозпачених друзів.

— На нещастя, вона якраз була в забої разом з нами, щось ремонтувала, коли ті собаки напали на нас. Правда, в неї була можливість втекти нагору, або дати себе пізнати. Але Ольга залишилася з нами й оборонялася від напасників гірничою лампою. Я бачив лише, як трьох убивців кинулося на Ольгу з ножами... А коли надбіг Ільчук, ми не могли її ніде знайти, хоч шукали за нею доброї півгодини. Думаю, що бандити забрали її як закладницю, щоб ми випустили їх опісля з шахти. Тож, може й справді Ольга живе...

— То якої холери ми ще стоїмо тут? — крикнув якийсь голос. — Мусимо її відбити!

Григорій проштовхався крізь мур гірничих тіл і запитав оповідача:

— Де сховалася банда?

— Десь у четвертій штольні, на півдні... Поміж першим і другим бремсбергом.

— Правдоподібно, в кабіні машиніста, де бандити знайшли подостатком кисня, харчів і медикаментів та води, щоб пересидіти навіть протягом кількох змін, поки все тут втишиться і чекісти заженуть нас до табору.

— То мусимо з'їхати в шахту, але зараз, і викурити їх з гнізда, — наказав Борис.

— Я йду з вами. Якщо справді Ольгу схопили ті бандити, то її життя висить на волоссині. Вони дозволять їй зійти кров'ю. Отож кожна хвилина дорога. Покищо не знаю, як обдурити тих собак, але спершу треба вислідити їх схованку.

Так говорив Григорій, проводир сектярів, що його дехто називав «паціфістом». Він став по боці Бориса

й Германа і коли Борис запитав, хто голоситься на добровільця, піднісся ліс рук і всі, в'язні й «вільно-наймані» закричали диким хором:

— Усі йдемо! Всі!..

В цю хвилину з'явився в залі комбінату керівник шахти, старший лейтенант Сідоров. В його оточенні були високі службовці з керівництва шахти й деякі старшини з таборової управи. Всі вони зійшли на підвищення й усталися на тому місці, де в державні свята оркестра пригравала марші на честь активістів. Керівник шахти, 40-річний, низенький, але опецькуватий і череватий чоловічок, кашлянув кілька разів до мікрофону й запищав тонким голосом:

— З приводу жалюгідного — гм — випадку в шахті — гм — ми мусіли припинити на протяз однієї зміни вибуток вугілля. Бригади повертаються до табору. За півгодини біля шахти не сміє бути ні живої душі. А хто залишиться, дістане 15 діб карцеру. Думаю, що всім ясно. Кінчайте, отже, — гм — своє нелегальне зібрання і будьте щасливі, що я, старший лейтенант Сідоров, даю вам вісім годин відпочинку. Тож, давай, геть з комбінату!

Сідоров стояв біля мікрофону з міною китайського мандарина. Він був такого низенького росту, що під час своєї промови мусів спинатися навшпиньки, що звичайно викликало загальний сміх.

— А що з нашими зарізаними товаришами? — запитав раптом один з гірників.

Старшини й службовці повитягали шиї, щоб побачити того, хто кинув запитання.

— Я тут! Ось тут! Якщо охота, зійдіть сюди й добре пригляньтесь моему носові, герої!

Емгебісти пошепотіли поміж собою, але не відважилися зійти з підвищення.

— Злякалися, правда? Хотів би я знати, за що ви дістали стільки орденів, що бренькають на ваших грудях? За підрахування трупів каторжників хіба...

— Спокій! — верескнуло знову з усіх гучномовців, розставлених у кутках залі комбінату. — Вийдіть негайно, а то я вижену вас силою. За вашу провокативну поведінку годилося б замкнути вас усіх до буру.

— На те, щоб ви спокійнісінько зарили наших побитих друзів у тундрі й заховали під свої крила їхніх убивць! Знаємо тебе, Сідоров! Але або покараеш бандитів, або ми самі це зробимо...

— Москаль москалеві ока не видовбає, брате! Та ж бригадири — це їхні улюбленці, не знаєте?

— Слушно! Сідоров тягне за бригадирами. Замість петлі на шию, вони дістануть ще премію, їй-бо! Навіть, коли б вони забили сотню нашого брата, то Сідоров їх не покарає!

Григорій протиснувся крізь схвильований натовп аж до підвищення.

— Якщо хочеш не допустити до ще гіршого нещастя, то послухай моєї поради, лейтенанте! Накажи бригадирам, щоб вони негайно виїхали з шахти. Мушиш їх допитати тут, у нашій приявності, свідків є досить. А опісля кажи їх вивести з комбінату і розстріляти. Закон по твоєму боці, бо за вбивство товаришів він призначає кару смерти. Коли ж цього не зробиш, буде нова різня, а жертвами її стануть ти, Сідоров, з своїми колегами!

— Давай бригадирів, Сідоров! — закричала товпа.

Керівник шахти тремтів з люті. Він схопив рукою мікрофон, немов би хотів шпурнути ним у гірників.

— Ти даєш мені поради? Ти... українче! Я тебе застрілю своїм власним револьвером. Всіх вас перестріляю, всіх, як собак...

Сідоров лютував, як божевільний, тряс кулаками, тупотів ногами й погрожував. Його голос, що кричав прокльони й гидкі лайки, рвався, тоншав, поки цілком не замовк. І перекошене із злості обличчя, і вирячені очі, і викривлені, запінені уста, що постійно, хоч беззвучно відчинялися і замикалися, викликали серед гірників грімкий регіт.

Але Сідоров не тільки теряв глузд з люті. Він осліп від кривавої мли, яка застеляла йому очі, і не бачив нічого. Не бачив, як в'язні знищили гучномовці, пірвали на шматки портрети «вождів», що висіли на стінах, а бачив, як роз'ярена юрба із злобним реготом кинулася до нього і його товаришів, як дужі руки схопили дошки підвищення і раптом ривком, підбадьорені вигуками: «Гей, ру-у-уп!» — піднесли їх вгору й перекинули разом з старшинами й високими службовцями...

Натовп гірників, що маршував до шахти, вже здалека побачив почвірну лаву неозброєних емгебістів, які заступили вхід до неї. Мабуть, Сідоров передбачав події і тому викликав сотню з гарнізону. Бо

тільки москалям бригадирам довіряв Сідоров і, якщо б вони згинули, з ними зникла б і його сила.

Згідно з суворими приписами, викликані до шахти емгебісти не мали зброї, навіть звичайних гумових палиць. Тому в'язні, які кількістю перевищали чекістів, без натуги проломили забору до шахти.

\*

Переможні в'язні поділилися: більшість із них оточила щільним першем рудопідіймальну башту, галю машин і вхід до шахти. Ця жива барикада мала завдання крити друзів, що з'їхали до шахти, і забезпечити їм свобідний вихід.

— Тільки по наших трупах чекісти дістануться до башти! — клялися гірники.

Менша частина в'язнів, приблизно сотня, з'їхала групами до четвертої штольні. Її вели Борис, Григорій і Герман. Цього разу вони з'їхали не до каторжної праці, і не для виконання пляну взяли з собою гаки, сокири й залізні ломи. Вони їхали, щоб вирівняти рахунок — кривавий рахунок. В ім'я власне, в ім'я усіх живих і всіх убитих, в ім'я друзів, що загинули в муках і голоді.

Сотня каторжників — це були найзавзятіші з завзятих, найтвердіші й найхолоднокровніші, вибранці з усіх бригад. Тут були друзі із транспортного відділу, всі українці, члени таємного підпілля, були і з бригад відділу штрекогонів, молоді хлопці з німецьких колоній над Волгою, Чорним морем і з Кавказу, самі селянські сини, трохи вайлуваті й твердолобі, але надійні в бою. Представники бригад 63, 64 і 71 складались переважно з естонців і фінів, завзяті юнаки, які ще кілька років тому боролись в лісах своїх батьківщин.

Образ, який виринув перед очима в'язнів у четвертій штольні, посилив їхній гнів. На голій землі лежали важко поранені друзі з нападеної бригади. Їхні тіла були жакливо порізані й поколені ножами. Чимало з них так обезсилили з кровотечі, що не могли рушитися... Один із легше поранених розказав Борисові, що злочинці відійшли в третю штольню, а за ними пігнався Ільчук із своїми хлопцями...

Віддавши поранених під опіку лікаря-в'язня та санітарів, відділи Бориса, Григорія і Германа забрали з депо три електролоки, висипали з вагонеток вугілля і приспособили »панцерний поїзд«. Гірники мовчки



скочили до вагонеток і поїзд рушив з найможливішою швидкістю.

Біля стрілки число шість задеренчав телефон і Борис зістрибнув з льокомотиву, як тільки водій пригальмував біг. Дзвонив Ільчук, зголошуючись з третього забою.

— Богу дякувати, що я піймав вас! Лікар сказав мені, що ви виїхали чверть години тому в південному напрямі. Нам пощастило знайти схованку московських бандитів. Вони забарикадувалися в машиновому відділі першого бункероного ліфту. Не можемо до них підступити, бо ж, як знаєш, цей відділ замкнений сталевими дверми. Треба б зірвати амоналом двері або стіни, але не маємо потрібної кількості набоїв зривчатки, подруге — від вибуху може загорітися метан і вся шахта пішла б у повітря. Отже, можеш собі уявити, що тебе жде, Борисе. Іншого вибору немає, як іти пробоем. Чи післати тобі своїх людей?

— Спасибі, ми сильні, — відповів Борис. — До тебе маю інше прохання: замкни своїми людьми зону бункера, щоб і миша не пролізла. А ми заатакуємо знизу. Не знаю, як повезе нам, якщо бандити мають зброю, але мусимо дістатися до них крізь ліфтову галерію... Та дарма, ми таки відважимося на це. За півгодини починаємо!

— Хай вам Бог помагає!

— Його воля... — зітхнув з полегшою Борис і відклав слухальце.

Він повернувся до своїх друзів і коротко з'ясував їм про все. Вони мовчки кивнули головами. Поїзд знову рушив в дорогу.

Галерія підйомника була два метри висока й шість широка, довга на сто сімдесят метрів, сполучаючи четвертий забій з третім. У нормальних обставинах її можна б пройти чи пробігти за кілька хвилин, якщо б вона була рівна. Але галерія круто здіймалася вгору. Ба, що більше: її долівку творив ковзький, вологий пісковик, вигладжений, як мармурова плита. Навіть рейкові пороги не давали опору, бо були зроблені з бетону.

Це була галерія, що вела просто в пекло. Темна, з затухлим, просякнутим гострим запахом трухлявого дерева повітрям. Люди, що ввійшли до неї, зразу відчули духоту й їхні серця забилися важче.

Яким чином, до біса, дістатися до ворога? Вузина галерії не дозволяла, щоб усі вони однією лавою кинулися нагору. А вбивці напевно вже помітили їх прихід і тільки ждуть доброї нагоди. Ось понад головами нападаючих замиготіли жовтаві світельця гірничих ламп у руках московських бригадирів...

Але Борисові хлопці не злякалися перешкод. Була тільки одна-єдина дорога, яка вела на поле бою, де ждали на них поранені, може стікаючі кров'ю, друзі. Дорога крізь кам'яну, стрімку й вузьку галерію. І поки доведеться перемогти добре озброєних бандитів, треба перемогти галерою.

І вони почали сходити нагору. Ні, вони повзли, осувалися вниз, і знову повзли. Чіпляючись закривавленими від обшморгів пальцями за рейки і пороги. Борисові друзі підповзали все вище. А все це діялося серед глибокої мовчанки, без наказів і прокльонів. Маса в'язнів не розповзалася, сильні помагали слабшим. Так вони здобували простір метр за метром. Вони погасили свої лампи, але згори сильні світла в бункері освітлювали їм дорогу.

Нападаючі не спочивали. Грузький піт заливав їм очі, лився в широко розкриті уста й друзі все частіш ковзалися на гладкому камені, розбивали обличчя об залізні рейки...

У півдорозі Борис побачив, що спад галерії не такий крутий й ковзкий, як напочатку, де-не-де траплялися вибоїни... Можна було спокійно випростуватися і пробігти решту дороги, якщо б не причаєний за залізним бар'єром ворог...

Притулившись до холодного каменю, Борис ще раз розважив ситуацію. Він шукав розв'язки — як найшвидше й найуспішніше, себто, без великих втрат у людях, дістатися до бар'єру. Подібно, як він, мислили інші в'язні, що лежали поміж рейками й вздовж липких від вологої цвілі, кам'яних стін.

І подібно, як Борис, сотня в'язнів прийшла до висновку, що єдиною можливістю для них є швидкий наступ. Вони мусять бігти так, немов би за ними гнався огонь, вода — чи самий чорт! Вони мусіли видобути з своїх поранених, потовчених, до краю втомлених ніг останнє, найкраще зусилля. При цьому їхні спрагнені повітря легені не могли відмовити послууху, серця не сміли послабнути. Цих останніх кіль-

кадесять метрів галерії треба було пробігти так, немов би ніколи большевицька каторга з своїм постійним голодом і холодом не заторкнула своїми муками їхніх молодих тіл...

В ці хвилини вирішного наступу Борисові прийшла щаслива думка. Ворог чекав на них. Він знав, що вони лежать у галерії, отже його не можна заскочити зне-нацька. А все таки в нападаючих була одна зброя, якою можна було залякати московських бандитів. Цілком певно! Зброя, що її лякалися вороги, яка могла паралізувати їхні тіла. На короткий час, бодай на хвилину, а це вистачить для нападу!

Борис шепнув своєму сусідові кілька слів, а цей повторив їх найближчому другові...

Борис почав рахувати. Він хотів порахувати до сто, бо ж стільки часу треба було, щоб його шепнене гасло дійшло до останнього в'язня. Та цифри плуталися в його голові, а замість них зринули слова молитви: »Боже, поможи нам... не опусти нас! Не задля самої пімсти, а щоб рятувати наших найкращих друзів... Ольгу, ідемо на смерть і несемо смерть іншим!..«

Він не знав, скільки хвилин пройшло, як дав гасло, але раптово відчув, що час наступу прийшов. Борис рвучко піднявся з землі. Звернувшись обличчям до друзів, а лівою рукою вказавши на залізну барикаду ворога, він крикнув:

— Смерть чекістам і їхнім лакеям! За Бандеру, вперед!

Маса в'язнів кинулась за ним. »Слава Бандері!« — гукнув молодий каторжник. »Слава-а! Бандера-а-а!« — ревнули нападаючі, як один.

Кам'яні стіни галерії розбризкали відгомін крику, як водограй, послали його й орканом дмухнули вгору, до залізної барикади. Гасло припало до вподоби фінам, естонцям і німцям і в цю хвилину вони забули, що вони є фінами, естонцями й німцями з-над Волги й Чорного моря. З такою самою гордістю, тріумфом і запалом, як у їхніх українських друзів, рвався з їх горлянок бойовий оклик, що поривав за собою, наказував забути про перешкоди.

— Бандера-а-а!

Бригадири були такі спаралізовані цим криком, що отямилися зі страху щойно тоді, коли каторжники

пробігли останній шмат дороги. Вони схопили за каміння і ломи, залунали перші постріли.

Одначе страх, який морозив тіла бандитів, не зник повністю. В них забракло відваги до боротьби. Зрештою, цієї відваги в них ніколи не було, бо ж вони були тільки злочинцями, не борцями!

— Хай живе Бандера! Слава! — підбадьорив своїх друзів Борис, коли перші каміння і постріли впали поміж їхні лави.

Упали перші поцілені, але наступ не припинився. Борис виразно побачив перед собою викривлені зі страху обличчя бригадирів, що заховалися за залізним бар'єром, — натужив сили до останнього стрибка й у повному розгоні впав на спину одного з бандитів, що якраз нахилився піднести сокиру.

Бар'єр упав, його підступні оборонці теж упали. Але поки втихла боротьба, об бетонові стіни бункера ще раз ударив могутній переможний крик, що вирвався з захеканих від утоми горлянок каторжників:

— Слав-а-а-а!

Ольга Гучко, смілива українська жінка-інженер і сім інших закладників були врятовані. Не було порятунку тільки для порізаних українців у забою, де почалася трагедія. Та вони були помщені — за п'ять годин після їхньої смерти згинули й їхні вбивці. Шахта була звільнена від зграї кровожадних садистів, що протягом шести років тероризували гірників.

Старший лейтенант Сідоров уступив, бо трест домагався вугілля, а не трупів. Одначе, ця перемога не задовольнила в'язнів. Бо ж їм не йшлося про Сідорова, а про те, що найцінніше для кожної людини, — ішлося про волю. Тепер, коли московські бригадири й донощики лежали під травою тундри, не було перешкод відверто пропагувати й підготовляти повстання.

За чотири місяці після першого наступу на барикаду в шахті, в копальні знову запанувала тиша, а коли вибухло повстання, у повстанському комітеті було три приятелі — Борис, Григорій і Герман. Вони все ще сперечались поміж собою, бо виринуло стільки проблем, що не легко було знайти згоду. Але в одному вони без спротиву погоджувались: що є тільки один-єдиний, кривавий і повний жертв, але почесний шлях — шлях повстання, революції проти Москви. І тільки цей шлях веде до свободи.

## Я — БАНДЕРІВЕЦЬ

В той час, коли нас, півсотні в'язнів, женуть вулицею табору, зорі бліднуть, але ніч ще не хоче відходити. Велетенські стовпи диму стрімко підносяться вгору, еднаються в один могутній чорний прапор, який безмежно довго віється на захід по сірому небі над Кінгіром.

Увесь табір палає, немов піч гігантського крематорія. Вогонь пожирає мертвих і поранених. Все переминюється в попіл, що його вже завтра розвіє на всі чотири сторони світу вічний пустинний вітер.

Вояки женуть нас серед гідких прокльонів вздовж таборової вулиці. Попри нас із громовим гуркотом перевалюється моторизована колона. В руках чекістів автомати, метачі вогню, а на їх обличчях лисніють садизм і жадоба крові. Понад ними їжаться багнети. »До тіхава океяна...« — надриваються запиті пельки. Для піднесення бойового духу, вояків щедро обділено горілкою. Опісля їх вислано в пекло...

З-поза мурів все ще лунає битевний гул. Повстанський спротив ще не зламаний. Це напевно в жіночому таборі, спадає мені на думку. »Краще вмерти стоячи, ніж жити поставленим на коліна!« — сказала Галя, комендантка третього бараку в другому таборовому пункті. Дві сотні жінок, які вибрали не життя, а свободу. Свободою в Кінгірі називається смерть. Вони озброєні, про це я знаю докладно. В них багато пляшок з бензиною, і здобутих автоматів, вони мають зуби й гострі нігті, і каміння, маси каміння... І в них є тільки одне-єдине бажання: забрати зі собою на той світ якнайбільше, як лише можливо найбільше, кривавих чекістів. Більшість із жінок — це українки і литовки, що втратили родинне вогнище й батьківщину,

дітей і чоловіків, яких убито на їхніх очах, тож вони не можуть про ніщо інше думати, а тільки про помсту, й ще раз про помсту.

О, вони не здадуться, не скоряться!

\*

— Ставайте, бандити! Давай далі! — з криком кидаються до нас конвоїри, коли ми, вичерпані з сил, лягаємо в порох вулиці.

Але ми ще не досягли межі нашого терпіння, ще ні...

Обабіч таборової вулиці горять бараки, в рові лежить, дотліваючи, кістяк вантажного авта.

— Вставайте, фашисти! Вперед, марш!

Конвоїри зганяють нашу групуку з місця відпочинку ударами прикладів. Одначе, на землі все ще залишається двоє: чоловік і жінка, що розпачливо сплелися в обіймах. Вона заціпила пальці на плечах чоловіка, зубами вп'ялася в його сорочку й пищить, немов навіжена. Вояки б'ють їх прикладами рушниць, але не можуть роз'єднати. Порушені до глибини душі співчуттям і огидою, волічемося вулицею. На мене наскокує хтось ззаду й я падаю на коліна. Це прибіг керівник конвою, сильний, як бик, сержант.

— Що тут діється, до чорта рогатого?

Обличчя сержанта чорніє від люті.

— Чому ці сволочі так виють?

Ніхто не відповідає йому й сержант накидається на конвоїра:

— Чого стоїш, немов телепень? Ех, ти, в тебе завжди ніщо не везе!

— Вони ж не хочуть іти, товаришу сержанте, відмовляються від послуху, — скавчить плаксивим голосом вояк.

— Ех, таку твою... Забий їх! Знаєш, як це робиться, що? Угроб їх швидше!

— Єсть, угробити, товаришу сержанте!

Вояк ухопив рушницю за дуло і з розмахом пустив приклад на голову чоловіка, що лежить на землі. Мозок розприскується на всі боки.

Опісля конвойний вішає рушницю на плече, ловить жінку за волосся, воліче її через вулицю і кидає як мішок у палаючі останки авта.

\*

Була, мабуть, п'ята година ранку, як ми переходили подвір'я таборової в'язниці. Старший лейтенант Солтіков особисто перебрав командування над нашою злиденною колоною. Його обличчя перекошилося в садистичну гримасу. Бачу піт на його чолі й ненависть у його очах.

Тепер прийшла його година, година помсти. До того пам'ятного 13-го травня він був начальником оперативної частини в таборі, всемогутнім «опером», як кажуть каторжники. Але під час вибуху повстання Солтікова прогнано з табору. Тільки завдяки енергійному втручанні страйкового комітету поцестило врятувати його від самосуду озвірілої юрби в'язнів. Вона роздерла б його на шматки...

А сьогодні вранці, коли вмарщували військові відділи, Солтіков повернувся знову. Повернувся, щоб убивати...

Нашу групу розривають на частини й ставлять кожного одинцем при стіні. Сержант з чолом бика реве нелюдським голосом:

— Руки на потилицю! Голови до стіни!

Це відома пісенька. Як часто я вже чув цей крик із сержантової горлянки! Починається «шмон» — обшук тіла.

— Здавайте зброю, фашисти!

В наших порваних кишнях вони знаходять всячину: пожовклі фотознімки, кришки хліба, недокурки, але жодної зброї. Ох, ви дурні, коли б у мене був бодай заржавілий ніжик, то я не стояв би тут перед вами! Живцем ви не взяли б мене!

Вояки кричать і б'ють. Багато з нас лежить уже на землі. Якийсь товстяк-москаль, з риб'ячим ротом і чолом мавпи, зриває мені з грудей сорочку. Побачивши в мене на шії ланцюжок з мідяним медаликом Матері Божої, кричить:

— А це що? Що за провокація?

— Це Божа Матір, — відповідаю.

Медалик подарувала мені Аня. Було це після маскри 16-го травня. Єдина пам'ятка про ту, що загинула без сліду, може, про неживу вже...

Конвоїр зриває мені медальйон із грудей, кидає його з сороміцькою лайкою на землю, плює на нього, топче несамовито ногами. Я підсвідомо нахиляюся, щоб захистити пам'ятку. В цю хвилину жажливий удар вояцького чобота в живіт кидає мене на мур. Притискаю кулаки до тіла, щоб не заревіти з пекельного болю. Не хочу плакати, але сльози силоміць вириваються з-під моїх повік: В несамовитому болю, що пронизує моє тіло, чую гидкий сміх:

— Ну як, смакує, бандерівцю?

З трудом підводжу погляд і пильно вдивляюся у вишкірену пику вбивці. Думка про те, що я не матиму більше нагоди відплатитися йому, приневолює мене забути на мить про фізичний біль. Ні, не біль, а ненависть, гаряча, як присок, ненависть здушує мені горло. Ох, коли б я мав у своїх руках осколком гранати, це б вистачило... Неспостережно простягаю руку й риюся в поросі. Ніщо...

— Страйк подох, Чупринка подох, Бог подох, ти теж незабаром подохнеш! — реве чекіст. — Різати б тебе на кусники, проклятий бандерівцю!

«... я вб'ю тебе, задушю, розчавлю твій мавп'ячий мозок, московський бандите!.. Матінко Божа, подай мені бодай один-єдиний камінець...»

— Ставай, собако!

Вартовий зриває з плеча рушницю й заміряється нею. Підводжуся з мукою... »Мати Божа, дорога Маріє, дозволь мені ще прожити, не дай померти, не тут, не тепер, пізніше, не зараз... подаруй мені ще трішки життя, дозволь дожити до години відплати...«

\*

По той бік високих в'язничних мурів чути в регулярних відступах часу сальви автоматних пістолів. Що там діється?

Чистка. Ліквідація. В ім'я державного порядку. В ім'я прогресу й мирної відбудови — в ім'я народу!



»Хто не піддається, того знищують« — казав Горький. Кого знищують?

Всіх в'язнів. Жінок і чоловіків, дівчат і матерів. Селян і робітників. Студентів і гімназистів. Фріців і татар. Українців і естонців. Християн і мусулман... Знищує Москва...

Зігнана в табун при мурах товпа в'язнів проріджується, як просіка в лісі. Приходять і забирають. Вибір не триває довго. Бо й навіщо вибирати для смерті? Немає ж великих і малих. Є тільки »вороги народу«, сини народу, найкращі його сини й доньки.

Чи Аня теж є між ними?

Крізь браму без перерви проїжджають авта. З них розлягаються крики поранених. Чути теж спів.

»Рятунку, брати... Рятунку!«

В гул моторів, у крик, рев, спів уриваються короткими чергами сальви автоматів...

\*

Напружую напухлі очі й шукаю ними за друзями з страйкового комітету. Нема ні одного з них. З уривків розмов між конвоїрами-воєнками довідуюся, що генерал Бичков дав суворий наказ за всяку ціну спіймати живими членів керівництва страйку.

Не бачу Ані.

Попри нас ведуть якогось чоловіка. Його руки заковані. Властиво, це жодна людина. Це обліплений кров'ю, розтовчений, брудний шматок м'яса з подобою людського тіла. Але все таки я знаю його, дуже добре знаю... хоч забув його прізвище.

Знаю лише, що це мій земляк, один з великої кількості українців у таборі. На протязі десятка років він волочив кайдани, що їх сам мусів собі викувати, добував мідну руду й тягав рейки, без нарікань, без мети й сенсу, як сліпий шахтарський кінь...

Аж до дня, точно сорок ночей тому, коли його слова залунали в таборі. Він не говорив багато. Тільки кілька важких слів, та кожне його слово відгребувало присипані в душі скарби, росло яскравим полум'ям і підносилося вгору, як осяйний прапор. Цього ж дня з невільника зродився безіменний пророк.

»Брати, повстаньте!«

Його слова забушували в нашому таборі, немов оркан. Кайдани впали, мужі піднялися і на таборових вулицях гулко й грізно загуділи їхні кроки...

Це було 15-го травня...

Того ж дня — я ніколи не забуду його! — вулиці нашого табору сповнилися різнобарвних метеликів. Малі паперові прапорчики в українських, польських, німецьких, литовських, корейських барвах повівали з вікон бараків і камер в'язниці, маяли навіть на стовпах з колючими дротами. Чоловіки носили на сорочках барви своєї батьківщини, жінки вплітали в своє волосся квіти — анемони й левині пащі, немов би прибиралися до вінця... Їхні засмалені, темні обличчя стали білими й вродливими, промінювали шляхетною людською гордістю, а їхні руки, репані і в рубцях, стали м'якими...

В таборі чути було тільки одне-єдине слово: «Свобода». Його викрикували, ним молилися, співали його, плакали цим словом...

Неймовірно сталося: ціла десятка років нелюдського приниження не змогла забрати від пригнічених людської гідності. Вони повстали! Вони скинули зненавиджені кайдани й віддали для цієї сміливої, неповторної дії своє єдине добро, яке їм ще залишилося: своє злиденне, невільниче життя.

»Свобода!«

В цьому єдиному слові, що його виголошували різними мовами в'язні, відчувається велику спільноту людей, прагнення усіх націй і рас, спільну долю принижених і визискуваних.

Це слово знищує всі перешкоди. »Свобода!« Це слово є основою людського роду.

Оточений важко озброєними вартовими мій земляк мовчки йде крізь наші проріджені лави. Ми підводимо від землі свої погляди, дивимося на брата, дивимося на нього останній раз. Хто ще має на голові шапку, поспішно її зриває. Мужі салютують, звернувши на прощання в бік цього брата свої очі, в яких блищать так рідко бачені мужеські сльози...

При вході в в'язничне подвір'я закутий раптом зупиняється. З його розкритих уст вибухає струмок крові. Але в наших ушах дзвенить його оклик: »Хай вічно живе наша свята Україна!«

Роз'їждженими вулицями табору стогнуть авта. Накази. Вантажать в'язнів.

»Скарей! Скарей!«

»Миколо, бувай здоров!.

»Малчать!..«

»Швидше, давай, давай!«

Солтіков зі своїми конвойними вештається поміж в'язничним подвір'ям і нашими лавами. Вони оглядають в'язнів налитими кров'ю очима й вибирають жертви. Солтіков киває великим пальцем до в'язня в лаві й кличе: »Ходи!« Опісля палець загинається вниз і вибраний маршує туди, де жде смерть.

Все частіше лунають на подвір'ї сальви. Від нашого муру до подвір'я тільки п'ятдесят метрів. Короткий шлях...

Знову появляється Солтіков. Знову лунає його: »Ходи! Ходи!«. Кивається великий палець і людина біжить на подвір'я. Лава при мурі меншає. Сержант повертається.

— Ти Бандера! — реве він до в'язня, що стоїть біля мене.

— Ти теж... ти також... всі Бандери, всі під стіну!

Нас трьох, одного українця, сивоголового грецького жида й мене женуть на подвір'я. Приводять теж юнака, корейського гімназиста з Сахаліну. Він одягнений у смугасту моряцьку сорочку. Пригадую собі його, бо він залицявся до Марії, подруги Ані. Його уставляють біля мене.

Наші плечі торкаються стіни вантажного авта. Мотор заведений, гуде. Вздовж мурів стоять у п'ятиметровій віддалі конвойні вояки.

Подвір'я повне тіней, ми також тіні. Лише сержанта я бачу цілком виразно й завжди пізнаю його. Його обличчя знищене пустинним вітром, зачервонілі кривавим похміллям очі хижо блищать. Він верещить:

— Берлін подох, Гітлер подох, Чупринка подох, Кінгір подох, всі подохнуть... Всі гітлерівські агенти...

Так белькоче він без перерви. Все ті самі слова...

Всі »гітлерівські агенти«... Що за огидне божевілля!... Українець біля мене — член ОУН, втратив свою ногу під час чекістської масакри у Львові, дістався згодом до німецького концентраційного табору... Братів і дру-

зів корейця забили японці, останній у нашій лаві — жид з Сальонік був у Майданку, Авшвіці, тепер у Кінгірі... А я? У березні 1945 року мені якраз минуло було чотирнадцять років, коли вояки УПА звільнили мене з гітлерівської в'язниці, де я сидів як закладник...

Але в очах Солтікова ми всі — «агенти Гітлера»!..

Мій земляк, член ОУН, стоїть мовчки, напругою волі втримуючи рівновагу тіла, бо ж у нього тільки одна нога. Жид склав руки, як до молитви, його уста відчиняються і закриваються, але з душі течуть не слова молитви, а прокльони... А юнак корець ... сімнадцять років. Його безбороді, з бронзовим відтінком обличчя висить у темряві, як блідавий привид. Про що він думає тепер, якщо взагалі може думати? Сімнадцять років... Його серце стукотить, аж рухається порвана смугаста сорочка моряка...

Несподівано розкривається пекло. Примарно освітлене вогнями подвір'я сповняють постріли й передсмертні крики. Правдоподібно, що деяким в'язням пощастило обдурити вартових на авті, яке від'їжджало, роззброїти їх і втекти. Озвірілі вояки женуться за втікачами, лаючись і вівкаючи, як несамовиті. Поранених, що лежать на землі, проколюють багнетами. Перед браму в'язниці заїжджає танк і дико стріляє зі скорострільів.

— Давай назад! — гремить голос Солтікова, що підбіг до нас, — швидко, на інший бік, під стіну!

»Тепер вони помстяться на нас!« — прошибає мій мозок думка.

— Обернись! — кричить до мене конвоїр. Його щока розпорена ножом і кров спливає до уст.

Чи це вже кінець? Тепер я повинен побачити ціле своє дотеперішнє життя, як це буває перед смертю. Я переконаний в цьому. Але я не бачу нічого. Ані обличчя моєї мами, ані волинських лісів, серед яких я зріс, не зринає навіть личко Ані... У мозку жахлива порожнеча, а в душі жаль, що доведеться зараз, так без сенсу, умерти. Бо все ж таки це кінець. Вже завтра, післязавтра ми будемо вільні, зійде величня ранкова зоря волі. Ніяка жертва не пропадає даром. Свобода приходиться до людей у кривавій кольором одежі...

Але цього світанку я вже не побачу. Думка про це вб'є мене швидше, ніж кулі.

Де ж тепер мої друзі, де Аня? Життя гасне, вся краса й весь бруд цього світу зникають... Не буде жодного побачення з лісами Волині, не буде піщаних вітрів, колючих загорож, жодного голоду ні спраги, жодних марень на грудях коханої, ніяких пісень у продимлених бараках, жодних ударів прикладами рушниць, ніякої надії, ні страху. Прийшла хвилинка, коли я не маю ні журби, ні страху, ні жодного спогаду... Я — тільки ганчірка, що її кинули під мур...

Ми, два українці, білоголовий жид, хлопець з Сахаліну, стоїмо під муром, крізь наші мозки перелітає блискавиця і серця завмирають.. —

— Огонь — плі!

Паде сальва й на моє обличчя осипається тинк з муру. Постріли пролітають понад нашими головами. Це ще не був кінець.

Знову постріли. Вояки навіть не чекають на наказ. Горлаючи, вони вистрілюють свої магазинки до останнього набою. Розстріл був тільки пострахом. Подвір'я в'язниці покрите тілами забитих, але чотири в'язні ще раз вирвалося з рук смерті.

Почуваю себе так злиденно, як ніколи раніше. Не відчуваю ударів, якими нас частують вартові. Жид скиглить і без перерви цілує мур. Тільки мій земляк, член ОУН, стоїть випростований, без поруху, як постать з кричі.

Земля здригається від глухого вибуху. Танк біля брами до в'язниці вилетів у повітря. Вони ще боряться...

— Ведіть їх до інших! — кричить хтось за мною.

Ми відходимо з пекла під охороною емгебістів з іншої військової частини.

Транспортний відділ. І ці вояки теж лаються та горланяць. Півсотні рекрутів у бруднозелених шоломах, лейтенант у пілотці. Несподівано появляється Солтіков і лейтенант поздоровляє його, стукаючи голосно закаблукками своїх наваксованих до полиску чобіт. Як на Невському простекті чи в мавзолеї Леніна...

\*

Новий наказ звучить: »На перевантажувальний майдан!« Наказ якогось генерала знову відсуває нашу смерть. Чуємо захриплий голос коменданта конвою:

— Увага! Крок наліво, крок направо — рахується утечею, конвой стрілятиме без попередження! Давай, бандерівці!

Дикий крик з пересохлих горлянок. Мандруємо шляхом, на якому мучилися перед нами тисячі інших людей. Гарячий віддих палаючого табору вже не віє нам в обличчя. Кінгор лишається поза нами.

З-під наших ніг зривається піщаний пил, вдирається нам в очі й горло або снується довгими червоними пасмугами понад колоною маршуючих. Ідемо дорогою невисловлених мук. Побиті, голодні, стікаючи кров'ю, жадібно смокчемо маленькі недокурки, передаємо їх сусідові. А в ушах постійно гуде нам літанія гідких прокльонів коменданта конвою, рябого від віспи москаля, яка кінчається одним: »Швидше, бандерівці!«

На сході світає. Пустиня віддихає блідавим молошним сяйвом. З околиць Джегаскану пливуть понад рівниною серпанки червоного піщаного пилу...

Кілька сотень босих, закривавлених ніг переорюють мерехтливий пісок пустині. Важко розгойдані в грудях в'язнів серця, просять, як і мос: »О, мій Боже, коли б уже дійти! Напитися досхочу води, а опісля спати, спати, спати... Ти, безконечна порошна дорого Казахстану, чи не змилосердишся над нами?..« А все ж кожний з нас знає, що він не спатиме й що до вагонів не дадуть ні краплини води.

— Давай, давай! Не приставай! Вперед, бандерівці!..

Нашу колону оточують собаки-вовкодави. Московіє! Вічна країно невірництва, безмилосердна ти й диявольська!

\*

До місця перевантаження прибуваємо о десятій годині. Над нами стоїть розпечена до білого соняшна куля. Ми не перші тут. По обидвох боках рейок стоять тисячі людей. Між ними й жінки.

Де Аня? Чи вона поранена? Чи її спіймали? Згинула?

— Ти знаєш Аню Бойко?

Втомлений порух плечима. Погляди, що втікають повз мене.

— Не знаю, земляче, мені нічого не відомо про твою Аню.

Ще сотню разів питаю: чи знаєш? Але не можу нічого довідатися. Ніхто не знає іншого, кожний зайнятий собою.

Ось ведуть до вагонів жінок. »Душимося! Води! Води!« — кричать завантажені у вагони, що стоять у соняшному жару, замкнені наглухо залізними штабами. На дворі панує 40-ступнева спека, повітря дрижить гарячими хвилями.

Коли ми, немов на наказ, кидаємося до вагонів, щоб допомогти нашим жінкам, солдати відганяють нас лютьми ударами.

Біля мене сидять навпочіпки китайці, схожі на двоногих пережувачів. Вони безперервно жувають тверді, як камінь, шкоринки хліба й грають у доміно. Гра так полонила їх, що, здається, вони не бачать того, що довкола них діється. Китайці вдоволені, що не сидять вже в таборі, бо не люблять важкої роботи.

— Український, що, ми мусіла там робити теж? — питає мене один з них.

— Мусів, — відповідаю, — транспорт іде до Халмерю або Янгсерай чи Вайгача, а там самі льоди, розумієш?

— Всьо розуміля, український брат, добре мій розуміля, — відповідає китаець і по його жовтій, немов вичиненій, шкурі обличчя ковзається, як блискавка, сумна усмішка.

Опісля він грає далі, тихим голосом перекладаючи своїм друзям мої слова. Вони мочки кивають головами, не відриваючи очей від камінчиків доміно. Китайці заспокоюються, вони не мусітимуть добувати мідяну руду. Бо в Халмерю або Вайгачі, чи як там звуться гнізда поза сімдесятим північним рівнолежником, є тільки »ізвистки« — поклади вапна. Призначені для непокірних, для всіх, яких не можна перевиховати, для найбільш ворожих для держави елементів. »Ізвистки« — це звичайні табори смерті.

\*

Кількість зігнаних на майдан для перевантажування в'язнів зросла до двох тисяч. Вони лежать у подертих, просякнутих кров'ю ганчірках під палаючим жаром сонця. Ніхто не говорить, не співає, кожний байдуже дивиться на постаті вояків у бруднозелених

уніформах, на близький, а такий недоступний табір, сповитий хмарами диму й полум'я, на довгу смугу рейок, що ведуть у пекло.

Джіпом над'їжджають чотири члени СМЕРШ-у, таємної служби армії. Їхні обличчя дуже серйозні, майже заклопотані. Смершівці ідуть помалу й мовчки від вагона до вагона. Їхні очі оминають в'язнів. Згодом вони наказують воякам відчинити передостанній вагон число сім.

В цьому вагоні сидять виключно жінки, збиті в купу великою кількістю, як тварини на заріз. Але вони не голосять, ані не кричать, коли двері відчиняються. Їхні погляди сповнені ненависти й презирства і жінки з погордою дивляться на чотирьох пришельців у шкуряних плащах.

— Слухайте, дівчата, — говорить врешті олин з чотирьох, — маємо для вас добру новину.

Ми наслушуємо і помалу підводимося з землі. А чекіст говорить далі:

— Можете негайно повернутися до табору, якщо обіцяєте, що зараз станете до праці. Це указ генерала Бичкова...

Западає хвилююча мовчанка. Мій Боже, назад до табору в Кінгірі, — Халмерю, Янгсерай, Вайгач не існують більше, копальні вапна, смерть знову переможена!.. А завтра? Завтра все буде іншим... Головне — пережити!

Так думають жінки. Так думаємо ми, чоловіки. Такі думки в усіх... Байдужість зникла, в'язні знову віддихають. Залишається тільки питання: чи всіх нас завернуть до табору, чи...

З вагона кричить нараз одна жінка:

— А що буде з нашими хлопцями? Чи й вони можуть повернутися до табору, якщо ми погодимося на працю? Кажі, чекісте!

Ті, в шкуряних плащах виразно нервуються. Вони мовчки гризуть кінчики своїх цигарок і не відповідають.

Ми всі розуміємо цю німу відповідь. І тоді всі жінки з вагона число сім кричать, немов з наказу, аж у вухах лящить:



— Не хочемо повертатися! Не хочемо працювати! Поїдемо з нашими хлопцями! Байдуже, куди... Скажи це Бичкову! Скажи Москві!..

Я бачу серед жінок багато подруг Ані... Чекісти зі СМЕРШ-у, мабуть, новаки, без ніякого досвіду, не знають жінок з України, бо в іншому разі вони не ставили б таких питань. Могли теж заощадити собі поїздки джіпом у жаркий день...

Чекісти від'їжджають так, як приїхали — без слова поздоровлення, опустивши очі вниз. За їхнім автом зривається велетенська хмара куряви й довго віється пустинею...

\*

Хочу спати, але сон мене не бере. Мушу думати про Халмерю. А може там не так погано...

Коли я п'ять років тому їхав на Сибір, люди з постоїв, де нас перевантажували, дивилися на нас зі співчуттям і казали: »Кінгір, братіки? Ой, та це ж справжнє пекло!...« А все таки ми витримали і в Кінгірі. Людина звикає до всього, а що казати про людину в кайданах. Вона міцніша і витриваліша за всі інші створіння на цій, тричі проклятій, землі. Це незвичайно цупка й туга істота. Так, — філософую в піску біля кінгірської станції, — людина, що має багато мозку, вмє пристосовуватися до всяких обставин — і врешті перемагає їх!

Ну гаразд, Халмерю — це велетенське вапнякове кладовище, до того ж розташоване над Льодовим морем, без жодної можливості втекти, відрізане від континенту, вічна ніч, снігові, жодних бараків, шіснадцять годин праці і так далі, і так далі... Але це ще не говорить нічого. Чим більше по-варварському примушують нас до найзлиденнішого життя, тим сильнішою є воля до повстання. Тільки в обличчі нелюдських погроз, в обличчі найглибшого приниження в'язень готовий до неймовірних учинків.

Треба любити життя, тоді приходиться боротися за нього. Де я чув ці слова? Цілком слушно, чим сильнішою є любов до життя, тим більший гін до того, щоб вивести в бій останні резерви й перемогти, навіть за ціну самого життя!.. Так було завжди, ще в часи Спартака. Так було рік тому у Воркуті й Норильську. Так було теж учора в Кінгірі. І так є

сьогодні, тут на станції в казахстанській пустелі. Так буде і завтра в Халмерю, у Байнґачі, в Колимі. Чи денебудь інде. Навіть у самому пеклі.

Основним є те, що тут є маса. А маса — це сила. Головним є теж те, що визискувані мають провідника. Такого, що не боїться, що в усьому визнається краще, всіх переважає, іде попереду всіх, все бачить, у всьому міцніший, справніший, провідник післаний долею, який випроваджує братів з темноти й чужини.

Ох, Боже мій, ми маємо таких провідників! Багато з них учора полягло. Але на місці одного полеглого стануть два інші й переберуть провід над масою. Мій народ багатий на таких провідників. З лав ОУН і УПА виходять ці наші провідники. Бандерівці є цими мужами, що розпалюють вогонь революції на четвертій десятці років большевицького панування. З крові мого народу виходять мужі, які від Сахаліну до Каспійського моря, від Баку до північного бігуна ведуть уярмлених до наступу на Москву. Це бандерівці!

І це добре, це прекрасне, ми горді з цього, це робить нас великими й непроминаючими.

\*

— Над'їжджає льокомотив, — говорить хтось і всі встають.

Він появляється на закруті й пронизливо свище. Складачем поїздів є жінка й вона складає транспорт серед сороміцьких вигуків та прокльонів. Вартові поспішно замикають двері вагонів. Жінка махає рукою, льокомотив відповідає довгим, протяжним гудінням, гальми скриплять і поїзд помалу котиться вздовж мовчазної маси людей, що залишилися, вздовж проріджених лав переможених повстанців Кінгіру...

До маленьких, заграгованих колючим дротом віконець вагонів поприліплювались людські обличчя, бліді, заплакані, побиті, з широко розкритими очима й заціпленими устами. Приречені на смерть жінки й чоловіки, люди багатьох націй і рас.

Вагони переїжджають помалу, закутаний в пару й дим льокомотив сопе й стогне, рейки дрижать, могутні колеса крутяться по кілька разів на одному й тому самому місці. Поїзд задовгий і, може, не рушить в дорогу, радіємо в душі...

В середині останнього вагона зривається метушня, замкнені стукають до дверей і стін.

— Води! Душимися! — кричать нещасні.

Чуємо їхні крики розпачу й... не рухаємося з місця... Лише плачемо. Поїзд прискішує швидкість, рейки дрижать однією приглушеною струною. Крізь сльози бачу ще обличчя, бачу їх крізь ґрати й колючий дріт, як визирають із вікон, жадібно хапаючи повітря, пустинне повітря Казахстану, останній раз...

Опісля транспорт зникає, перший транспорт, окутаний великою хмарою диму й пари. Крики й стукотіння об двері й стінки вагонів завмирають, лише спів з одного вагона ще довго дзвенить в моїх ушах. »Ще не вмерла Україна...«

Це співають жінки.

\*

А ми, ті, що залишилися, маршуємо назад до табору, що вже не існує. Маршуємо на згарища бойового поля, сповненого трупів. Маршуємо шляхом мук. Ідемо серед побоїв і скавчання собак-вовкодавів. Думка згасла. Намагаюся забути про все. І ніколи вже не проснутися з цього отупіння. Немає жодного неба, в яке можна б вірити. Поїдемо до Халмерю. Завтра або після завтра. Чим швидше, тим краще. Чому, до лиха, я не міг поїхати першим транспортом?..

Всі мої думки вмерли. Бажання жити далі, надія на щось величне, як повторення повстання, трісло немов миляна банька. Залишилася тільки туга за смертю...

Немає ні промінчика світла. Ані зірки. Жодної можливості. Коли б був хтось із близьких, з ким можна б поговорити... Де друзі, де брати, де Аня?..

\*

Несподівано паде наказ:

— Зупинитися!

Перед нами стає начальник конвою з наганом у руках і говорить:

— Слухайте! Сьогодні приїжджає до табору комісія з Караганди. Коли будемо проходити повз членів комісії, то щоб кожний з вас поздоровив їх! І тримайте рівний крок, зрозуміли? Хто вийде з лави, того на місці застрілю. Марш!

Цього ще бракувало!.. Після масакри ще й парада. Вже бачимо комісію. З авта вийшли різні чиновники й цікаво приглядаються нам. Блідий світанок увипуклює їхні гладкі, товсті обличчя. Генерал МГБ зі своїм адьютантом, кілька цивільних у повстяних капелюхах, правдоподібно партійці. І жінка з ними. Мабуть товаришка з комсомолу. Ніжки в криваво-червоних чобітках, на плечах, дарма, що спека, хутерце якогось подовгастого звірика. Мальовані уста, а в очах похитливий погляд. Вона викручується в бедрах до свого сусіда, товстого майора й шепче йому до вуха щось веселе, бо він сміється.

Начальник нашого конвою обсмикуює на собі ремені, вистрибує наперед і, стукаючи закаблуками, звітує. Генерал пихато киває головою. Начальник застигає на своєму місці перед комісією. Він хоче належати до них!

А ми, понад чотири сотні безборонних, знесилених каторжників маршуємо небитим шляхом, наші роз'ятрені, закривавлені ноги місять пустинний пісок, рівчак й горбки. Але в цю хвилину до нас приходять зрозуміння, що ми не такі безборонні, як здається. Ми маємо зброю, сильнішу за всю військову потугу — ненависть і хотіння перемогти ворога!

Не було жодного наказу й ніякий шептаний заклик не пройшов нашими лавами. А все таки в серцях усіх нас появилася, немов блискавка, одне бажання..

Ледве перші п'ятірки в'язнів пройшли попри комісію, як дальші лави колони кидаються через рівчак, за яким стоять члени комісії. Маса наших тіл змітає раптом чекістів і всі збиваються в один вузол. Чекісти вертаються у піску, як хробаки, кричать і в'ються під нашими босими ногами, якими ми витанцювуємо на їхніх тілах якогось несамовитого гопака. Опісля ми пускаємо в рух наші кулаки, зриваємо зненавидженим потворам уніформи з тіл, б'ємо з люттю, топчемо ногами, як божевільні. Нарешті ми знову дістали силу.

Конвойні вояки стоять спершу, немов скам'янілі, без руху, не маючи спромоги збагнути, що сталося. На їхніх обличчях малюється безпорадне остовпіння. Врешті вони отямлюються і тоді зчиняється пекло. Клекотять кулемети, торохтять постріли рушниць, накази мішаються з лайкою. Біля мене падають друзі, з їхніх уст вибухає кров, придушуючи крик. Вартові

стріляють в натовп в'язнів, не прицілюючись. Собаки зірвалися з припон і шматують живі тіла.

Одначе, немов на глум, наша відвага зростає, кри-  
завий хміль стукає в голови, дарма, що кулі густіше  
б'ють в наші зімкнені лави... Але сили так швидко  
покидають нас, як прийшли. Ми падаємо задихані на  
землю, покриваючи собою тіла побитих чекістів. Кри-  
вава мла, що застеляла наші очі, розвіюється...

Несподівано бачу перед собою ліс сталевих шоломів.  
Недалеко стоїть довга колона авт. На поле бою прибув  
цілий полк вартових. Перехрещуються крикливі слова  
наказів, понад нашими головами літають кулі. Опісля  
перед нами зринає їжак багнетів. І ми дивуємося, що  
маємо ще силу підвестися з землі й зійти на дорогу.  
Знову повертаємося до табору. За нами залишаються  
поранені й забиті. Немає часу поразувати їх...

Знову маршуємо, оточені подвійним ланцюгом озбро-  
єних конвойників. На чолі колони і на її кінці їдуть  
авта, на їхніх дахах уставлені готові до стрілу куле-  
мети. Нас ще раз зламано, але в наших серцях панує  
радість. Ми ще раз показали, на що здатні каторж-  
ники!

І тепер я знаю — нас не можна перемогти. І як  
муки та які бої ще не прийшлося б перенести, одне є  
певне: останній бій буде перемогою нашого прапора!  
Кров героїв, що сьогодні попливла в Кінгірі, принесе  
багате жниво, бо ніхто не вмирає за себе.

— Швидше, бандити! Не прикидайтеся втомленими!  
Постріляти б вас усіх, потопити у Волзі! Ми виб'ємо з  
вас самостійність, Кінгір не повториться більше, ви,  
проклятуще насіння Бандери! За кожного забитого  
нашого поставимо до стіни одного бандерівця!.. Ніхто  
вам не допоможе, ані Бог, ані Бандера! Швидше, банде-  
рівські бандити!..

В наших ушах гримлять лайка й погрози. Кричать  
не лише старшини, а й кожний рядовик пащекує нена-  
висно. Ніколи раніше я не був такий гордий з того,  
коли мене називали бандерівцем. Як же великим му-  
сить бути страх чекістів перед Бандерою, якщо вони  
так дуже його ненавидять і не можуть нічого іншого  
мислити, як тільки це: Бандера винен у всьому, за-  
бийте бандерівців!

Я ніколи не бачив Степана Бандери, не чув його слів, знаю тільки те, що він живе десь на Заході й бореться за нашу справу. Цей муж, провідник 40-мільйонного народу, розкиненого на всі чотири сторони світу, уярмленого, але не скореного, був для мене якимсь святим мітом батьківщини, коли я три роки тому довідався про нього в таборі від членів таємної організації ОУН. Тепер я знаю, що Степан Бандера справді живе, його сильне, ніколи невтомлене серце б'ється почерез усі кордони й дає нам силу, відвагу й віру. Повстання в Кінгірі було б неможливим, якщо б кожний українець не був одержимий духом Бандери. І чи це не правда, що чекістів огортає справжнє божевільня і їм здається, що в кожному українцеві, якого вони заб'ють, вони знищують Степана Бандеру, таки його самого?

Так, Бандера живе серед нас, Бандера є в Кінгірі, Бандера є незримим командиром нашої розбитої, але певної перемоги, незламної армії! Степан Бандера є тією людиною, перед якою дрижать московські імперіялісти. Степан Бандера — полум'я, що спопелить до основ Москву, сьогодні чи завтра, і я ще доживу до цього дня...

Я бандерівець! — як гордо це звучить. Я нічого не лякаюся на цьому світі. Ми переможемо під прапорами Бандери. Мое тіло повне гарячого трепету радості й жади боротьби. Кінгір — звук фанфар революції, і їхній могутній голос дзвенить у моїй крові!..

\*

Восени 1954 року прибув до Воркути невеликий транспорт поранених повстанців з Кінгіру. Були це переважно українці, недолітки. Тому, що вони брали активну участь у повстанні, їх не амнестовано, а поділено на малі групи й заслано в різні закутки московської імперії. Одна з цих груп прибула до Воркути. В «бурі» — таборівій в'язниці шахти число 40, в якій я сидів тоді з приводу відмови від праці, я перебув довгий час з учасником повстання в Кінгірі. Подані вгорі записки є особистими переживаннями молодого члена Організації Українських Націоналістів. — Автор.

## ОСТАННІЙ БАТАЛЬЙОН

*(Епізод з боротьби в Казахстані)*

Їх знали майже всі, хоч в обложеному таборі жило понад вісім тисяч людей і хоч було надто багато іншої праці, щоб мати ще змогу слідкувати за парою закоханих. Одначе, зависників їхнього щастя не було, всі бажали коханцям щастя.

Він походив з волинського Острога, звався Андрій Ремез — високий, як хворостина, юнак, ясноволосий аж рудий, з ластовинням на обличчі й цікавими, ніби постійно здивованими очима. Його дівчина називалася Наталія Гамалія і виросла вона над Чорним морем, недалеко Миколаєва, де її брати працювали в корабельних верфах. Батько Наталії боровся в лавах війська Симона Петлюри, згодом помер на литовській чужій землі від старих ран. Про це дівчина довідалася від своїх братів.

Чи ці брати ще живі, Наталя не знала. Вона пригадувала собі тільки ту жахливу березневу ніч 1942-го року, коли німці наказали робітникам з верфів сідати до вантажних вагонів. Братам пощастило втекти просто в останню хвилину. Забравши з собою сестричку, вони по довгих і важких зусиллях добилися до волинських лісів, до стоянок УПА. Це був прекрасний, до болю радісний час, запевнювала свого милого Наталя і її звичайно бліді щічки розцвітали маками. Стільки було ворогів, які чатували звідусіль: поляки, гітлерівці, москалі, мадяри...

Та Наталя не турбувалася небезпеками, адже ж вона була зі своїми братами. Одначе, одного дня вони знайшлися в оточенні. Відділ поділено на невеликі групки, щоб легше було пробитися крізь застави, а жінок і дітей залишено в селі. Коли ж прийшли емгібісти, вони не багато довідалися від Наталі. Їй же

було всього тринадцять років. Крім того, вона й не хотіла нічого говорити, бо так робили всі бандерівці, якщо вони попали до рук ворога!.. А вона була теж бандерівкою, як гордо признавалася в своїй дитячій свідомості. Та дарма, що вона була ще дитиною, її засудили на п'ятнадцять років каторги й вислали до Кінгіру...

\*

У Наталі не було ластовиння, але їй не вадило те, що в її хлопця було аж забагато. Інколи вона глузувала з нього, але жартом, як це буває між закоханими. Бо ж вони так доповнювали одне одного, немов би знайшлися в коробці маку. Лихом було тільки те, що вони жили в Кінгірі. В обложеному ворогом твердині. Зрештою, вони так мало турбувалися цією облогою, як Наталя ластовинням на обличчі Андрія. Вони кохалися.

Прекрасна червнева ніч, ніч кінгірського літа 1954-го року на мить зачарувала собою Андрія Ремеза. Вийшовши опівночі з бараку другого «лагпункту», де він працював протягом дня біля радіоапарату надавчої станції, хлопець постояв трохи, милуючись спокоем і прохолодою нічної, пори, потім тихо подався до жіночих бараків.

Кам'яні бараки в каменистій пустині Казахстану. Понад табором склепиться безконечно високою банею небо, чисте, прозоре, без того сіро-зеленого мідного пороку, що цілими днями висить у повітрі... З бараків лунають пісні. Це співають обложені. Релігійні хорали, степові думи, гимни повстанців... І всі ці пісні мають той самий ритм: гарячий, пронизаний деколи раптовим холодом, бурхливий, сповнений героїки й глибокої, відданої віри в Бога. Прадавній, суворий спів знедолених, що ним кінгірські в'язні заглушують свої злидні, муки й смерть, пестять свою тугу за волею...

Дівчина вже ждала. Обнялися мовчки, раді, що можуть бути разом. Обличчя Наталі вологе, холоднувате... Закохані сідають у високу до колін траву, що росте поміж теплицями, зараз за жіночим табором, і обведеними колючим дротом мурами. Пахуча трава в кам'янистій пустині Казахстану. Наталя теж працює в теплицях, вирощуючи городину й квіти для таборово-



го начальства. Вчора вона принесла до табору останні квіти й прибрала ними кімнату в лікарні, в якій ще лежать трупи чекістської масакри. Після проголошення страйку не було вже змоги поховати їх у піску, тому мертві залишилися разом з живими в обложеної звідусіль твердині.

На трав'яному килимі лежать синюваті тіні сторожевих веж, що примарами визирають з-поза таборових мурів. З південного сходу, з невисоких узгір поблизу Джегаскану, завіває гарячий легіт.

Андрій відчуває на своєму обличчі тепло-вологі уста Наталі, що пахнуть травом і яблучним чаєм. Тверді, високі груди дівчини пружно впираються в його тіло й Андрій жагуче пригортає її до себе. Тихий легіт лягає на них, немов тепла ласкаюча рука..

... В'їждженою автострадою гуркотить колона вантажних авт. Вже третя на протязі цієї ночі. Раптом Андрія огортає нез'ясований страх і хлопець звільняє дівчину з обіймів, нервово закурює цигарку. Руки в нього дрижать...

Задивлений у вартівничі вежі, що яскраво вирисовуються на холодній, темній синяві пустинного неба, хлопець тривожно наслукує. Вітер затих, умовкли й співи та гамір у бараках.

Наталя щільніше горнеться до Андрія. Її рука ніжно торкається руки милого.

— Чому так замислився, любий?

Андрієві очі напружено слідкують за невеликою світляною цяткою, яка рухається в далині пустині. Він знає, що це емгєбівське авто, яке об'їжджає табір. В цьому авті є п'ять людей залоги. П'ять шапок з червоними обвідками, п'ять широких, вилицоватих московських облич. На колінах чекістів лежать автомати — »балалайки«...

— Про що думаєш, Андрію? — вдруге запитує Наталка.

— Про багато дечого...

— І про те...

— Так, про те теж...

Дівчина боїться вимовити те, що непокоїть її, тільки глибоко зітхає.

— І про те, Наталочко... Про кулемети на мурах, про танки в місті. Думаю теж про Колиму, Норильськ і Воркуту... Там також було так, як тут...

Андрій мовкне на хвилину, гасить цигарку, опісля нахилиється до дівчини:

— Думаю про те, що думають інші, мусять думати. Ми кохаємося напередодні масакри в таборі. І це жахливо сумне, моя маленька, смілива дівчинко!..

Андрій Ремез намагається надати своєму голосові спокою і певности, але йому не щастить. Думками він біля Рихарда та свого помічника литовця. Три тижні тому Рихард навчив його азбуки Морзе. Повсталі в таборі в'язні надзвичайно гордяться своєю надавчою радіостанцією. Ніде правди діти, на протязі 37 років це перша вільна радіостанція на території червоної імперії, серед пустині Казахстану, в обложеному таборі, в якому живе вісім тисяч повсталих каторжників, радіостанція віддалена на тисячі кілометрів від радіостанцій вільного світу. Це вільний голос підневільного світу, свобідний голос уярмлених, одержимих великим прагненням зірвати ланцюги кріпацтва й чужого насильства!..

Андрій Ремез усміхається мимоволі: трьох їх є, трьох друзів, які обслуговують цю дорогоцінну станцію — Ріхард Фолькман, колишній фронтовий старшина, Яро Бугайтис, помічний радист, що був раніше литовським партизаном, і він, Андрій Ремез. А сміливим будівником повстанської радіостанції є грузинський студент...

Справді, дружба народів. Давид Дарсавелідзе склеїв радіопередавач просто мозольною працею з частинок таборового рентгенівського апарату. Опісля вони змонтували радіостанцію в добре замаскованій темній комірці другого бараку в жіночому таборі. Крім членів повстанського комітету й працівників станції, ніхто не знає, де вона приміщена й хто її обслуговує. Вони безперервно, вдень і вночі, надають короткими хвилями вимоги повстанців і прохання про допомогу. Радіоапарат слабенький, але все таки радисти сподіваються, що його хвилі доходять не тільки до приймачів емгебістів, а й поза межі Казахстану, може, до Персії, Іраку, Туркестану...

Пізніше вони збудують міцнішу станцію. Це »пізніше« тривожно давить горло кожного в'язня, але ніхто не признається до цього. Бо хто ж зареагує на ті розпачливі заклики, що йдуть в етер, навіть, якщо б вони справді дійшли до вільного світу, допомоги якого ждуть в'язні Кінгіру? Бо кого ж у Лондоні, Берліні, Римі або Парижі зворушила смерть тисяч людей у Воркуті?

Тривожні мислі Андрія і глибоку тишу перериває голос Наталі, яка просить:

— Дай мені цигарку, Андрієчку! Маєш ще?..

Андрій мовчки заперечує головою.

»Вона нервується, — мислить він. — Ні, боїться. Попросту боїться... Людина дістає страх, це все. Страх перед смертю і страх перед небуттям. Боїться пострілу в потилицю, або вогню, ножа, петлі... Тисячу страхів, тисячу смертей, тисячу пекольних мук...«

Так, дівчина боїться. Маленька й утомлена, вона ще більше маліє, зібгана в клубочок, рве дрижачими руками стеблини трави, ламає їх і кидає в повітря. Обличчя в неї посіріло, немов кам'яне. Тільки на висках стукотить у б'ючках кров.

Несподівано відзивається голос гітари, в супроводі співу. Якийсь в'язень забажав пісні, немов води в спеку. Він, одначе, не співець, його горлянка дрижить, деренчить, як тріснутий висухлий гарбуз. Андрій Ремез перший раз чує цю мелодію, слова здаються йому чужими. Може, це якийсь вірменин або татарин? Та чи не однаково, хто? Мелодія гарна, сумовито горда, а гарні мелодії не потребують перекладачів...

На білому Наталчиному чолі перлиться піт. Наталя Гамалія... Гордо зарисоване підборіддя, м'які лінії шиї, буйне, чорне, як крило ворона, волосся обрамлює овал второпного обличчя, дивно одуховленого внутрішнім огнем великих очей. Дарма, що в глибині цих очей ворухиться тепер приборкуваний силою волі страх, вони впевнено дивляться на хлопця.

— Хочу завжди бути з тобою, — шепоче вона до милого, — знаю, що не зможу жити без тебе... люблю тебе... Залишуся з тобою і тоді, коли вони стрі-

лятимуть на нас. Буду при тобі й серед граду куль, не покину тебе в боротьбі...

\*

Мабуть є третя година ночі. На сході починає світати. З вартівничих веж раптом лунає музика. Управа табору часто наказує грати з грамофонних пластинок гучні мелодії, щоб заглушувати ними гучномовці повстанців...

Розцвітали яблуні і груші,  
Постелився туман понад Дніпром.. —  
тягне тремтливу ноту високий тенор.

Наталя Гамалія здригається і Андрій накидає на її плечі свою ватянку. Несподівано спів западається в гнітючу, тривожну тишу, в якій помалу починає наростати далекий скрегітливий гул. »Танки!..« — освідомлює собі Андрій.

Наталка тривожно ловить його за руку:  
— Слухай, це Бичков!..

»Увага, увага!.. — стоголосо ревуть із вартівничих веж гучномовці. — До табору вмаршовують відділи війська. Наказую всім страйкарам негайно покинути бараки!..«

Так, це його голос. Це голос другого керівника табору примусової праці, генерала МГБ — Бичкова. Голос ката з доброї школи Держинського, Ягоди, Єжова, Берії. Шлях до слави й медалів стелили йому трупи білих і жовтих невільників.

Ще не прогомнів голос Бичкова, як уже весь табір заливає несамовито яскраве світло прожекторів. Потойбік мурів злітають у повітря тисячі зелених ракет. Андрій Ремез бачить у їхньому сяйві, як крізь таборову браму продирається танк, що плює навколо огнем. За ним стугонить другий, третій...

— Мій Боже, танки! — верещить пронизливий голос.

Зриваються з припони всі пекельні сили: крик, вибухи, голосіння, постріли, брязкіт сталевих гусениць, рев топтаних живцем людей.

Вибила година призначення. Страйк у Кінгірі перестав бути страйком, промовила грімким голосом боротьба. Наступ на кінгірську фортецю почався!..

... З бараків, що розташовані поза брамою, вибігають громади в'язнів, кидаються до барикад. У повітрі

летить каміння і пляшки з запаленою бензиною. Крики, дим, вогняні блискавиці, скрегіт заліза й тепла, паруюча кров. Каміння проти сталі, людські кулаки проти гармат!..

Раптом повітрям стрясає жакливий рев із сотень горлянок: »У-р-рр-а-а!« У перерви цього реву впадає верескливий, пронизливий голос потвори в генеральській уніформі:

— Я, Бичков, наказую: негайно покинути бараки!..

Цей голос заглушує маршова музика. Кулемети стукотять без перерви. Крізь щілини в потрісканих мурах важко снуються пасмути диму. Темряву роздирають яскраві язики полум'я: метачі вогню...

... Вулицями табору котяться танки, розвалюючи пострілами гармат барикади. В'язні тікають до бабаків, залишаючи трупів і поранених. Гусениці танків без милосердя розчавлюють людські тіла; водіїв охопив шал крові, жадоба нищення. І знову дике, пронизливе, як зойк: »У-р-р-а-а!..«

... Андрій Ремез і Наталя Гамалія заховалися у відкритому каналі, що лежить під обстрілом емгестів. Звернений до вулиці берег рова дріавлять кулі кулеметів і гранатні осколки, з протилежного боку шумлять над головами захищеної пари камені й пляшки з бензиною.

Андрій гарячково снує плян, як дістатися каналом до справжньої оборонної зони табору. Перший і другий «лагпункт», простір навколо бараків, де міститься в'язничний штаб, також район колишньої таборової в'язниці й жіночий табір розбудовані в справжні оборонні бункери. Натомість третій «лагпункт», в якому знаходиться молода пара, укріплений дуже слабо. Не стало часу...

Обличчя Наталі покритися зеленкуватою блідістю і дівчина раптово валиться на берег каналу.

На вулиці горить танк Т-34. З його відкритої вежі вистрибує з криком болю вояк, одяга якого спалахує полум'ям, як смолоскип. Огонь зриває у танку запасні набої. Несамовитий гук, дзвяквіт розриваного заліза і гарячий подмук повітря, як велетенський кулак штовхає Андрія до стіни рова.

— Тікаймо геть! — кричить хлопець до Наталі й тоді спостерігає, що дівчина зомліла й осувається в брудну, смердючу воду каналу. В останній мент Андрій ловить її руками й підсувається з безвладним тілом дівчини на берег рова. Глянувши на вулицю, він не вірить власним очам: танки завертають до таборової брами! Вони незграбно повертають свої сталеві цівки й, простуючи до виходу, стріляють.

З бараку вибігає в'язень з залізним молотом у руках, біжить до останнього танка, що припізнівся, і вскакує на нього. Біля пояса в'язня висить набій із зривчаткою. В'язень намагається відчинити ломом отвір вежі, але його зусилля даремні. Несподівано отвір відкривається сам з середини. Андрій виразно бачить, як в'язень запалює цигаркою люнт зривчатки. З люки висувається автомат. Коротка черга пострілів і влучений кулями в'язень хитається, притискаючи до свого тіла вибуховий набій. Все таки він судорожно чіпляється вежі й паде біля неї. Майже рівночасно вибухає набій...

Танкова колона зупиняється, стріляє з усіх дул і незабаром хмари чорного диму огортають сталеві потвори. На танки, що зупинилися біля воріт, летять пляшки з бензиною. Один танк із зірваною гусеничною стрічкою крутиться колом, як великий жук з обламаним крилом. Він дико трясє своєю вежею і з люття плює вогнем у кам'яні бараки...

... Андрій Ремез безпорадно й приголомшено дивиться на жахливе пекло біля воріт табору. Стовл огню, чаду й нестерпного смороду спихає його глибше в каламутну воду рова. Чи ж немає виходу? У руках хлопця звисає безсиле тіло Наталки.

Звідусіль відгонить горілим м'ясом, розжареним залізом, бензиною, боротьбою, смертю і жахливими ранами. Ох, якщо Наталя попадеться живцем у руки п'яних солдатів, її жде нелюдська смерть!

Наталя... Вона знову прийшла до свідомости, чіпляється руками Андрія, немов потопаюча, й розпачливо шепече до нього:

— Не покидай мене, коханий, не покидай!..

Геть, геть з цього пекла!.. Андрій повзе, підтримуючи дівчину, аж до найближчого закруту рова й підводить голову понад берег рова. Танкова колона, з якої

залишилося тільки три панцери, стоїть біля таборових воріт, ждучи, мабуть, на підкріплення. В'язні викинули з бараків горючі сінники, щоб їдкий дим з мервистої соломи перешкодив гарматчикам у прицілі. При обкладеними мішками з піском входах до бараків лежать купи побитих вояків.

І знову пронизливе: »Ур-р-а-а!« Крізь таборову браму зеленуватими хвилями уніформів вливаються нові відділи емгебістів. Батальйони Бичкова йдуть серед криків і сп'янілого реву, вриваючись в обложений табір...

Танки теж рушають спроквола...

До залізного колоса скрадається під захистом диму з тліючого сінника молоденька дівчина, що вибігла з бараку. Коси в неї жовті, довгі, й вона схожа на стрункий пшеничний колосок. Дівчина спритно, як кішка, вскакує на танк, і, прикривши намоченою в бензині ганчіркою проріз для емгебівського зорця, запалює її. Полум'я спалахує і дівчина не може стримати крику дикої радості. Вона опиняється одним стрибком на землі й тікає до бараку... Ще тринадцять метрів, вісім, шість...

Емгебісти уставили кулемети й обстрілюють вулицю, немов би поливали її водою. Мить, і черга пострілів досягає дівчину. Вона помалу, дуже помалу обертається тілом, і Андрій бачить її обличчя, перекошене гримасою болю. Але біль смерті швидко вигладжує усмішка, повна радості й безмежної зневаги до ворога. Коли наступна черга куль торкається знову її тіла, дівчина високо змахує головою і падає на землю.

»У-р-р-р-а-а!..« З проймаючим гулом над'їжджає нова колона авт, вантажних, з яких вискакують вояки й прожогом кидаються у вилони муру. Знову гримлять гармати танків. Ворог штурмує найміцнішу й останню фортецю третього »лагпункту« — колишню таборову в'язницю. Сповитий димом і спалахами полум'я понурий будинок, збудований із грубих камінних блоків, серед яких більмаами блимають закладені мішками з піском вікна, — це недавня катівня, центральна в'язниця жажливого спецрежимного табору число 92/3 — Кінгіру. »Ур-р-а-а!..« На даху лопотить у пасмугах

диму велетенське, посічене кулями, червоно-чорне полотнище — прапор Бандери, прапор визвольної революції...

Нападаючих вояків зустрічає тільки град каміння, бо не стало вже пляшок з бензиною. Та напасники знають, що кожний з обложених має ніж або сокиру, тому вони й не відважуються вдиратись до середини будинку. Розбивши барикади, п'яні банди генерала Бичкова просовують крізь двері й щілини у вікнах автомати та вогнемети. Андрій Ремез не знає, скільки його друзів було під час нападу у будинку в'язниці, але він упевнений, що ніхто з них не вийде звідтіля живий...

На протязі довгих, як вічність, хвилин метачі кидають вогонь у каземати, аж поки насичена ним в'язниця, не відригує його крізь віконні отвори просто в обличчя паліїв... Починає горіти й прапор...

... Танки готуються до нового удару, старшини викрикують накази, крізь таборову браму мчать авта. Панцері проривають мур, що розділяє другий таборовий пункт від третього...

— Ні, ми не дістанемося до своїх! — кричить у розпуці Наталка.

— Мусимо пробитися! — не здається Андрій.

Присутність інших в'язнів, які врятувалися з бараків, що горять, і заховалися в рові каналу, підбадьорує хлопця.

— Куди?

— До штабу!

— Там є ще пляшка з бензиною...

— Ну, йдемо вже!..

— Та куди, до чорта!

Ранкове небо побагровіло й змурніє густими димами.

»Мушу продістатися!.. Обов'язково мушу добитися до друзів. У цю хвилину, коли вирішується усе, може вже вирішилося, я мушу бути з ними, — думає Андрій. — Там є мое місце, між ними, між моїми друзями...«

Андрій рішуче ловить Наталку за руку й пориває її за собою. Довкола них джижчать кулі. Дорога, що веде до жіночого табору, повна мертвих і пораних. Ноги Андрія і Наталки сковзаються на тремтливих,



ще живих тілах, спотикаються об забитих... Останнім зусиллям тіла хлопець і дівчина кидаються поза найближчий барак, проскакують вулицю і падають у вирвану гранатою яму. Над ними дзижчать, як розлютовані оси, кулі...

\*

Добившись до бараку число 4, Андрій і Наталка зупиняються на хвилину в сінях і наслухують. З-поза замкнених дверей доводять до них крики, голосіння, стогін. Невже всередину вдерся ворог?

Образ, що його побачив у кімнаті бараку Андрій, морозить йому кров у жилах. Немає більше жіночого бараку число 4. Замість нього є залита кров'ю і брудом трупарня. Перехід поміж триповерховими дерев'яними нарами закиданий жіночими тілами; серед поламаних стільців, розбитих скриньок валяються вимішані разом рештки харчів, одержі, шматки людських тіл. Ось лежить група мертвих китайок. Їхні дрібні, немов дитячі, тіла, вилущені з одержі чекістськими багнетами, схожі на овоч банану обдертий зі шкурки. Жінки, які поховалися на горішніх лежанках, так і залишилися там просічені знизу кулями автоматів; на кожному стовпі-ніжці лежанок висять на зашморгах з власних кіс жіночі трупи; поблискуючі блідістю мармуру тіла порвані штиками...

— Води, земляки, води...

— Рятуйте!..

— Мамо, мамочко!.. — стогнуть, кричать, голосять, плачуть, молять поранені.

На збризканих кров'ю дверях біліє шматок паперу — список тих жінок, що жили досі в бараку...

... 62. Бандура Анастасія

63. Макаренко Ліза

64. Барток Ізольтда

65. Лі-сен Мо ...

Шістдесят п'ять прізвищ, шістдесят п'ять матерів, чи наречених або дітей... Знищені, збезчещені, розтопані диким садизмом московських нелюдів-емгебістів, що здобули барак...

— Води... мамо!.. Чого ж стоїте, брати?..

— Поможіть нам!..

Крики сповняють жахом, пригнічують своєю безнадійністю. Бо нема води, нема ліків, немає перев'язок жодної допомоги, нема мами...

Несподівано понад квале скигління і плач жінок виривається в кутку кімнати гидка лайка чоловічого голосу. Поражені страшною сценою масакри втікачі не завважили досі, що в бараку є ще емгібести. Не тямлячись від горілки й запаху теплої крові, вони необачно відкинули свої автомати й гвалтують кілька непораних жінок. Андрій Ремез нахиляється і сягає рукою до халяви чобота. Короткий удар і лезо важкого ножа вгрузає аж по ручку в спину найближчого емгібеста.

До бараку вривається гурт в'язнів-повстанців, що відступили з обсадженого ворогом району табору. Мовчки, без зайвого слова розправляються вони з тузенем чекістів, що залишилися в четвертому бараці, опісля дбайливо витирають об зеленкуваті уніформи ворога свої довгі ножі...

— Поможі, Андрію! — Наталка Гамалія важко дишає, намагаючись підвести тіло пораненої, що лежить під ногами перед самими дверима кімнати.

Андрій Ремез звертається до новоприбулого:

— Я зараз, Остапе!

Він обережно кладе тіло пораненої на замазаний кров'ю матрац і помагає Наталці, яка рве на шматки сорочку, щоб перев'язати невідому подругу.

— Мушу піти до Шапрана, бо він жде на мене, — говорить Андрій до дівчини. — Якщо потребуватимеш моєї помочі, гукни мене!..

Остап Шапран пробився з остатками свого відділу до четвертого жіночого бараку, бажаючи дати бодай короткий відпочинок змореним до краю людям, щоб знову кинутися до боротьби. Колишній командир УПА став тепер пострахом для чекістів у Кінгірі. Під час повстання у Норильську він утратив руку, але вилікувався і кілька місяців тому його прислано до Кінгіру. Тут Остап Шапран швидко став бригадиром робітничої групи, що ставила доменні печі в Джегаскані й Караганді. І Остапова бригада перша поломала свої лопати та понищила машини до виробки бетону, започатковуючи великий страйк і повстання в казахстанському таборі.

Андрій Ремез з люттю морщить лоба, згадуючи знівечений плян Шапрана. Бо колишній командир повстанських відділів запропонував був членам центрального страйкового комітету блискучу дію: пробитися зразу з кінгівського табору до Джегаскану й з'єднатися там з п'ятьма тисячами повстанців. Таким способом полум'я революції охопило б було ввесь середній Казахстан. Але добрий плян Остапа Шапрана натрапив на спротив московських представників у комітеті, які боялися, щоб поширення страйку не зашкодило цілості большевицької імперії. Центральному комітетові загрожувало розбиття, тому дисциплінований вояк Шапран відмовився від своєї пропозиції. З тієї хвилини велика справа кінгівського повстання була пропаша. Її занепастили москалі.

З Остапом Шапраном прийшли до бараку ще Скульський, Бурляк, Денисенко — три члени українського підпільного штабу в Кінгірі.

Андрій Ремез кидає поглядом по бараці. Жіночі крики втихають, поміж лежанками увихаються друзі з бригади Шапрана, перев'язують поранених, виносять трупів, дарма, що самі вони виснажені боротьбою, покриті ранами й попечені вогнем.

Андрій підходить до Остапа, який, покурюючи, мовчки стежить за своїми друзями. Остап Шапран намагається бути найспокійнішим з усіх, але Ремез завважує, як дрижить цигарка в лівиці командира.

— Яка твоя думка, Андрію? — несподівано питає Остап, — залишатися нам у жіночому таборі, чи пробиватися до інших чоловічих відділів?

Не чекаючи на відповідь, Остап продовжує, ніби говорить сам до себе:

— Ба, коли б знати, котрі райони табору обсадили емгебісти, а котрі ще в наших руках?

Андрій Ремез мовчить. На це питання не дав би, мабуть, відповіді й сам генерал Бичков.

— Коли починався бій, я мав цілий батальйон, понад п'ятсот людей, — говорить Остап Шапран. — Тепер з них залишилося ледве півсотні. Та це байдуже. І п'ятдесят вояків, все таки це — мій батальйон! Правдоподібно, що він є останнім батальйоном тут у жіночому таборі. Яка зброя в нас, Богдане?

— Від знищених у цьому бараці червоних бандитів забрали ми дванадцять автоматів і сімнадцять кружків з набоями. До цього треба додати три рушниці з п'ятдесяткою набоїв та наган, який має ще дві кулі. Врешті двадцять три пляшки з бензиною, це все, — усміхається суворо Богдан Скульський.

Цього всього жахливо мало, але й за цю зброю треба дякувати Богові, — думає Ремез. Такої ж думки є й Денисенко, Бурляк та інші, що чули звіт Богдана. Але Остап Шапран усміхається вдоволено й поважно киває головою:

— Гаразд!

Він дбайливо гасить недокурок цигарки й ясним поглядом дивиться на своїх друзів:

— Було ще гірше, брати! Пригадую собі ті хвилини, коли в моєму батальйоні були тільки два автомати. А сьогодні ми багаті, бо ж, подумайте тільки, — дванадцять балалайок! Наступного разу матимемо й танки...

Остап Шапран ще раз дивиться пильно друзям у вічі, проникаючи до глибин серця кожного з них. Андрій Ремез відчуває, що Остап — це справжній командир, за яким без вагання можна піти на смерть.

— Що зробимо з померлими жінками? — питає Денисенко.

— Залишаться тут.

— А поранені?

— Лишаються теж із нами.

— Тож до роботи, друзі, займайте становища — наказує нетерпеливо Богдан Скульський. — Час не стоїть...

\*

Васілій Ніколаевич Юркін, 23-річний молодий лейтенант військ МГБ і командир танка, відкриває люк і обережно визирає понад край танкової вежі. Не чуючи пострілів, Юркін набирає відваги, вихиляється до половини тіла з вежі й вдоволено підсуває на спітнілому чолі залізний шолом.

Молодший лейтенант глибоко втягає в легені повітря і зразу відчуває у них біль, немов від уколів сотень тоненьких, розжарених до білого, голок. По-

вітря насичене димом і згаром. Юркін найрадше закурив би, але стримується, пригадавши наказ командира полку, який суворо заборонив «усі зайві дії». А тому, що молодший лейтенант є сьогодні перший раз у бою, він слухняно дотримується вказівок зверхника.

Юркін напружено, з засльозеними очима вдивляється в густі хмари диму, що пливуть повз його танк. Де, до біса, той проклятий барак з бандитами? Ні сліду з нього. Юркін клене з досади.

В слухальцях на ушах Юркіна тріщить і молодший лейтенант чує голос командира танкової колони: «Усім командирам танків! Приготовитись до наступу. На знак, даний зеленою ракетою, відкрити огонь!..»

Юркін нахиляється і шепотом передає наказ своєму гарматчикові. Вояк мовчки киває головою, не міняючи своєї позиції біля гармати, в дулі якої вже сидить набій. Коли Юркін знову випростовується і дивиться з вежі, його вуха ловлять стукіт причаєних кроків і тихого брязкоту зброї.

В першу хвилину Юркіна паралізує страх, бо йому здається, що до танка підкрадається ворог. Але коли він бачить, що з-поміж сірих пасмуг диму вириваються брудно-зелені шоломи, він заспокоюється. «Ага, — радіє він, — наша славна піхота вирушає на становища!» Обабіч танка посуваються довгі лави добре озброєних емгебістів. Чекісти йдуть хильцем, сторожко роззираючись на всі боки; пальці їхніх рук лежать на язичках автоматів.

— Гей, товаришу капітане, в мене до вас одне запитання, — кличе притишеним голосом Юркін до старшини піхотинців, який заховався зі своїми людьми якраз за танком.

— І якого чорта тобі тепер знати?

— В якому напрямі лежить точно ціль нашого наступу, товаришу? Дим такий густий, що нічого не бачу, розумієш!

Старшина тиче своєю рукою кудись у димову млу й сухо відповідає:

— Там.

При цьому він плює з досадою.

Юркін підносить до очей польові окуляри. І тоді він бачить мету нападу. Серед димів зринають довгі, сірі мури бараку, забарикадовані вікна яких нагаду-

ють очі казкового, причаеного до скоку, звіра. Здається, що в будинку немає живої душі: жодного світла, жодного звуку, нічого. Одначе, Юркін переконаний, що в бараці сидять люди. А там, що це? Юркін не хоче вірити своїм очам. Але ж ні, він не помиляється. На даху будинку коливається у вітрі прапор. На короткій щоглі велике чотирикутне полотнище.

— Вони вивісили прапор!

Юркін не має сили, щоб не поділитися цією вісткою з воркітливим старшиною піхотного відділу.

— Може бути. Але напевно не білий прапор, — глузує капітан.

— Ні, не білий, — притакує мимоволі Юркін. — Бачу його докладно. Це червоний прапор з дивним чорним хрестом посередині. Що за чудасія..

— Нема ніякої чудасії, жовтодзюбе! — відкрикує хрипло старшина. — Та ж це прапор тих чортових бунтівничих бандерівців! Це ж притаманне тим собакам — насміхатися з нас і зухвало вившувати перед нашим носом свої ганчірки!.. Мені здається, що ти ще не мав ніякого діла з бандерівцями, га?

— Ні, — скромно погоджується молодший лейтенант.

Але він зразу підвищує голос, немов би хотів додати собі сміливости:

— Сьогодні, одначе, вони пізнають мене! Я розрачуюся з ними!

— З ними е теж жінки, — ніби знехотя говорить капітан.

— Жінки? Що ж їх в'яже з тими бандитами? Зрештою, всі вони сволоч, то й їм належитья научка. Хто еднається з ворогами, мусить за це покутувати, ясно, ні?

— Не хвилюйся, зазнайку! — сміється старшина. — Ще пізнаєш, по чому ківш лиха, як тільки почнетя танець! Кажу тобі, будь обережний, бо можеш пропасти!.. Я воюю з націоналістами майже впродовж цілого мого життя і знаю, що їх не можна винищити. Навіть дивуюся, що досі живу... То ж так швидко з ними не справився. Де вони раз стануть ногою, звідтіля не поступаються... як ті турки. Я волів би наступати на цілий полк гітлерівських есесманів, ніж проти цих злиденних бараків, де повно бандерівців з пляшками

бензини й ножами. Кажу тобі чесно: послухай поради старого чекіста — їдь помалу, стріляй радше забагато, ніж замало...

Але молодий комендант танка нетерпеливо обриває слово старого:

— Не базікай так багато, товаришу! Я комсомолец і кандидат партії, ясно? Обіцяю тобі, що без одного пострілу я розчавлю, втопчу в землю, розмету без сліду цей нікчемний барачок разом із його оборонцями, що їх ти так боїшся. Еге ж, без одного пострілу з моєї гармати.

— То їдь до чорта в пекло, герою! Там ще знайдеться для тебе місце! — сердиться капітан.

В цю хвилину в передранкове небо вистрілює ракета, примарно обдаючи зеленкуватим світлом хмари диму й табір. За нею розкривається пекло і темряву прорізують червоні язики полум'я, у повітрі виють гранати, з усіх боків ревуть гістеричні голоси: уррра-а. Наступ почався...

— Повним газом! — кричить лейтенант Юркін до водія танка й замикає за собою отвір вежі. — Не стріляти! — перекрикує він гамір.

Гарматчик дивиться на свого начальника, як на божевільного. Але Юркін тільки посміхається хижою, самовпевненою посмішкою. Він знає, чого хоче: розкинути важким залізним колосом барак, не даючи ні одного пострілу.

З хмари огню, диму й водограїв землі, що виприскує з-під гусениць танка, виринає довгий, низький будинок, наближається до нього, немов жива істота. Ось видно широкі щілини в кам'яних стінах. Але з темних отворів вікон безперервно стукотять автомати. Юркін наказує водієві їхати повним розгоном навпростець, якраз на автоматні черги. Він такий схвильований, що забув про своє оточення. Його огортає якесь несамошите сп'яніння, що викликає одне-єдине бажання: знищити, розчавити, вагою заліза втоптати в землю оцей зненавиджений раптом барак, що наближається невмолимо, як доля, як смерть...

Юркін не бачить, як з роззявлених, немов пащі, вікон вистрибують замість куль темні людські поста-ті, на мент припадають до землі, знову зриваються, кидаються в бік танка. Він не бачить, як два малі, довгасті предмети опускаються в полеті на його танк.

немов підстрілені круки, не чує бренькоту розбитого скла, не бачить синюватих спалахів довкола танкової вежі. Молодший лейтенант Юркін бачить тільки одне: барак! Ось, ось він досягне його, зараз лоб танка проб'є кам'яні стіни, а могутні гусениці з жахливим скреготом поповзуть по камінні, по тремтких, ще живих тілах зухвальців, вичавлять із них останню краплину крові. Зараз...

Але несподівано вуха лейтенанта Юркіна роздирає божевільний, проймаючий до шпіку костей крик, звирячий рев болю. Щойно тепер він очуняв від свого чаду знищення. Але запізно. Запізно для водія танка, ладівничого й гармачника, які вже раніше побачили струмки запаленої бензини, що прососувалися щілинами в середину танка.

»Коктейл Молотова!« — шibaє в голові Юркіна думка. — Вороги родіни, бандерівці, облили мій танк бензиною. Горимо!..«

Юркін хоче дати наказ стріляти, але не може вимовити ні слова. Він сидить у вогненній печі зі сталі, в якій уже немає повітря, щоб крикнути, щоб відітхнути. По шкіряному плащі емгебіста повзе вгору полу-м'я, дим і згар спаленого людського тіла душать його за горло. Юркін горить. Не чути вже криків, стогону, пострілів, тільки мотор стукоче, пориваючи за собою кудись вбік важке тіло танка. Ним ніхто не кермує...

У свідомості Юркіна зринає одна думка: геть, тікати з цього пекла! Останнім зусиллям волі тіло його підривається до віконця вежі і Юркін виштовхує затулу спеченими, почорнілими руками...

Але Василій Ніколаєвий Юркін, 23-річний молодший лейтенант військ МГБ і комендант танка, не може втекти від своєї долі. Тільки на одну коротесеньку мить його залиті кров'ю очі огортають своїм поглядом розпечене вогнем небо над Кінгіром, а тоді могутній поштовх підхоплює тіло Юркіна вгору. Запалена бензина досягла складу набоїв у танку...

У вихорі жахливого протягу лопотить над баракком червоно-чорний прапор.

З обсіпаного шматками заліза й вогню землі підноситься несамовита в своїй з'яві однорука людська постать і кричить:

— Батальйон, вперед!..



## ПРАПОР БАНДЕРИ

Дощ не вщухає вже третій день, бо ним завжди починається коротке воркутське літо. А кінчається саме місяць червень.

Лежу на своїй лежанці, але не можу заснути, дарма, що на протязі минулих дванадцять годин я кидав лопатою каміння на вагонетки. Тіло ние від втоми і я в нервовому напруженні прислухаюсь до монотонного стукоту дощу за заґратованими вікнами. Більшість друзів з моєї бригади вже спить неспокійним, три-вожним сном, тільки один з них сидить біля печі й тихесенько грає на гармонії тужливу мелодію. Але найбільше гамору зчиняють двоє завзятих грачів у шахи: коли гра кінчається, той, хто програв, змітає фігури шахів зі стола, потім серед сварки підбирає їх із землі й гра починається наново.

Саме починаю дрімати, коли з гуком відчиняються двері бараку й крізь них, немов вихор, вривається наскрізь промоклий Гриць Романчук.

— Іване, Петьку! — кричить він голосно. — Ставайте, але швидко, маю таку новину, що й спати вам відхочеться! Гей, ставайте, сплюхи!

Грицько нетерпеливо перебирає ногами, здається, що він зараз пуститься в танець. Хропіт у кімнаті втихає.

— Що там знову? — кричить чийсь невдоволений голос.

— Тихо!..

— Та дайте ж спати!..

Тільки обидва грачі в шахи не втрачають спокою і не звертають жодної уваги на несподіваний заколот. Схвильований Грицько одним ударом ноги перевертає шахівницю і радісно кричить:

— Кінець з цією дурнуватою грою! Незабаром, братіки, почнеться інша, краща гра, що аж стіни бараків

затрясуться з утіхи, а вся Воркута затанцює на радощах! Нарешті починається!. Ану, ставайте!..

— Грицю, старий п'янице, скажи, звідкіля ти роздобув горілки? Почастуй і мене...

Сміх друзів не дозволяє Грицеві прийти до слова. До того ж єдиний між нами білорус Мацепуро, що його ми жартівливо називаємо »Бульбочкою«, вистрибує несподівано на стіл. Драна нічна сорочка метляється довкола його худого, костистого тіла, немов чернеча ряса, і це викликає ще більший сміх.

— Увага, увага! — Мацепуро наслідує гучномовець, показуючи при цьому на Гриця Романчука, — »Голос Америки« обіцяє нам шампанське вино й паризькі лакоминки! Тільки витримайте, сталінські невірники, ще трошки витримайте, а за пару років прийде воля і квитки до публічних домів з веселими дівчатками...

Каторжник без шибеничного гумору не є каторжником. Не можна ж виявляти свого смутку навіть тоді, коли доведеться стати під стіною напроти дул езекуційного відділу. Бо каторжникові не годиться продавати своїх сліз за чуже співчуття. А про якісь жалощі над самим собою немає й мови!

Тож і тепер усі приймають виступ Мацепуро сміхом, схожим на кінське іржання:

— Еге ж! Так і треба! Добре, Мацепуро, добре! Добре Бульбочко, давай далі!..

Мій друг з лежанки праворуч, літній уже киянин, що його я шаную за розсудливість та розважливість, говорить до мене з насмішкою:

— Хотів би я знати, з якої параші Романчук вилетів свої найновіші вістки...

Я з цікавістю дивлюся на Гриця. Його обличчя міняє барву, червоніє, немов гребінь у півня, стає чорним, то знову біліє, як стіна. Він дрижить усім тілом, врешті не може погамувати своєї люті:

— Ох, ви дурні, проклятуці, дурні!.. Ви зрадники! Я плюю на вас з третього поверху! — кричить він з усіх сил.

— Геть з ним! Хочемо спати, — відзивається з кутка невдоволений голос.

Жарт скінчився. Кожний сприймає поведінку Романчука, як звичайну провокацію. Але Гриць не вгає.

— Ви собачі діти, — верещить він захрипшо, — бо-язлива голото! В Норильську й Караганді ллється кров наших братів, а ви смієтеся! Петю! Іване! Прошу ж вас, послухайте мене бодай одну хвилиночку!..

В бараці западає раптом мертва тиша. Киянин зір-вався з лежанки й підійшов до Романчука.

— Розкажуй, Гришо...

— Ось листівка, дивіться... — хрипить Гриць і простягає нам шматок паперу.

Дивимосся, але не віримо своїм очам. Чи це можли-ве у Воркуті? Справжня листівка?..

— Звідкіля маєш її? — питає киянин Савченко.

— Принесли її сьогодні наші люди з бригади »гор-строй«. Дістали її від вільнонайманих, що працюють на будові. Листівки появились в цілій Воркуті!..

Голос Романчука дрижить із хвилювання і приду-шеного запалу.

— Сідай ось тут і читай! — наказує Савченко й Романчук без спротиву підпорядковується.

Мацепуро і той, що грав на гармонії, вискакують у коридор, щоб стати на чатах. Вся бригада схопила-ся з лежанок і мовчазним колом оточує Романчука, який починає читати притишеним голосом:

»Каторжники! Брати всіх націй! Кості наших за-мучених братів біліють на велетенському просторі від Сахаліну по Карелію, від Льодового моря по Ал-тай. А завтра вже, може, білітимуть і ваші кості серед тундри чи піщаних пустель. Каторжники! Слу-хайте сигналів з Норильська й Караганди! Нам не допоможе жодна світова війна, жодна Організація Об'єд-наних Націй, жодна парламентарна делегація з Лон-дону чи Парижу! Нас врятує тільки об'єднання всіх каторжників! Брати наші — селяни, робітники, сту-денти, солдати! Брати балтійці, українці, корейці, по-ляки, німці, узбеки, грузини, мадяри! Нашим спільним ворогом є большевицька Москва! І цього ворога мож-на знищити тільки бойовою солідарністю усіх по-неволених. Недавно тому каторжники з Норильська розпочали загальний страйк. Їм погрожували, до них стріляли, але каторжники страйкують далі. Сорок ві-сім годин тому вибухло повстання каторжників Кара-ганди. Емгєбісти намагаються залакати їх, погрожую-

чи, що будуть стріляти без милосердя. Але коли страйк пошириться на всі табори, вороже насильство нічого не вдіє. Бо ж 15 мільйонів каторжників втримує своїх ворогів при життю тим, що добуває для них щоденний хліб: вугілля, сталь, олію, мідь, золото! А кожна видобута тонна вугілля чи міді — це один кулемет більше до рук ворога! Каторжники Воркути! Кличемо до вашої чести: краще смерть, ніж ганьба і неволя! Ми твердо переконані, що ви не кинете на поталу своїх братів у Норильську й Караганді. Герої Сибіру й Казахстану встояться у боротьбі, бо гони покладають свої надії на вас, друзі з Воркути! Наше гасло таке: генеральний страйк у всіх копальнях і на всіх будовах. Бережіться ворога серед своїх лав! Знищуйте без вибачень всіх шпигунів, усіх слухняних чекістам бригадирів і таборових стукачів! Знищуйте їх без милосердя, бо й вони не мають серця для вас. Звільніть в'язнів з таборових в'язниць! Творіть зараз у кожному таборі страйкові комітети. Але при тому бережіться перед демагогами й гарячими головами, тому не вибирайте до цих комітетів боягузів та дипломатів! Призначайте до страйкових комітетів наймудріших і найвідважніших, вибирайте своїми провідниками націоналістів! Організуйте таборову міліцію, яка подбала б про порядок і лад. Поривайте за собою маси, бо вони творять силу. Завжди пам'ятайте про добро справи, про те, що найважливіше! Не можемо нічого втратити, крім кайдан. Але здобути можемо все, що дає справжнє життя — батьківщину й волю. Тож вперед, брати, до бою! Воля або смерть!

Хай живе наша спільна свята справа!

Хай живе братерство всіх поневолених і уярмлених народів.

Хай живе вільна Україна!

Хай живуть всі вільні нації Балтики, Кавказу, Середньої Азії!

Хай живе славна, безсмертна Каторжанська Армія!  
Тимчасовий Визвольний Комітет у Воркуті».

Гриць Романчук не встигає дочитати останнього слова, як до бараку вбігає Мацелуро з криком:

— Режимник іде!

Гриць поспішно складає листівку, заховавшись за широкі плечі своїх слухачів. Знадвору вривається до

кімнати гудіння сирен: третя зміна мусить іти до копальні.

В дверях появляється режимний старшина в супроводі своєї особистої охорони — дебелого, похмурого сержанта варти.

— Сімдесят третя бригада до праці! — наказує старшина.

В його вимові помітно хрипкі звуки, характеристичні для жидів; зрештою, саме прізвище — Гольденрайх зраджує походження старшини.

— До роботи, але жваво! Зрозуміли? Сержанте Гаврищук, піджени-но їх!

— Наказ, товаришу старший лейтенанте! — відповідає сержант Гаврищук і звертається до нас суворо:

— Швидше, швидше, ледарі!

Одначе, коли старшина виходить з бараку, сержант підморгує нам по-дружньому і заспокоююче киває рукою:

— Бога ради, хлопці, не робіть ніякого заколоту! Наказ — наказом. А єврейчик сьогодні теє... не в настрої. Напевно стара викинула його з ліжка.

Вся бригада регочеться до сліз розгонистим, нестримним сміхом, до якого здатні тільки каторжники. Опісля ми виходимо. Деякі з нас крадькома усміхаються до сержанта, як до приятеля, стискаючи йому руку. Молодець Гаврищук, їй-бо! Це справжній українець, один з тих нечисленних його земляків, які належать до варти воркутських таборів. Він завжди помагає нам, де й скільки лиш може...

Я й досі не забув про нього, сержанта Гаврищука з Воркути. Кілька тижнів пізніше, в нашу вирішну годину, він пішов за покликом своєї української крові й приєднався до нас. Гаврищук відмовився стріляти до в'язнів і вмер від куль езекуційного відділу, сміливо дивлячись в вічі своїм катам. В хвилину смерти емгебіст Гаврищук віднайшов правильний шлях, кров'ю змиваючи з себе ганьбу служіння во-рогам свого народу...

Під час праці ніхто з нас не думає про видобуток вугілля. Кілька пом'ятих листівок, що їх перепачкувала для гірників бригада з »горстроя«, мандрують з

рук до рук, від бригади до бригади, по всій копальні. Коли ми після десятигодинної праці виїжджаємо «на гора», наші серця б'ються сильнішим ритмом. Якщо б чекісти з охорони могли читати наші мислі або розуміти мову полум'я, що палало в наших очах, вони не були б такими безтурботними...

\*

В половині місяця липня шептані поголоски, гасла, «найновіші вістки», які нібито походять з достовірних джерел, дикі чутки множаться, як комарі в тундрі. В бараках і глибоко в копальняних забоях панує гнітюча жара, задуха. Після багатих на дощі днів прийшли посушливі, вода в тундрових мочариськах «перекипіла» й смакує так противно, що примушує блювати. Такого гарячого літа ще не було у Воркуті, твердять каторжники з етапу 1943-го року, яким почастило досі прожити.

Однаке, ми не звертаємо жодної уваги на спеку, докучливих комарів та смердючу, багнисту воду. Бо кожний думає, снить, шепоче з друзями про страйк у Караганді... страйк у Норильську... страйк у Колимі... Ми теж будемо страйкувати, цілком певно будемо... Чого ж ми ще ждемо? Це ж ганьба для нас... наші брати борються, а ми лопатами загортаємо вугілля.. Воркута мусить повстати. Чекісти можуть знищити тисячі, але не мільйони людей... Багато з нас бояться, багато кажуть: дайте нам лише більше хліба, а ми виконаємо плян... Цих треба б повісити... Ні, їх треба переконати добрим прикладом, бо голод і страх є головною підпорою комунізму... Найстрашніший ворог ховається серед нас... Бити ворога його власною зброєю, терор треба зламати терором!. Коли ж ми почнемо?..

\*

В серпні ми на межі наших сил. Кожний свідомий цього, але ніхто не говорить про це голосно. Бо наш табір є єдиним, який ще палає полум'ям повстання. Єдиний табір без шпигунів і зрадників, табір, в якому панує справжня демократія. Єдиний табір, над дахами якого повіває скупаний в крові прапор свободи.

Наш табір єдиний, в якому ще стоять незламно три полки Каторжанської Армії — 5.500 вояків-в'язнів. Після сорок днів генерального страйку наш табір є єдиним у всьому воркутському басейні, який ще не підняв прапора капітуляції...

Всі покинули нас напризволяще. Всі вільні народи поза залізною заслоною; наші власні народи теж не могли дати нам помочі. Покинули нас навіть 300 тисяч братів у Воркуті. Вони скорилися своїй долі й далі працюють, як невольники. Але ми ще боремося — за себе і за них.

Одначе, як довго ще зможемо боротися? Наші дні, а може й наші години вже пораховані. Два дні тому з нами говорили генерал Масленников і генерал Руденко. Перший, як заступник шефа МГБ, другий — як найвищий прокурор. Але обидва, як представники московсько-большевицької влади, що її знищити ми заприсяглись. Масленников — убивця наших братів з Колими й Норильська, промовляв до нас, як добродушний царський поміщик до своїх наймитів; Руденко завзято мовчав, насупившись, як градова хмара. Здається, що його чекістська гордість зрадника забороняла йому знизитися до відкритої розмови з ворогами народу. Масленников говорив довго, обіцяв амністію, гроші, жінок, поворот на батьківщину, лестив і приманював раєм, якщо ми перервемо страйк і підемо до праці. »Батьківщина потребує вас! Дайте їй вугілля, товариші!« ...

Зібрана на спортовому майдані товпа в'язнів мовчала. Публічна дискусія не відбулася. Тільки наприкінці, коли вже обидва чекісти зійшли з трибуни, дрижачи з люті, хтось з натовпу крикнув:

— Хто тут є панами, ми чи ви?

Масленников і Руденко затрималися. Емгебісти з їхньої особистої охорони відбезпечили свої автомати. Але наші хлопці зберегли сувору дисципліну. А так легко було кинутися на чекістів і розірвати їх на шматки! Та ми все ще чекали чуда. Ачей їх зворушить наша тверда постава й вони не повторять масакри, як у Норильську, — вірив кожний з нас.

Коли ж обидва чекісти сідали в свою лімузину, ми почали співати пісню революції...

Сьогодні вранці Руденко дав нам ультиматум: якщо до завтра в обід ми не перервемо страйку, він дасть наказ стріляти. Кілька годин тому з сусідніх таборів ми дістали світляними знаками вістку, що з Печори прибули військові підкріплення.

\*

З тундри надходить вечір. Члени страйкового комітету зібралися в бараці бригадирів на нараду. Єдиною точкою порядку дня є ультиматум Руденка. Коли я вхожу до бараку, мене зустрічає бурхливий гамір голосів. З-поміж нього виривається час від часу голосний вимушений сміх. Раптом двері з гуком вдаряють об стіну й на порозі стає Дімітреску.

— Знаєте новину? — кричить він сердито. — В місті появилися танкові з'єднання. На кожній вежі панцера три важкі скоростріли. З Котласу прибув свіжий полк чекістів... самі молоді щенюки, комсомольці... Кінець усьому...

— Кінець усьому... — розпачливо стогне чийсь голос.

В жахливу тишу, яка, немов камінь у воду, паде на одну мить в кімнату, вриваються насмішливі слова Дмитра Бугаєнка:

— Кінець, кінець, кінець усьому! І цим вичерпується вся твоя мудрість, каторжнику Дімітреску, голово румунського національного комітету!

— Мені здається... так, на мою думку... — заїкується збентежений Дімітреску. — Пропоную негайно протидіяти... Щонебудь робити! — його слова брешуть патетично, але ми добре відчуваємо в них патос страху. — Мусимо діяти... З'ясувати нашим друзям гірникам нову ситуацію! Найкраще було б скликати до кантини нове, загальне зібрання, очевидно, що так... щоб ми могли почути їхні думки й... респектувати їх.

Страх у душі Дімітреску знову перемагає й він бентежиться ще більше. — Бо ж нам не вільно вирішувати без їхньої згоди, керувати нашими друзями понад їхні голови, коли вже завтра може прийти до кривавої лазні... Адже ж іде про їхнє життя, життя, жит... Мати Божа, танки...



Ми мовчимо, немов спаралізовані. Тільки Бугаєнко є втіленням спокою. Дмитро Бугаєнко, організатор таємної клітини ОУН у нашому таборі, представник українського національного комітету, голова таборового суду й майже одногосно обраний провідник комітету (тільки москалі й чехи голосували проти нього), командир трьох полків армії каторжників, вояк і революціонер в одній особі, якого всі любили й шанобливо боялися. Він говорить до Дімітреску з холодною розважливістю.

— Кінчай свою думку, Дімітреску! Танки або білий прапор! Танки, себто, покотяться голови. А білий прапор — голови сидітимуть на карках... Отже, тільки це входить в рахунок. Зламати страйк. Ліквідувати наші справедливі домагання. Це ти хотів запропонувати нам, правда?..

В бараку раптом зривається неможливий рейвах. Оклики «тьфу» мішаються з вигуками на честь Бугаєнка. Кожний хоче говорити, подати свій проєкт, але серед загального гамору ніхто не розуміє своїх слів. Я шукаю Савченка й знаходжу його в кутку кімнати, де він розмовляє з Мамулядзе, керівником грузинського національного комітету. В моїх ушах аж лящить від різних гасел, наказів, прокльонів. Звичайно спокійний і розсудливий страйковий комітет перемінився раптом у французький парламент.

— Викиньте за двері румунського зрадника!

— Спокійно! Спокійно! Тільки без паніки, товариші!

— Повісьте його...

— Чого ви, йолопи, ждете? Виламаймо браму й ліквідуймо...

— Чи ти з глузду з'їхав? Без зброї?..

— Без зброї не вдіємо нічого, кажу вам...

— Зброя? Чекісти мають зброю... Вистачить для нас.

— Давай! Хто не боягуз, гайда до наскоку на вартівничі вежі! Я іду перший...

— Румун не такий дурний, як показує його пияцька пика. Мабуть, його пропозиція наймудріша...

— Я теж такого переконання... Тут самі божевільні. З нерозважливими головами немає про що говорити...

— Ех, якщо б Руденко знав, як ми жеремося між собою, він не потребував би танків...

— Помиляєшся, мій любий. Бо саме прибуття танків привело до цього хаосу.

— Якщо він хоче тільки нас застрашити, то все гаразд. Але я сумніваюся в такий... гуманний засіб.

— Та ж він не був би найвищим прокурором...

— Навіщо так хвилюватися? Я впевнений, що румунові привиділися духи, не танки.

— Або ми заатакуємо чекістів, або загрозимо їм зірванням у повітря шахти, чи врешті спалимо табір, або...

Голос того, що викрикує ці слова, заломлюється. Це молодий узбек. Насир Махмудов.

— Або... або... або...

— Або ляжемо на лежанки й позасинаємо...

— Пропоную перевести чистку серед членів комітету! Надто багато серед нас угодовців!

— Так, вибрати нове керівництво!

— Згода! Згода!..

— Тьху, до чорта!..

— Славно! Добре!..

Несподівано загальний гамір заглушують грімкі слова: »Увага, Увага!..«

— Який-то ідіот направив таборове радіо? Адже ж страйковий комітет заборонив був... — сердиться Махмудов.

— Пусте говориш, — відповідає спокійно Бугаєнко. — Чи ж не чуєш, що це чекістський віз з гучномовцями по тому боці загорожі? Ось, слухай!

»... Увага, до вас говорить заступник міністра внутрішніх справ, генерал Масленников. Гірники, робітники будов, товариші! Контрреволюційним елементам поцастило ліквідувати найбрутальнішим способом дотеперішню управу табору й захопити владу в свої руки. Фашистськими методами самосуду вони знищили працьовитих і чесних людей. Я знаю, що в так званих страйковому комітеті й таборовому трибуналі сидять переважно бандеровці, грузинські та балтійські сепаратисти й інші зрадники. Всі вони є платними агентами англо-американського імперіялізму. Товариші, зламайте контрреволюційний терор! Советський уряд обі-

цяє сповнити ваші слушні домагання. Якщо ж ви, одначе, до першої години в обід завтрішнього дня не приступите до праці, я з волі уряду дам наказ відкрити до вас огонь. Товариші перестерігаю вас!.. Увага, увага! Говорить...»

Авто з радіогучномовцями помалу від'їжджає.

— Отже, ми будемо далі страйкувати! — говорить твердим голосом Дмитро Бугаєнко.

Ми всі повертаємо до нього очі й міцно зціплюємо уста.

— Найважливішим є те, що не маємо ніякого вибору — чується чийсь голос.

— Так чи сяк, кінцевий вислід буде однаковий, — погоджується Бугаєнко. — Нам залишається тільки смерть. Якщо ми не скоримося, то вони розчавлять нас танками чи винищать скорострілами. Це легка смерть, — додає він насмішливо.

— Вояцька смерть, — притакує ляконічно старий киянин Савченко, що служив колись при Січових Стрільцях.

— А коли ми піддамося, то й тоді гаразд. Вони zdeсяткують нас, — говорить Бугаєнко, — а інших вивезуть до Володимира, щоб там погинули за пару років. Такої смерти не раджу вибирати, друзі. Врешті, всі інші пойдуть до копалень вапна на Новій Землі... Отже, чого ж маємо боятися?

З кутка кімнати відзивається меланхолійний, тихий голос. Очі всіх присутніх у бараку звертаються в той бік. У кутку стоїть панотець Станислав, білоруський священник. Станислав Кононович, літній старик, найстарший віком між усіма членами страйкового комітету, а, може, найстарший у таборі, є справжнім каторжанським священником. Він благословить всіх, молиться за всіх, потішає всіх — християн і мусулман, навіть безбожників, якщо вони цього хочуть... Він провів у тюрмах і концентраційних таборах майже весь свій вік, бував у царських, польських, нацистських і большевицьких казематах. Це палкий революціонер в ім'я Христа. Хто з нас не знав його, створених у в'язницях, поем і маніфестів!

Перед тим, коли в бараці панував заколот і гамір, отець Станислав не промовив ні слова, а тільки уваж-

но прислухався, гірко скрививши уста. Тепер прийшов його час висловити свою думку.

— Це наш шлях, брати, шлях неволі. Але ми зараз покинемо його. Нам не дано побачити широкої, ясної дороги волі, над якою лунають пісні. Може взагалі її ніде немає, хіба в наших втомлених тугою серцях... Тож хай наша смерть буде її початком. Не дозволено нам теж заглянути в ту книгу, де буде записано, коли і серед яких обставин інші розбудують цю нашу дорогу. В яку годину двадцятого сторіччя... А ви, ті, що прийдете після нас, чи ви вже готові до будови? Напевно вас славимуть піснями за вашу відвагу й героїзм, як піонерів на будові нової дороги... Не забудьте й про нас, майте трохи вибачення для нас. Не судіть нас дуже суворо. Ви мусите бути суворими, бо ж закони большевицьких нетрів, серед яких ви прокладатимете дорогу волі, є теж суворими... По-братерському пробачте нам усі наші помилки. Обставини не були для нас пригожі і ми не могли передбачити всіх помилок, повірте нам... Ми, ті, що починаємо будувати шлях волі, бажаємо з усього серця, щоб ви, наші наступники, краще будували його. Ми так радо пішли б разом з вами аж до кінця нашої вимріяної дороги! Але коли ви заспіваете на вашому шляху пісню перемоги, знайте, що ми будемо тоді з вами разом. Тому, будьте поблажливі до нас, брати, будьте поблажливі хоч трішечки...

Схвильовані до краю, ми підступаємо чергою до панотця Станислава, щоб потиснути його руку. В його великих, ясноголубих очах блищать сльози.

— Але мої земляки питатимуть мене про нашу постанову! Чого ж я повинен від них вимагати? — питає зажурений Дімітреску. — Що маю сказати друзям?

— Що маєш сказати? Нічого. Вони знають краще за тебе, — відповідає Бугаєнко. — Кожний жертвує себе за свою батьківщину. Дімітреску за Румунію, Бугаєнко за Україну. Чи є яка краща причина? Адже ж кожний з нас має батьківщину!

Так, кожний з нас має свою батьківщину і немає кращої смерті, як саме смерть за батьківщину.

\*

Вночі ніхто з нас не може спати. А вранці я прочитав своїм землякам, німцям, останній денний наказ страйкового комітету.

»Наказ число 17 Центрального Страйкового Комітету: Сьогодні, о одинадцятій годині ранку, виступлять усі без винятку таборовики з бараків і займуть місця поміж південною і східною брамою табору. Ми готові продовжувати страйк, поки не будуть виконані наші домагання. Якщо ми витримаємо, то напевно за нами підуть наші брати з інших таборів. Ми теж глибоко переконані, що про наш чин довідаються вільний світ та народи в СРСР. Гасло в'язнів з таборів Норильська, Колими й Караганди є теж нашим гаслом: смерть або свобода! Чекисти увійдуть у табір по наших трупах. Хай Бог помагає нам!

Підписано:

Дмитро Бугаєнко«.

Стверджую зі здивуванням, що мої земляки не задають мені жодних питань.

\*

Довершується. Понад змережаною пишними квітами тундрою роями літають комарі. На безхмарому небі, як учора й передучора, висить червона, немов мідь, куля південного сонця.

Півгодини уже лунає з гучномовців поза колючою загорожею мелодія Штравсового вальсу: »Над гарним, синім Дунаєм«. Мовчки виходимо з бараків. Ніхто не клене, не співає, не нарікає. Чути тільки човгання та стукіт важких, гірничих чобіт. Напруження доходить до найвищих меж. Час від часу до нас долітають з-поза дротяної загорожі уривки голосних наказів. Емгебісти теж займають свої становища. Повітря по обидвох боках загорожі немов насичене динамітом.

Стою біля південної брами й дивлюся, як наближається колона моїх земляків — двісті німців. Їхня батьківщина роздерта надвое, але в Воркуті вони маршкують спільними лавами. Ідуть вони нерівним кроком, бо чимало з них не служило при війську, одначе, ступають рішуче й твердо. Прибулі перекликаються між собою притишеними голосами, намагаються жарту-

вати, але жарти не можуть розвіяти пригніченого настрою.

Ось маршує колона українців, що уставляються опісля на правому крилі, докладно напроти варти південної брами. На даху вартівничої будки стоять два важкі кулемети. Емгебісти дивляться на нас, покурюючи. Це молоденькі хлопці, які помітно нервуються.

Керівник української колони наказує своїм людям уставитись п'ятірками. Голос його добрячий, приятельський.

— Та рухайтесь швидше, — заохочує він. — Швидше, партизани! Чому не криеш, ти жовтодзюбе, га? А скільки тобі, властиво, років, хлопче?

— Вистачить, дідусю, щоб піти в танець з твоєю донечкою, — відгризається юнак.

Ця зухвала відповідь розвеселяє усіх і настрої кращає.

Раптом мелодія вальсу уривається. З гучномовців хрипить неприємний голос: »Ще тільки дев'яност хвилин часу!« І знову вирують звуки прекрасного віденського танцю. Сміх зникає з облич моїх співтоваришів неволі. Лавами людей пробігає, немов морський валун, глухий гомін. Дмитро Бугаєнко проходить вздовж фронту страйкуючих, йому звітують окремі провідники колон.

— Барак число тридцять сім у повному складі.

Нахилившись трохи наперед та притиснувши кулаки до боків тіла, Бугаєнко мовчки вдивляється кожному в очі. Хто переживе сьогоднішній день, ніколи не забуде цього погляду.

— Барак число чотирнадцять стоїть... є тут, — заїкується керівник колони, літній поляк, — голошу слухняно, двісті п'ятнадцять як один муж! Так!

На суворому обличчі Бугаєнка появляється перший раз цього ранку тепла, трохи насмішлива усмішка.

— Гаразд, капрале, — говорить він до поляка. — Ти служив при прибічній гвардії, правда, Антенку?

Бугаєнко не чекає на відповідь, а проходить далі.

— Барак число тридцять...

— Барак сьомий...

На лівому крилі, в останній колоні стоять мешканці санітарного бараку.

— Зголошуємо своє прибуття: сім лікарів, двадцять вісім санітарів, один книговод. Все в порядку — звітує Бугаєнкові керівник санітарної частини.

— Як то? — дивується Бугаєнко. — Я ж нарахував у вас тридцять сім...

— Та-ак, — ніяковіє керівник колони, — так, але лікарки ми не враховуємо. Ти знаєш, Дмитре, це Анна, вільнонаймана литовка. Коли почався страйк, вона відмовилася покинути своїх хворих. Тому й залишилася разом з нами в таборі. І ти погодився на це. А сьогодні вранці, коли ми виходили з бараку, вона підійшла до нас добровільно, без жодного примусу. Забирайся геть, порадив я їй доброзичливо. Твоє місце в амбулаторії. Або йди спати.

— Але вона все таки залишилася, що? — цікавиться Бугаєнко.

— Аякже. Спершу вона страшенно лаялась. »Ти боягузе, — казала вона до мене, — сам лягай спати!« Що ж я мав діяти? Сам знаєш, як важко щонебудь зробити, коли жінка починає скигліти... »Та змило-сердяться наді мною, я ж належу до вас...« Про мене, бідо, сказав я їй і вона пішла з нами.

— Не забороняй їй, Андрію, не забороняй! — говорить Бугаєнко, кидаючи Анні, що стоїть поруч у першому ряді, короткий, теплий погляд вдячності.

До вартових біля східної брами під'їжджають два танки. Там стоїть теж чорна лімузина Руденка. А по цьому боці дротів розташувалися в'язні з інвалідського бараку, створюючи гротесковий образ: одноногі, однорукі, сліпі людські недобитки стоять у тіні загрозливої танкової вежі...

— На мене можеш завжди покластися, синку, — зголошує Бугаєнкові стан своїх людей старечий дрижачий голос. — Всі з мого бараку довіряють твоїй мудрості й чесності. Вачиш ось там сліпого? Десятий у першій лаві, Альоша... Боже ж ти мій, як він гарно грає на гармонії! Ох, і грає... — голос старого набрякає сльозами. — А вчора, знаєш, вчора він кинув гармонію у піч... Хай Бог і Його Син Христос простять нам наші гріхи та приймуть нас до вічності...

— Добре, батьку, добре, — говорить схвильовано Бугаєнко й цілує старого в обидві щоки.

З гучномовця гуде голос: «Ще тридцять і п'ять хвилин!» І знову музика, весела, радісна, як радісні хвили Дунаю в соняшний день.

Крізь лави людей проходить шепіт:

— Не здамося! Переказати далі...

— Не здамося...

— Переказати далі...

— ... далі...

А з гучномовців лунає прекрасна мелодія, чортівська мелодія, переривана час від часу гострими, вриваними, як рушничні постріли, наказами. Лави емгібістів, що досі стояли у деякій віддалі, підсуваються ближче, під саму загорожу. Рахуємо їх, не знати котрий уже раз: три густі перстені чекістів. Два перші озброєні машинними пістолями, третій з рушницями. Що десять метрів один важкий кулемет, вояки тягнуть скрині з набоями. Лави емгібістів відділені від нас тільки п'ятнадцять-метровою забороненою смугою землі. Можемо дивитися в обличчя нашим катам. Вони білі, немов вапно. Це додає нам відваги й ми повинні кричати. Спочатку поодинокі, де-далі гуртом, грімким хоромим тоном:

— Не здамося! Не здамося! Стріляйте!

Крик заглушує слова радіоапарату: «... вага, увага! Ще двадцять хвилин!»

У перервах, коли набираємо в легені повітря для дальшого крику, чуємо лопотання прапорів на дахах бараків. Вони мають на крилах вітру з тундри вже протягом чотирнадцяти днів. Ми не стягнемо їх, цих каторжанських чорних прапорів з червоною пасмугою! На двоповерховому будинку кантини повіває ще один прапор. І ми впевнені, що за двадцять хвилин Руденко дасть наказ стріляти хоча б тільки з приводу цього єдиного прапора. Бо високо понад нашим табором, понад головами страйкуючих і емгібістів лопотить на вітрі прапор Бандери! На велетенському полотнищі, пофарбованому на чорно, на якому раніше була емблема зненавидженого советського насильства — серпа й молота, тепер стоїть, розкинувши свої дужі рамена, багряний хрест Голготи, хрест смерти й воскресіння, хресто-меч перемоги!

Ми взялися попід руки, творимо один живий непереможний мур і безперервно кричимо: «Не здамося!...»



Несподівано з гучномовців гримить гаркітливий голос. Ми мовкнемо, вражені несподіванкою: невже справді починається? Скільки ще хвилин до того часу, коли нас скосять, як траву в тундрі? А може залишиться тільки хвилини?.. З віддалі починають гудіти сирени. Сирени шахт, фабрик, льокомотив. Гудять різко й довго. Грають нам похоронний марш. До південної брами теж заїхали танки, спрямовуючи свої озброєні гарматами вежі в напрямку кантини. Прапор! Пронизливі слова наказів. Старшини з пістолями в руках пробігають вздовж лав своїх вояків, заохочуючи їх, емгєбісти глибше насувають шоломи на чола, притискають ліктями до боків тіла приклади автоматичних пістолів.

Ми бачимо Руденка, як він лізе на вежу одного з танків. На ньому темночервоної барви шкіряний плащ. В цю хвилину багато з нас жалує, що передучора ми випустили його й Масленнікова живими з табору. Цього не треба було нам робити!.. Ми ж забули вже стільки кровожадних убивць, але на цю звірку не поважилися підіймати рук... Ох, якими ж дурнями, боягузами, якими людяними були ми!..

Нам запирає віддих. Тепер ми все зрозуміли. Неймовірно сталося.

А тоді, немов зо ста гучномовців, загриміли перші слова большевицького гимну. І разом з цим у наших душах ще раз спалахнуло полум'я гніву й обурення. Ні, не хочемо вмирати при звуках цієї брехливої, понад усе зненавидженої нами мелодії! Знову починаємо кричати, заглушуючи своїм криком накази емгєбівських старшин, виття сирен, гудіння гучномовців. Руденко дає наказ урухомити мотори танків. Але крику з 5.500 горлянок людей, що вирішили радше вмерти, ніж скоритися, не можна перемогти. Він могутніше, росте, змагається і немов невидна могутня сила ударяє буруном об колючу загорожу й дула кулеметів, вдирається в мозки московських убивць, потрясас всією Воркутою:

»Не здамося-а-а!.. «

## З М І С Т

ПЕРЕДМОВА ... ..	1
СЛОВО ВІД АВТОРА ... ..	7
СПРАВЖНІ ЛЮДИ ... ..	11
НОВАК ... ..	17
»МИ ЗРОДИЛИСЬ ІЗ КРОВИ НАРОДУ« ... ..	21
»ЗА ДРУЗІ СВОЇ...« ... ..	27
СЛАВІ Й СИЛЬНІ ... ..	33
НАСТАСЯ ... ..	45
ЙОГО ЕТАП ПШОВ НА СХІД ... ..	51
ІХ БУЛО ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЬ... ..	61
КРИВАВИЙ ПРАПОР ... ..	73
»Я ТЕЖ — УКРАЇНЕЦЬ!« ... ..	99
БАРИКАДИ В ШАХТІ ... ..	117
Я — БАНДЕРІВЕЦЬ ... ..	131
ОСТАННІЙ БАТАЛЬЙОН ... ..	149
ПРАПОР БАНДЕРИ ... ..	167



